DİYARBEKİR
Halkevi Neşriyatından
3

Diyarbekir Tarihi

Yazan
Bedri Günkut

Halkevinin Altıncı yıl
Dönümü Armağanıdır

Diyarbekir Basımevi

İTİZAR

Basın işlerinde bazı noksanlıklar yüzünden bir çok yanlış dizilerle çıkarılmış olan bu esesr okunmağa başlanmazdan önce aşağıdaki (doğru yanlış) çizelgesine göre tashih edilmelidir .

Okuyucuları böyle üzücü bir işe davet etmekle duydugum viçdan azabını tarif edemem . Bu azaptan kurtulmam için biricik çare okuyucularımın affı olacaktır . Bedri Günkut

Doğru — yanlış çizelgesi

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
5	3	Nahiyelerf	Nehirleri
5	4	Arasıdea	Arasında
5	12	5—10	5 ve 10
6	10	71000	31000
8	4	olan	. . . .
14	14	Dağıldığının	Dağıldığını
14	33	geçsn	geçen
16	7	gönderilebiledek	gönderilebilecek
16	24	rubi	urup
17	31	önperimiz	önderimiz
18	son	konuşan	konuşan ve
18	son	ve	. . . .
19	35	asurlulua	asurlular
20	7	Asurlularla	Asurlular
20	25	Nobopal — asar	Nabopolasar
21	6	Çarpı	Çarpık
22	7	yeni	yani
22	2o	kelimelerini	Arap kelimelerini
31	2o	kaldelile	kaldeliler
32	34	komuklar hükûmetleri	komuklar ve hükûmetleri
35	5	oynadiyor	oynuyor
35	7	asurlular	asurlulara
35	21	Farvurtun	Fravurt'un
35	26	münhaseresinden	muhasarasından
36	5	yis	yeis
36	29	atiyag	astiyag
37	32	müsamma	müsemma
39	8	slan	olan

Sağif	Satır	Yanlış	Doğru
39	11	diyarbekin	diyarbekir
39	28	hovaran	havran
40	11	kurultuğunuğ	kurulduğunu
40	12	tefsirine ibaahim	tefsirinde İbrahim
40	26	aden	âdem
40	33	5584—3500—2084	5584—3500—2084
41	23	allaliğı	Allahlığı
24	21	çamin	saminı
43	1	hoşenin	hoşenk'in
27	6—7	çürüyeceksin	çürüyecektir
48	29	yıllar	son yıllar
52	6	ogust	ogüst
52	15	sukut	sukutu
52	25	imdirator	imperator
56	9	zülyanüsün	yülyanüsün
56	32	edildiğini	edildiğini gösterdiğin
56	32	valatin	valantin
58	31	hara	hayre
58	32	Ali	Âli
60	16	yazılmış	yapılmış
60	26	birinci	üçüncü
61	5	yüstiyanüs	yüstinyanüs
62	4	127	527
62	6	330	230
63	16	edilmiştir	edilmemiştir
63	18	olan	eder
63	20	mecut	mevcut
63	21	çalışmalardır	çalışmışlardır
64	2	ğörüldüğüne	görülmedigine
64	8	ve daha	az daha
64	17	yunanda	yunanca
66	30	surlarla	surlarla beraber
67	29	kutron	kutran
68	20	bu	buyol iki taraftan yüksek dıvarlarla çevrilmiş olduğu
70	8	karamit	kara amit
70	24	oturmiyanları	oturmaları
72	31	haceri	haberi
72	32	kahilesini	kabilesini

Sahifa	Satır	Yanlış	Doğru
75	24	mücahidiyei	mücahidini
76	2	mahal	mahal ile
76	2	hasıl	fasıl
76	8	dahi içri	. . . .
77	11	kaçtığı	kaçtığını
77	13	kulun	kolun
79	27	elşeyh	âlişeyh
79	28	baka	başka
80	24	dbülhidanın	ebülhecanın
81	11	mezarın	mezarının
81	34	aznidevle	addüddevle
82	1	aznidevle	addüddevle
82	3	yevaş	Gevaş
82	26	seyahatı	sahaveti
83	1	ebüsüca	ebuşuca
83	3	izahtran	izahtan
83	21	samiddevle	samsamiddevle
83	son	hosat	hoşat
84	4	99	990
84	31	sukari	saferi
85	5	saididdevle	addüddevle
85	21	oğlu	iki oğul
85	28	187	1087
88	14	hamsu	komşu
88	26	kuyor	kuruyor
89	9	naman	noman
89	16	barıştırmak	ba[illegible]ştırmak
90	21	beni	bini
90	34	nefretle duymuşlardı	nefretler duymuşlardı
91	18	elümit	el amit
92	16	döşenmiş	düşmüş
93	29	seçmiştir	geçmiştir
96	3	şemsiddevle	hakimi şemsiddevle
96	17	sakamam	sakınanlılar
98	5	mesudi	mesudiye
100	26	kelimele	kerimeler
100	27	derher	dirhem
102	27	birinde	birinde bir
103	3	menkûhan	menkûkaan

Sahifa	Satır	Yanlış	Doğru
103	30	emirainco	emirinco
104	18	ilhaniye	ilkâniye
104	22	ozaman	o zâman kürt töredilerinder
104	32	celâyet	celâyer
105	13	timârlenk	timürlenk
105	19	kars	fars
105	31	tebarizin	tebrizin
106	6	mazereddin	mazeddin
106	7	kara	fars
107	20	akkoyunlar	akkoyunlular
108	5	sabriyi	zahiri
109	31	amuden	amutlar arasında
111	15	şehin	şeyhin
111	27	hükimi	hakimi
111	28	hasnü	hüsnü
112	1	cezai	kazai
112	18	alâiddüdderlenin	alâiddevlenin
112	23	zabile	zaptile
112	33	şeyh	şah
116	20	dalda	halde
116	34	rağmea	rağmen
117	26	hiraz	hırsız
119	5	son	son istipdat
120	26	bu şekil	bu şekilde
123	12	papı	kapı
124	21	husrev	hasan
126	29	banisin	banisini
127	12	etmek	etmek istediği şeher çıkarmak
130	30	müsebetle	münasebetle
131	4	yasin	sin
135	29	karşısında	karşısında rusca bir kitabe vardır
136	32	ğaap	ğarp
138	31	ibrahimi lâtvi	ibrahim elâldi
139	13	ile	eyle
141	28—29	zamanı düşünen	zamanına düşen
142	40	bildiriyor	bildirir
144	20	mtagllip	mütegallip

Sahifa	Satır	Yanlış	Doğru
144	31	sadrkattem	sadakatten
144	33	Atatürk	Atatürkün
149	son	husuna	hususuna
154	son	ev	ve
155	26	diyarbekirlinin	diyarbekirlilerin
158	11	hakiketine	hakikatin ne
158	17	bulundurmuşlardır	bulmuşlardır
159	3	şiminden	şimdiden

BİR KAÇ SÖZ

Diyarbekirli Sait paşanın Miratül-iberi ile Şemsettin Saminin Kamusülalamı 308-311-312 yıllarında çıkarılan Diyarbekir salnameleri,Rızanur ve M. Şemsettinin Türk ve İslam tarihleri, Halil Etemin İslam devletleri adlı kitabı, Nişancı Mehmet paşa tarihi, Mirhond'un Ravzatüssafasi , Vakıdî tarihi, Evliya çelebi seyahatnamesi,Ahmet Refikin Büyük Tarihi umumisi ve daha eski,yeni otuz kadar umumî ve hususi tarihler, Diyarbekir hakkında yazılmış.bazı gazete yazılarının tetkikinden sonra meydana gelmiş olan bu eserin hatasız ve tamam bir Diyarbekir tarihi olduğunu iddia etmek benim için bir küstahlıkır .

Meraklılar için bir tetebü vesilesi olabilir düşüncesile bastırmak istediğim bu eserdeki noksan ve hatalardan dolayı okuyucularımdan afdilerim .

Bedri Günkut

Coğrafiğ Bölüm

DİYARBEKİRİN DÜNYA ÜSTÜNDEKİ YERİ—Diyarbekir şehri, "Mezopotamya„ denilen ve Fırat ile Dicle nahiyeleri arasıdea kalan (Elcezire) bölümünün şimal sonunda , Diclenin tamam batı kıyısında 37 derece, 22 dakika 20 saniye şimal arzile36 derece, 2 dakika doğu tulunda ve denizden 650 metre yüksekliğinde Karadenizden 340, Akdeeizden 400 kilometre uzakta bulunmaktadır .

İKLİMİ — Diyarbekirin iklimi kara iklimidir. Bununla beraber burada her üç iklim hükmünü ehemmiyetle sürer. Bir yıl içerisinde en yüksek sıcaklık derecesi 40—45 en alçak sıcaklık derecesi 5—10 suhunet farkı 24—30 orta sıcaklık derecesi ise 11—12 dir .

Diyarbekirde sıcak mevsim öbür mevsimlere göre daha uzun sürer . Şöyle böyle Haziran içerisinde baş - layıp Eylûl yarısına doğru biter . En sıcak günler Temmuz ve Ağustos aylarında olur .

Diyarbekirde yağan yağmurlar, son yıllar içerisinde yapılan ölçülere göre 500—550 milimetredir . Bazı yıllar bu ölçü 600 küsur milimetreye de çıkmaktadır .

HUDUT , MESAHA VE NÜFUSU — Öteden beri bir Türk şehri olan Diyarbekir bugün de Türk Vilâyetlerin - den birisinin merkezidir. Bu Vilâyetin şimalinde Elaziz şimal doğusunda Siirt, cenubunda Mardin, batı cenubu ile batısında Urfa Vilâyetleri vardır .

Mesahası 14875 kilometre murabbaı olan bu Vilâyet Çermik , Osmaniye, Lice, Kulp, Silvan adlı ve bir de kendisi olmak üzere altı kazaya ayrılmıştır . Vilâyet merkezi olan Diyarbekir kazasının mesahası 7150 kilo - metre murabbaı olup merkez nahiyesi, Dicle, Behramki,

Deveğeçidi, Mermer, Akpınar, Bismil, Pirinçlik, Eğil adında 9 nahiyeye bölünmüştür .

Bütün Vilâyetin köyleri sayısı bugün 1356 ise de bunun 617 si Vilâyet merkezi olan Diyarbekir kazasına, bununda 75 şi doğrudan doğruya Diyarbekir merkez nahiyesine bağlıdır .

Diyarbekir Vilâyetinin bütün nüfusu bu gün 195000 den fazladır . Bunun 67368 zi asıl Diyarbekir kazasında artanı öbür kazalardadır. Diyarbekire merkez olan nefsi Diyarbekir şehrinde nüfus 35000 ise de bu nüfus günden güne duyulan bir şekilde artmaktadır .

DAĞLARI OVALARI — Diyarbekirin şimalinde Akdağ, batısında şimaldan cenube doğru uzanan Karacadağ, cenubunda Mardin dağları vardır. Bunların en mühimmi Karacadağ olup en yüksek yeri 1850 metreye varan (Mirkemir) tepesidir .

Diyarbekirde başlıca iki ova vardır . Biri şimalda " Karahan „ adını taşıyan ovadır . Erğani ovasından sonra başlayıp cenube yani Diyarbekire doğru uzanan bu ovanın mesahası 1600 kilo metre murabbaı kadar bir şeydir .

İkinci ova Diyarbekir ovası olup Dicle nehri bu ovayı iki parçaya ayırır . Diclenin solunda kalan parça Hani, Lice, kulp, Silvan dağları ile çevrilir. Sağda kalan parça ise batıdan Karacadağa, cenuptan Mardin dağlarına kadar uzanır .

NEHİR VE IRMAKLARI — Diyarbekirin bir tek nehri olan Dicleye aşağı yukarı 30,35 kadar ırmak akmaktadır. Bundan başka Çermik taraflarından geçen ve Furata dökülen daha bir kaç ırmak varsa da bunlar Diyarbekir için Dicle kadar istifadeli değildirler .

Diyarbekirin Nili demek olan Diclenin asıl adı tarihten 50 asır önce cenubi Mezopotamyanın şimalinde büyük bir Devlet kurmuş ve buraların daha şımalına kadar hükmünü yürütmüş olan akatlılarca (Diklât) yahut (Dikle) idi . Akat Türklerinde (Dikle) Ok demektir .

Dicle ok gibi hızlı akan nehirlerden olduğu için Akat türkleri tarafından kendisine verilen adın (Dikle) olduğunu Türk tarihi tetkik cemiyetinin neşrettiği büyük tarihin birinci cildin de yazılıdır. Sonradan bu nehire Avrupalılar Kaplan manasına gelen (Tigre) ve Samiler ise (Dicle) demişlerdir, [1]

Dicle Elazizin cenup batısında, doğu toroslarının bir kolu olan Mastar ve sarı meşe dağları denilen dağlar arasındaki küçük bir gölden çıkar. Bu gün Elazizin Ergani kazası içerisinde bulunan ve " Gölcük" adını taşıyan bu Gölün Deniz yüzünden olan yüksekliği 1220 metre ve Furata olan uzaklığı şöyle böyle 10—12 kilometre kadar bir şeydir. Önce Gölcükten kaynayıp cenuba doğru bir çok kıvrımlarla uzanan bu nehir Licenin yukarsında " Birkılın " denilen mağaradan kaynıyan Birkılın, daha cenupta Eğil karşısında Eğil çayını da kendisine karıştırdıktan sonra asıl Dicle adını taşır. Diclenin Diyarbekir yanına geldiği zaman denizden olan yüksekliği 500—550 metreye düşer.

Diyarbekirden aşağı doğru üç dört kilometre inilince sağda Karacadağdan çıkan Baş madrap Büyük su adlarını taşıyan suları, beş altı kilometre daha aşağı inildikte yine sağdan Karaköprü suyunu alır. Cenuba olan yürüyüşe devamla 20—25 kilometre gidildikte soldan Anbar, 10—12 kilometre daha aşağıda Kuruçay Batman, Rızvan, Botan sularını da alarak Cizreye doğru yaklaşır. Cizre önünde denizden

---

[1] (Su işi soy işidir) başlığı altında hamravat suyu hakkında yazdığı bir yazıda çok değerli ve Türkçü bir Mülkiye Müfettişimiz olan (Bay Basri Babür) ilk Türklerin Yer sularının babasına (Oğan) dediklerini ve Okyanos kelimesinin bu Oğan kelimesinden alınmış olduğunu söyledikten sonra (Atalarımızın suları taşıran sa'ğın bastalıkları beşere musallat eden gök ejderinin karşısına kaplan adı verdikleri Dicleyi komuşlar ve ona yer Allahı demişler Yunanlılar bu tarafları istila ettikleri vakit her şeyin adını kendi lisanlarına çevirmeği adet edinmiş olduklarından bu nehire kaplan adını vermişler Araplar yine bu manaya gelen [Dicle] adını kabul etmişler. İbraniler bu nehre yine kaplan manasına gelen [Hideğel] demişler] diyor.

olan yüksekliği 350 metreye düşer ve oradan itibaren ovaya açılır.

Yukarda Diclenin başı olan gölcüğün deniz yüzünden olan yüksekliğini 1220, Diyarbekir önlerinde 550, Cizre yanlarında ise 3'0 metre olarak göstermiştik. Diclenin pek hızlı akan bir nehir olmasına sebep kaynayış yerinden aşağı doğru indikçe bu rakamların da büyük bir farkla düşüşleri olmuştur. Bu hız yatağını aşındırarak çok derinleştirmiştir kıyıları dik ve oldukça dayanıklı olan Diclenin Gölcükten şata kadar olan uzunluğu 1500 kilometredir.

Dicle ikinci kânun içerisinde yükselmeğe Nisanda coşmağa, mayıs ve haziran içerisinde tekrar inmeğe başlar. Bu yükseliş dört metre den beşmetreye kadar olur.

Diclenin hararet derecesi en çok 15—16 en aşağı 1—1.5 tır. Bununla beraber aşağı dercenin sıfır, hatta sıfırın altına geçtiği senelerin bulunduğunu ve böyle senelerde üstünü kaplayan buzlardan atla geçildiğini söyleyenler de vardır.

DİCLEDEN EDİLEN İSTİFADELER — Dicleden yapılan en büyük istifade Musul, Bağdat ve Basraya doğru nakil işlerine vasıta olmasıdır, Dicle üzerindeki en büyük nakil vasıtası şişirilip birbirine bağlanmış tulum - lardan papılmış keleklerdir. Bu keleklerle en ziyade Diyaabekirin odunları, daha cenuba gidecek kereste ve kavak ağaçları ile buğday, arpa gibi bazı hububattır.

Diyarbekirin odunları Lice ve Hani içindeki Fundalık ve ormanlıklardan kesilerek Eğilin biraz şimalındaki Şahin köyüne ve daha aşağılarına gelir oradan kelek - lerle şehre taşınır. Kelekler bu Şahin köyünden daha ileri geçememektedirler.

Dicleden edilen ikinci bir istifade de Diyarbekir yakınlarında her iki kıyısına kavun, karpuz ekilmesi yaz geceleri serinlenmek için bu bostanlar içerisine kamış ve sazlardan yapılan ve Diyarbekirlilerce

(Hülle) adı verilen haymelerde oturmak ve yatmaktır . Dicle kenarında kavun ve karpuz ekilme işlerine Mayıs başında başlanır . Hasılat Temmuz ayı içerisinde yetişir . Dicle kenarında yetişen karpuzlardan 25—50 kilo gelenleri vardır .

Dicleden istifade için düşünenlerin başında 1295 H. tarihinde Diyarbekirde Valilik yapan Kurt İsmail paşa vardır . Bu Paşa Diclenin Eğil yanından başlıyarak cenuba doğru giderken ilk dirsek verdiği, Diyarbekirden 20—25 kilometre yukarıda bulunan Şahaban köyünün yarım saat daha ilerisinden açmak istediği kanalı, Sadi köyü üzeridden geçirmek, Diclenin Diyarbekire kadar olan sol yakasını izliyerek Kıtırbil tepelerine vardırmak, oradan daha aşağıya doğru indirerek, geçtiği yerler çevresindeki bütün köy tarlalarını sulamak idi. Paşa bu tasarını meydana çıkarmak için Şahaban tepelerine binlerce amele dökmüş ve üç kilometre kadar bir yolda kazıtmıştır . Bu gün toprak altında kalmış olan bu yolların araştırma neticesinde izlerine rarstlanılmaktadır.

Kurt İsmail paşa, açılacak bu kanallar sonunda elde edilecek büyük miktardaki zahirelere daha uzaklardan mahreç temini için Diyarbekirden her tarafa giden bir takım kara yolları da açmış keleklerin daha muntazam ve daha çabuk yol alabilmeleri için Dicle içinde ufak tefek taramalar da yaptırmıştır . Teessüfe değeri olan şey, paşanın bu hayrli çalışması çok devam edememiş , kanal da olduğu yerde terk olunmuş olmasıdır .

DİYARBEKİR SULARI

1 — (Kolordu Suyu)

İçkale içerisinde bulunduğu için asıl adı (Kale Suyu) olan bu Kolordu Suyu Diyarbekirde en evvel tanınmış iyi Sulardan olsa gerektir. Çünkü eğer bu su beğenilmemiş bir su olsaydı Etiler, milletten bir çok yüz yıl önce bu

gün ankazını gördüğümüz yapma tepeyi bu su üzerinde kurmazlardı Hamravat suyu şehre gelmezden evvel, ve geldikten sonra yollar bozulup murdar bir hale geldiği zamanlarda hemen umumiyetle halkın içmek için kullandığı suyun, bu kale suyu oluşu da iyi bir su olduğunu gösterir bir delidir .

Asırlardan beri akmakta olan bu suyun hariçten suni yullarla kaleye getirilmiş olduğunu söyliyenler vardır . Fakat şehir etrafında ve kale kenarlarında yapılan her hangi bir hafriyatta böyle bir yola tesadüf edilemediğine ve hariçten geldiğine dair hiç bir emarenin görülemediğine bakılırsa kale altından kaynamakta olduğuna hüküm vermek akla dah uyğundur . Bu sudan alınan bir kol, Kolordu binasının yapılışı esnasında yapılan çeşmeye de götürülmüş olduğundan bu suya Kolordu suy da denmiştir .

Kale suyu cenup tarafta Kale altından çıkarak önündeki açık namazğâh etrafındaki musluklara tevzi olunur. Oradan Kale içersindeki değirmenleri çevirmeğe, bahçeleri sulamağa gider ve oradan içkalenin Dicleye karşı olan sur duvarı altından geçerek Dicleye dökülür .

Evliya çelebi bu içkale suyu hakkında(İçkaledeki değirmenlerin suyu kudreti ilahiye asarından olarak bu içkale içindeki kayadan tulu edip asyabları döndererek paşa serayından geçip kale duvarında bir demir kafes pencereden çıkıp (Kızkayası) dibinden aşağıya rezan olur . Taştan taşa kendisini atıp selsebil ab cereyan ederek nehri şata dökülür hakkâ ki ab i nabdan nişan verir bir sudur) diyor.

2 — Aynüzülâl (Anzele)

Bu günki adı Anzele olan Aynüzülal suyu Urfa kapusunun 100—150 metre şimalinde daha doğrusu eski san'atlar mektebinin arkasında olup bulunduğu yerden kaynayan bir sudur . Aynüzülal kale suyundan daha bol ise de kale suyu kadar içime elverişli değildir . bu su hususî kanaldan geçerek Urfa kapı ile Mardin kapı arasındaki evleri camileri , bahçeleri sulayarak , Mardin kapı yanındaki değirmenleri çevirir ve oradan sonra Dicleye dökülür . Evliya çelebi seyahatnamesinde bu suya içerisinde balık bulunduğu için (Ayni Balıklı) demiş ve bu balıkların kimse tarafından avlanmadığını,buna sebep de gûya avlıyanlardan bir kaçının ağız ve burnunun çarpılmış olduğunu, bu suyun leziz ve faydalı bulunduğunu , ayağının Alipaşa camiine, oradan da Mardin kapı hamamına gittiğini söylemiştir .

3 — (Arbetaş Suyu)

Bu su içkale haricinde ve içkalenin asıl hükûmet kapısı ile cenuba bakar kapı arasında ve tamam surun dibinde bir sudur . İçkale ve Aynizülal suları kadar bol değildir , Lezzeti ve derecesi kale suyu ile bir olduğuna bakılırsa kale suyundan kaçıp gelen bir su olduğuna hüküm vermek gerektir . Su mutahassıslarından bay Fehmi de ayni fikiri söylemiştir .

Evliya çelebi bu suya (Aynierbaataş) diyor . Gayet soğuk olduğunu hatta o derecedeki bir adam içerisinden bir biri ardınca 4 taş çıkarmağa muktedir olmdığını ve bu sebeple buna (Aynierbaataş) adı verilmiş olduğunu buradan Nasuh paşa camiine gittiğini yaziyor .

4 – (Şakılacuz Suyu)

Diyarbekirin şimal garbi cihetinde ve hamravat suyunun surdan geçtiği yere yakın bulunan bir sudur .

Bu su hakkında Evliya çelebei Helâgû tarafından Diyarbekir kalesi muhasara edildiği zaman bir ihtiyar karının sihrile kayadan çıkmış olduğunu ve bu sebeple adına Şakkılacuz denildiğini yaziyor .

5 – (Abdi Paşa Suyu)

Bu su Mardin kapı yanında Savlu mescidi karşı - sındaki sokağın son ucunda bulunan bir kuyudur . On basamakla içerisine enilen ve bir çok evleri dolaşan bu su Diyarbekire gelen Vali Abdi paşa tarafından temin edilmiş olsa gerektir .

6 – (Hamravat Suyu)

Diyarbekirde pek eski zamandanberi mevcut olan en mühim suların kale suyu ile anzele suları olduklarını söylemiştik . Bu sular Diyarbekire nisbetle pek az olduğundan Diyarbekire daha büyük bir suyun getirilmesi hususu 1540 miladına doğru Diyarbekire gelen Kanuni Süleymanın gözüne çarpmıştır . Diyarbekir taraflarını dolaşan Kanuni Süleyman Karacadağ eteğinde Gözeli köyü yanındaki Hamravat suyunun bolluk ve güzelliğini görüyor . Ve o tarihten itibaren bu suyun Diyarbekire akıtılmasına teşebbüs ve bu işin icabı için Mimar Sinan kalfalarından Kastamonulu kasım çelebiyi memur tayin ediyor . Hamravat suyu letafet itibarile Anadolu sula - rının en iyilerinden isede zaman uzadıkça mecrası harap olmuş olduğundan yollardan aldığı muzahrafat ile safi - yetini ihlal etmekte idi . Bilhass şehre girdikten sonra her gün sabahları yerlilerin (kaime) dedikleri taksim mahallerinden sucular tarafından çuval çuval bırakılan gübrelerle Hamravat suyu yalnız tadını değil rengini bile değiştiriyordu . Hulasa, haddizatında şehrin hayatı olan bu su kendi elimizle sıhhatı bozucu bir hale ge - tirilmekte idi .

Bu su bu muzur vaziyetlerden kurtarılıp şehrin menfa- atına yarayıcı bir hale çevrilmesi için ilk defa menbaından mansabına kadar 1311 — 1322 senelerinde 3000 madeni

lira sarfedilmek üzere esaslı bir surette tamir ve mik - tarının tezyidi için menbaına yakın bir mahalde bulunan (Nehri cedit) adile anılan diğer bir su kendisine ka - tılmış idi . Bu suretle Hamravat suyu her ne kadar bir miktar çoğalmış ise de esas itibarle Nehri cedit denilen su, durğun suların süzülmesinden husule geldiği için kat'iyen içişe elverişli olmadığı cihetle hamravat suyunu da berbat bir hale koymuş idi .

Aradan zaman geçtikçe mecralar tekrar bozulmağa suyun miktarı tekrar azalmağa başladı . Su şehir içine girdikten sonra Diyarbekirlilerin (Pohrenk) dedikleri toprak künkler içerisinden evlere dağılıyor. Bu künkler gayet mesamatlı olduğundan esnayı cereyanda suyun büyük bir kısmı topraklar arasına sızmakta, şehir binalarını ratip bir hale getirmekte idi . Bu halin önünü almak için ötedenberi itiyat edindikleri yollara gübre atmak üsullerine yine devam ediyorlardı.Bu gübre atmak üsullerinin meni için muhtelif tarihlerde Hükûmetçe bir çok teşebbüsler yapılmış ise de hepsi semeresiz kalmış idi.

En nihayet şimdiki Cümhuriyet hükûmeti ve bilhassa Vali Nizameddinin gayreti sayesinde Belediyeden, şehirden ve evkaftan temin edilen 180000 lira bir para ile 1930 senesi baharında işe başlandı . Belediye ile erkâni harp mütekaitlerden Fehmi Su mütehassısı arasında mukavele akdedildi . Bu mukavele mucebince Alipınarı denilen mevkiden itibaren başlayarak şehre ve şehrin mütaaddit mahallerine yapılacak bir kaç çeşmeye kadar ana yolları demir borulardan yapılacak, ayrıca menbadan Alipınarına kadar da bozuk yerler çimento ile örülecek, Nehri cedit esas sudan ayrıt edilecekti .

Bu himmetler bugün tamamile sarfedilmiş olduğundan şimdi şehrin mütaaddit mahallerindeki yeni çeşmelere Hamravatın leziz ve latif suyu akmaktadır . Şehir halkı gübreli su içmekten, gübreli su ile yıkanmaktan artık kurtulmuş oluyor. Umran işlerinde çok samimi himmetleri görülen kimseler için bütün Diyarbekirliler kalplerin

de en büyük hürmet ve muhabbet hislerini beslemeli - dirler .

Hamravatın çıktığı Gözeli köyünün Diyarbekire olan mesafesi 14 kilometre . Akım miktarı 24 saatte 8 bin metremikâbidir hamravat suyu bu mesafeyi katedip gelir-ken bir takım tonellerden geçer ve Diyarbekire iki kilo metre mesafede bulunan bağlar başında yer yüzüne çıkar . Hamravatın yer yüzüne çıktığı bu mevki Diyar - bekirden 30 metre kadar yüksektir .

Evliya çelebi hamravat suyu hakkında seyahatname-sine ayin Hamravat denilen bu suyun karacadağ yayla-ğından çıktığını, pohrenklerle (Toprak künk) şehre geldiğini , iptida Ulucamie, oradan diğer camilere, Ha - mamlara,hanlara ve evlere dağıldığınını; Kadim alimlerin bu suyu İstanbulda eski saray kapısı yanındaki su ile hemayar bulmuş olduklarını ; Safra, sevda ve balğam hastalıklarına yaradığını ; Osman oğullaaından Sultan İbrahimin bu sudan istediğini; ve o zaman Vali bulunan Melik Ahmet paşa tarafından gümüş, kurşun, tütye ve çamdan yapılmış her biri onar kiye su alan 24 güyüm su yolladığını; 941 hicri tarihinde Kanuni Süleyman tarafın-dan şehre getirilmiş olduğunu yaziyor .

Hamravat Suyuna Bu Adın Verilmesi Rivayetleri

1 — Bugün Gözeli yanında bir tepe vardır . Bu tepe tarihten evvelki zamanlarda çok mamur ve bir rivayete göre burası Diyarbekirin bir mesiresi, diğer bir rivayete göre Diyarbekir bu mamur mahallin etiler zamanında bir hamisi, bir muhafizi imiş . Bu mamur mahalde şaraplık kırmızı üzümler bol ve güzel yetişir. Ve en güzel Şarap lar buradan çıkarmış .

Etilerden sonra Asürlüler,Asürlülerden sonra Acemler eline geçsn bu yere üzüm ve şaraplarının kırmızılığı münasebetile (Hamrabat) derlermiş .

2 — İkinci bir rivayet olarak da bazı seneler yağan yağmurlar dolayisile Gözeliden kaynayan bu su kızarırmış . Arapça kırmızı manasına gelen (Hamra) kelimesi buraya ad verilmiş imiş. En nihayet bu hamrabad yahut (Hamra) kelimeleri zamanla değişe değişe (Hamravat) şekline gelmiş imiş .

İkinci rivayet yanlış olsa gerektir . Çünkü bu suyun şimdiye kadar yağmurlar dolayisile menbada kırmızı olarak göründüğünü bilen yoktur .

Birinci rivayet bir dereceye kadar daha doğru olabilir . Çünkü bu gün bile Gözeli tepesinin suniliği ve oradan Diyarbekire kadar bağlık bir mıntaka olduğunu gösterebilecek emareler vardır . Fakat Acemlerin Hamrabat dedikleri o mevkiin adı Etiler ve Asürlüler zamanında ne idi ?

7 — (Daha Başka Sular)

Diyarbekirde tarihî bu mühim sulardan başka Benüsen burcu yanında (Benüsen) suyu, Pamuk köşkü yanında (Pamuk köşkü suyu) Lise binasının altında ve Dicleye inen yol üzerinde (Mektep veya Hastahane suyu) şehrin batı cenubunda(Çifte havuzlar), sur haricinde doğu şimal tarafında ve ayni adlı yerde bir de (Çifte Kastal suyu gibi daha bir çok sular vardır .

Son olarak yazdığımız çifte Kastal suyu bulunduğu yer taştan oyulmuş 15 metre derinliğinde (Çifte Kastal) adını taşıyan bir mağaradır .

ZİRAAT İŞLERİ — Üçüncü devre ait olan Diyarbekir erazisi pek eski zamanlarda bir yanar dağdan ibaret olan Karacadağların atılmalarından doğmuş (Bazalt) , (Trakit) kayalarının parçalanma ve çürümlerinden hasıl olmuştur . Erazi ziraate son derece elverişlidir . Dicleyi genişleten Anbar, Batman, Başmadrap, Büyük su, Karaköprü, gibi sular geçtikleri yerleri çok güzel sulayacak bir kabiliyette olduklarından bu çaylar eraziyi daha çok verimli bir hale sokmuştur .

Erazinin en çok parçasını arpa, buğday, Pirinç gibi tane ekinleri kaplar. Bu tanelerin, pek fenni olarak ekilmiş olmamalarına rağmen düzgün ve uyğun bir miktarda yağmurlar düştüğü zaman çok yüksek nisbette verimler elde edilir.

Dicle kıyılarında yetiştirilen Kavun ve Karpuzlar yakın vilâyetlerin hemen hepisine gönderilebiledek kadar boldur. Bütün sebzeler şehrin doğu ve cenup doğu geçelerinde Diclenin sağ kıyısında (Esfel) bahçeleri denilen bahçelerde yetişir. Sebzecilik toprağın kabili - yeti nisbetinde açılmamış olduğundan yetişen sebzeler - den ancak Diyarbekir istifade edebilmektedir. Bu gün ekilmekte olan Patlıcan, Domates, Biber, Lahna, Fasulya, Bamiye, Bakla gibi sebzelerin daha fennî bir şekilde ekilişine ehemmiyet verilse, uzak ve daha büyük şehir - lerde daha çok sürümü bulunan Enginar, Karnebahar, gibi yeşilliklerin ekilmesine halk arasında bir istek uyansa bilhassa turfanda ve konservecilik işlerine doğru bir kaç adım atılsa şüphesiz Diyarbekir servetinin bir kaç kat daha kabarmasına yol açılmış olacaktır. Diyarbekirde yetişen meyvaların en mühimmi Dut ve Şeftalıdır Bunlarda hemen umumiyetle Esfel bahçele - rinde yetişir. Bilhassa Şeftalılar çok tatlı ve çok sulu olduğu gibi içerisinde rubî kiloya yakın büyüklükte olanları pek çoktur.

Diyarbekirin batı geçesinde Alipınarı denilen yerler - deki tarlalarda çok miktarda Gül Esfel bahçelerinde Menekşe da yetiştirilir. Diyarbekirliler bunların suyunu çıkarmak, şurubunu yapmak işlerinden çok istifade ederler.

Bağcılık asıl Diyarbekirde yok gibidir. Fakat Eğil Nahiyesile Çermik, Osmaniye ve Lice kazalarında bir derece inkişaf etmiştir. Bu üzümlerin nevileri pek az olup bulunanları da şeraplık soyundandırlar.

Çermikte, bilhassa Osmaniyede yetişen üzümlerin büyük bir kısmı Şarapçılıkta kullanılır. Lice ve Eğildeki

üzümlerden bir kısmı yaş olarak yenilir bir kısmı da pestil, sucuk, kuru üzüm haline konulur.

Diyarbekirde bir kaç yıl önce kurulmuş olan rakı ve sair müskirat fabrikası bağcılığın açılmasına çok büyük yararlık göstermektedir.

Diyarbekir ile Elaziz ararsınaki Erğanı Bakır Madenleri Diyarbekir için bitmez tükenmez bir hazinedir. Keşif tarihi 1134 milat olan bu maden gelirinin büyük bir kısmını bu güne kadar bu şehre vermektedir.

Çermik kazası içerisinde bulunan çermik kaplıcaları senenin hemen sekiz ayında binlerce insanı etrafında toplar. Osmaniye, Diyarbekir ve Siverekten bu kaplıcaya giden yollar yapılıp mükemmel bir şosa haline getirilecek olsa hamamlar daha asrî ve daha sıhhî bir şekle sokulsa, halk gözündeki değerini bir kat daha arttırmış olacaklardır. Şüphesiz bu cihet Cümhuriyet Hükûmetimizin gözünden kaçmamıştır ki bu yolların oldukça düzğün bir hale gelmesi için hemen her sene büyük bir faaliyetle çalışılmaktadır.

SANATLAR — Diyarbekirde tutulan sanatlar İpek ve Pamuk tokumaları, Sahtiyan, Bakır ve gümüşten yapılmış bir çok hayvan ve ev avadanlıklarıdır.

Bu Sanatlar bir zamanlar, bilhassa büyük harpten önce pek ileri gitmişti.

Büyük harbin hemen her memleket ve ülkede doğurduğu durğunluk buralarda da görünmüştü. Harpten sonra kısa bir zaman için devam eden siyasol sarsıntı her Türk şehrinde olduğu gibi bura halkını da Türk istiklâlının koruma savaşı ile uğrştırmış olduğundan sanat işleri eski düşüklüğünde biraz daha durmuştu. Fakat Büyük Önderimiz Atatürkün yarattığı Ulusal savaş ve inkilâpların doğurduğu sanatların her kolundaki ileri yürüyüşlerden Diyarbekirde geri kalmamıştır. Bu gün yukarda adları geçen sanatlar harpten evvelki zamanlardakinin bir kaç kat daha ilerisine gitmiş ve gitmektedir.

Diyarbekirde Dut ağacının çokluğu, ve İpekçilik için

çok elverişli bulunuşu İpekçilik sanatının daha fazla inkişafına sebep olmaktadır. Bu memlekette yetiştirilen İpek böcekleri tohumları ülke dışarısındaki yerlere kadar gitmektedir.

Diyarbekirin ipekli kumaşlarının Suriye ve Irakta, Anadolunun her tarafında, hatta Acem memleketlerinde bile oldukça büyük bir şühreti vardır.

TİCARET — Diyarbekir Karadenizle Akdeniz ve Basra körfezinin ortalama yerinde olduğu için, eskiden beri Samsun, İskenderun, Mersin, Bağdat ve Basra yollaırnın hemen birleşme noktası olmuştur. Buradan çıkan her nev eşya her tarafa gittiği gibi Şarktan Garbe, Garpten Şarka, Şimaldan Cenuba, Cenuptan Şimale geçecek olan eşyaya da ehemmiyetli bir transit vazifesini görmekte idi. Suriye ve Irakın bizden ayrılışı, Anadolu—Bağdat şümendiferinin yapılışı, dolayisile az çok ziyaa uğrayan iktisadî vaziyet Fevzi Paşa ve Diyarbekir Demir yolunun yapılmasile tekrar canladırılmış ve bu canlılık evvelkinin çok yukarısına çıkarılmıştır.

Diyarbekir güzelliği, bilhassa ziraî ve iktisadî zenginliği itibariledir ki. İleride göreceğimiz veçhile, yalnız milattan sonra değil, milattan çok önce de medenî ve muntazam yaşayan Devlet ve milletlerin daima hirs gözlerini üzerine çevirmiş ve kendisine sahip olan Devlet ve milletlerde ellerinden çıkarılmaması için bol bol kanlarını dökmüşlerdir.

Diyarbekirde Dil

Diyarbekir merkezile Bütün kaza merkezlerinde; Diyarbekir, Çermik, Osmaniye ye bağlı bir çok kölyer de tamamile Türkçe; artan köylerde ise Türkçe, kürtçe ve Zazaca karışık olarak konuuşulur.

Kürtçe ve Zazaca nasıl bir dildir? Bunun tetkikine başlamazdan evvel bu dille konuşan yalan ve yerden ken-

dilerine Kürt ve Zaza adı verilen adamların gerçekte hangi soydan olduklarını bir gözden geçirelim :

Tarih bölümümüzde görüleceği gibi Diyarbekir ve çevresinde yaşayan ilk tanınmış insanları milattan beş hatta altı bin yıl önce Orta Asyada çıkan kuraklık yüzünden Şarka akın ederek Mezopotamya ve Anadolu taraflarına gelen Türklerden olduğu şüphesizdir . Tarih Mezopotamyada oturanlara Sumer, Akat, Ealam, Garbi Anadoluda yaşayanlarada Eti Türkleri demektedir .

Coğrafya ve ticaret yönünden her zaman için büyük kıymeti haiz olan Diyarbekir ülkesini elde etmek, her Türk kolu kendi kolunu diğer kollardan ileri götürmek için bir zamanlar Mezopotamyada yaşayan Sümer, Akat, Elâm hükümetleri arasında uzun çarpışmalar olmuştur. (Milattan evvel 3050 den 2225 şe kadar)

En sonra(2098 M. E.) tarihlerine doğru babil hükûmeti hepisine galebe çalarak bu havaliyi ele geçirmiş ise de Garpte büyüyen ve büyük bir şöhret sahibi olan Etiler Babil üzerine yürüyor ve Kral birinci Mürşil(1810 M. E.) Babil hükûmetini meydandan kaldırıyor .

Gerek Mezopotamyadaki Sümer, Akat, Elâm ve Babil hükümetleri, gerekse Anadoluda kükümet kurmuş olan Etiler ile Sümer ve Babilliler aralarındaki harplerde galip gelen her hükümet eline geçirdiği Diyarbekir havalisini daima ellerinde tuta bilmek için bu havalide çok miktarda asker bulundurmuşlar, başka taraftan getirdikleri muhacirleri buralara yerleştirmişler, fakat gelen bu asker ve muhacirler soy itibarile yine Türk olduklarından bu illerde yaşayan Türklerin dilleri üzerinde hiç değişiklik yapmamışlardır .

Milattan 2500 yıl önce Diclenin şimal taraflarında hükümet kurmuş Türk ve sami soylarının birleşmesinden meydana çıkmış olan Asurlularla Etiler arasında da uzun çarpışmalar oluyor . (M. E. 1200—1270) bu çarpışmalar sonunda galip gelen gâh Asurlulua gâh Etilerde bu Ülkeye zaman zaman bir çok asker ve muhacirler

yığıyorlar . Yığılan bu muhacirler ve askerlerde hep Türk olduklarından bu havali insanlarının dilleri üze - rinde yine bir değişiklik olamıyor .

Milâttan evvel 837 tarihine doğru İranda Arî soylar- dan sayılan Met, yahut Medya hükümeti denilen bir hükûmet kurulduğu malûmumuzdur. Bu Medyalılar ile Asurlularla arasında uzun çarpışmalar oluyor. (M.E. 605—714) bu çarpışmalarda galip gelen Asur Kralı ikinci Sarğun Diyarbekir havalisine Metlerden aldığı 160 bine yakın esiri yerleştirmiştir . (M. E. 708) tarihinde yine Asur Krallarından Tiglat — Balasar Medyayı tamamile istilâ ettikten sonra medyadaki Arî kesafetini azaltmak ve bu suretle onların tekrar harekete geçmelerine mey- dan vermemek maksadile, Diclenin şark kıyılarına Arî soyundan 60 binden çok muhacir tehcir ve iskan etmiştir. Asurluların bu zulum ve istilaları karşısında Medyalılar boş durmayorlar. Asurlular üzerine gidiyorlarsada tam muvaffak olunacağı sıralarda Rusyanın cenubundan gelen İskit Türkleri İran İçerisine yayılıyor.Medyalılar İskitlere mağlup oluyorlar . İskitler bütün Medyayı işgal ederek Mısıra kadar gidiyorlar . O zaman Medya Kralı olan Kiyaksar aldığı bir tedbir ile İskitlerin Başboğunu öldür- tüyor. Kalan İskitler her tarafa dağılıyor .

İskit işini böylece bitiren Kiyaksar Babil Kralı Nobopal asar ile birleşiyor . Nineve üzerine yürüyor . Sonunda Asur İmperatorluğunu meydandan kaldırıyor . Babil hükûmetini Babilonya ve Kaldede küçük bir hükû- met halinde bırakıyor.Medyelılar ise,Diclenin çıktığı yerden Kızılırmağa kadar olan yerlere sahip oluyorlar(N. E. 606)

Medyalılar istila ettikleri bu yerlerin komşusu olan Lidyalılar ve sairelerile uğraşırken Asurların tekrar baş kaldırmamalarının temini için bu havalide çok mühim miktarda Arî soyuna mensup askerler bırakmış- lardır Bu askerler kaldıkları yerlerde evlenmişler , mal ve mülk edinmişler . dillerinden bir çok kelimeleri Türkün temiz dili içerisine karıştırmışlar , Ahenk ve

şivelerini onlara aşılamışlar Bu aşı neticesinde Türkçe olarak kullandıkları kelimenin ya bazı harfleri eksiliyor veyahut bazı harflerin yerleri değiştiriliyor. İran Kül - türünün bu derece tesiri alttında kalan Türk lisanı derhal şeklini, talaffuzunu kaybederek acip bir istihaleye uğrayor. Türkçe ve İrancadan gayri çarpı bir dil halini alı - yor . İşte Kürtçe dediğimiz dil bu dildir . Bu gün Kürt dediğimiz adamlardabu çarpık dille konuşan kimselerdir.

Şu tetkik bize gösteriyor ki Türk dilinden çarpılmış olan Kürt dili ve Kürt soyu milâttan 600 yıl yani zamanımızdan 2500 küsur yıl önce meydana gelmiş bir dil ve bir soyudur .

Tarihin hakikatte Türk olduğunu kaydeden bu uydurma Kürt soyu acaba hanki Türk kolundan gelmiştir ? şimdi bunu tetkik edelim :

Ne Asur nede Medyalılar zamanında bu taraf hal - kından hiç bir kimsenin başka taraflara göç ettirildiğine tarihlerde rastlıyamadım .

Asurlular tarafından hicret ettirilen bir kere 60 bir kere de 100 bin Arîlar esir şeklinde geldikleri için mütahakkim bir vaziyet takınamadıklarından o zaman oralarda sakin bulunan komuk ve Eti Türkleri içerisinde kaynayıp gitmiştir .

Ninevanın Medyalılar tarafından düşürüldüğü vakıt Vandan Diyarbekire kadar olan yerlerde oturan Türk boyları Goto, Komuk, Urattoler idi .

Eski Türkçede savaşçı manasına gelen Gotoları Kardo diye yazan Asur kitaplarının bulunduğunu söyliyenler de vardır . Bu gün bile Kürtlere Avrupalılarca Gordo denildiğine göre Goto , Kordo aralarındaki ben - zeyiş çarçabuk görünmektedir . Gerek yukardaki tetkikat, gerekse bu kelimeler arasındaki benzeyiş dolayısile Kürtlerin turanlı bir kökten geldiklerini bir çok Avrupalılar kabul etmektedir. Kürtlerin urarho boyuudan olduklarını kabul olunduğu takdirde bunların da Eti bakaya - sından oldaklarını umumî tarihler yazmaktadırlar .

Bu günkü Kürtlerin eski bir Türk boyunun çevril - mesinden meydana geldiklerini bunların konuştukları Kürtçenin tetkikinden de anlaşılmıştır .

Yapılan tetkiklere göre Kürt dilini teşkil eden keli - melerin topu sekiz, nihayet dokuz bini aşmamaktadır . Bunun 3500 ü , eski Türkçe üç bini Osmanlı Türkçesine gren yeni Arap ve Acemce, iki bin küsuru birbirinden başka olan muhtelif dildedir . Halis Kürtçe diye sonradan uydurulanı ise ancak 300 kadar bir şeydir. Buradan anlaşılacağına göre Osmanlı nüfuzunun buralara girme - sinden evvelki Kürt dilini teşkil eden kelimelerin hepisi ancak altı binden ibaret imiş, bunun üç bini Türkçe, iki bini beş muhtelif dillerden olduğuna göre bu dilde hakim olan kelimeler Türkçedirler . Öz soyu ve dili Türk ve Türkçe olduğu halde Metlerin istila ve buralara hicretlerinden sonra Metler kendi dillerini asıl bura halkının öz dili olan Komuk, Part, Goto Urarto, türkçelerine sokmuş olmaları ve Türklerin islamlığı kabulünü müteakik Türk kitap ve konuşmalarında kelimelerini ve kaidelerini hakim kılmak, istenmesi do layisile çarpık konuşmalar çoğalmış, daha sonraları Rum , Arap istilaları bu çarpıklık ve bozuklukları şiddetlendirmiş, en nihayet bugün Kürt dili dedi ğimiz o çarpık dil ve bu dille konuşan yalandan bir Kürt soyu meyda gelmiştir .

Zaza soyu ve dili de böyledir : Miktarca daha fazla Türk Arap ve Acem kelimelerini ihtiva eden Zazaca daha büyük bir istihaleye uğramış ve bu yüzden yalnız Türk, Arap, Acemceden değil birbirlerinin pek yakını bulunan Kürtçeden bile ayrılmıştır . Belki bu ayrılış sebebiledir ki Kürtler Zazaları kendilerinden saymazlar.

Türk dili hakkında büyük Türk bilginlerinden Diyar- bekirli Ziya Gök Alpta uzun tetkiklerde bulunmuş : Anadolunun cenup ve cenup batı taraflarında yaşayan ve ve bu gün Kürtçe konuşan Dügerli . Karakeçili Hartavi gibi aşiretlerin öz Türk olduklarını ve bunların Kürtçe

konuşmalarında en büyük amil Osmanlı büyüklerinin olduklarını 339 yılında İstanbul gazetelerine yazdığı yazılarda göstermektedir.

SON SÖZ — Yürüttüğümüz şu mütalea ve delillere dayanmak suretile kat'i olarak diyoruz ki; bu gün Kürt diye anılan Millet Etilerin Komuk, Goto, Urarto, Part boylarındandır. (Milâttan evvel 600) tarihinden başlı - yarak Met istilâsından sonra Türkten bozulmuş kimselerin toplanışıdır. Bnnu böyle bilmeyüp te (Kürdüm diyen fert benliğini yitirmiş milliyetsiz bir adam demektir.

II

TARİHÎ BÖLÜM

G İ R İ Ş

Tarihten milyonlarca yıl önce ilk hayatın denizden karaya atıldığı, oradan pek yavaş ve tabiî bir tekâmül ile ilk insanların meydana geldiği, ve nihayet milâttan elli bin yıl önce bu dünyada bize benzer insanların yaşadıkları, asıl medenî hayatın ise Türklerle beraber başlamış olduğu uzun araştırmalar sonunda anlaşılmıştır.

Tarih tetkiklerile uğraşan büyük alimler, Anadolu - nun her köşesi gibi Mezopotamya ya da binlerce yıllardan beri yayılmış olan ve bu ülkelerde zaman zaman büyük Devletler kuran Türk soyunun asıl ana yurdu Orta Asyada olduğunu ve bu yurdun Şimali baykal havzası, Altay dağları; batısı (İtil) nehri ve Hazer denizi havzaları; cenubu Hindikuş, Karakurum karanlık dağları vepa mir yaylası; Şarkı Sarı Irmak ve büyük Kadırğan dağları ile çevrilmiş olduğunu haber vermek - tedirle .r

Türkün ana yurdu olan bu ülkeyi bu gün Kumlu çöller, Bozkırlar, bataklıklar kaplamıştır. Tarih başından pek çok önce bu Türk ülkesinde iç denizlerin, bu denizlere akan derin Irmakların, feyzli vadilerin bulunduğu, ilk dünya medeniyetinin bu Irmaklar, bu vadiler kenarlarından fışkırmış olduğu bu gün hiç tereddüt kabul etmez bir hakikat haline gelmiştir.

Yine bu günkü izlerinden anlaşıldığına göre Türkün bu ana yurdunda Kafkas dağlarından Tanrı dağlarına ve Gobi çöllerine doğru uzanan bir deniz vardı. Bu Türk denizi ötedenberi buzlarla örtülü Türk dağlarından inen sularla beslenirdi.

Dünyanın her tarafındaki insanlar henüz ağaç kovuklarınında, taş ve toprak oyuntuları içerisinde en koyu bir vahşet halinde yaşarlarken anayurdu içerisinde çar çabuk çoğalmış olan Türkler At, Koyun Deve gibi bir çok hayvanları ehlileştirmişler. Arpa, Buğday gibi taneleri yetiştirme yollarını bulmuşlar, kereste ve maden medeniyetlerini bile yaşamışlardır.

Bu hakikatleri bize öğreten Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin yazmış olduğu(Türk Tarihi)adlı büyük kitabın birinci cildinin baş taraflarında, Ana yurtlarında böyleee medenileşmiş ve büyük Devletler kurmuş olan Türk soyunun batı ve her tarafa olan akınlarını şöylece tasvir ediyor :

" Cümudiyeler devrinin sona ermesi , Büyük Türk denizi havzasındaki iklim şartlarını değiştirdi. yavaş yavaş çekilen buzlar Asyanın şimalı ile en yüksek dağlarına münhasır kaldı . Sular azaldı gitğide daralan denizlerin yerlerinde göller, bataklıklar kaldı . Irmaklar, Çaylar cılız derelere döndü, bunlardan bir çokları kurudu. yeni kara parçaları meydana çıktı. Bol yağmurla sulanan yeşil ovalar kurak ve çorak çöller haline girdi Diğer bir tabiat hadisesi kuraklığın doğurduğu hayat güçlüklerini arttırdı . Bu hadise şimalişarkiden esen rüzgârların çokluğu ve sertliği idi . Bu rüzgârlar orta Asya sularının tebehhüründen husule gelen su buharlarını orta Asya cenubundaki ülkelere götürür idi.. Buna mükabil rüzgârların orta Asyaya getirdiği şey yalnız bitmez tükenmez kumlardan ibaret idi. İşte böylece orta Asya kuruduğu nisbette kum istilası altında kldı . Vemilyonlarca insan barındıran bu ellerdehayat şartları kısırlaşmıştı. Buzların çekilmesi ve geniş iç denizlerinin aradan kalkmasile orta Asya binlerce yıl zarfında Çine, Hinde, ön Asyay şimalî Afrikaya ve Avrupaya dalğalarını taşıran büyük bir insan denizi oldu.... Bundan yedi asır evveline kadar en az 9000 yıl gâh önünde durulmaz yıkıcı ve yutucu selleri, gâh kumlar altında gizli sular gibi yürü-

yen büyük Türk göçleri ve al ı ıları muhaceret ve temdin faaliyetine devam etmişlerdir .)

Şu bilğiye göre ilk zamanlarda bile, dünyanın en medenisi olarak yaşayan bu Türk milleti , yuvarlak bir hesapla bundan 9—10 bin yıl önce tabii ve zaruri sebepler doyısile garbe dogru hicret ederken şöphesiz Mezopotmya ve onun şimalına düşen Diyarbekir havalisinden de geçmişlerdir .

Yurtlarından ayrılan Türk kütleleri gittikleri yerlerin yerlilerile karışmasından Muhit, İklim şartları ve tesalüp nisbetlerine göre yeni, yeni kabilelerin siyasî, içtimai amiller etrafında kaynaşmasından yeni boylar doğmuş olduğu, ve bu ilk boylar kendi reislerinin ve yeni yerleştikleri sahaların adlarını aldıkları , fakat zaman geçtikçe bu adların,talaffüz şekilleri değişe değişe anlaşılmaz bir hale geldiği tarihçe müsbet bir hakiket olmuştur .

Birinci Sümer —Akat— Elâm devirleri

Mezopotmyada yerleşen Türkler milâttan beş altı bin yıl önce bu yerlerde Sümer, Akat , Elâm adındaki medeniyetlerini kurarlarken bu ülkelerin şimalinde bulunan bu günki Diyarbekir havalisinin de bunlardan başka bir Türk kabilesi tarafından işğal edilmemiş olduğunu , bu ülkelerde yerleşen Türklerin de muntazam Türk medeniyetinin kurulmasına çal şmadıklar.nı kim iddia edebilir ? Acaba bu ülkede Sümer Akat, Elâm ülkelerinde olduğu gibi topraklar altında kalmış ve bunlara nisbetle daha sonra kurulmuş Asür, Acem, Roma enkazı altında kalmış , o devrin medeniyet ve hı y ıtını gösteren siteler yok mu? Bugün araştırılırsa bunlar bulunamaz mı? Diyarbekir Sümer, Akat, Elâm ölkelerine girmemiş olsa bile Diclenin kaynağına yakın bir mahalde yine Türk sitesi olmak üzre kurulmuş(Gutyum) sitesi sahibinin de Temdin eline' neden girmemiş olsun? ilk dafalarda müstakil olarak yaşayan bu siteler komşu

hükûmetlerin istilâ tehlikelerine karşı daha kuvvetli olabilmeleri için konfederasyonlar teşkil ettikleri ve bu konfederansyion reisliklerine ilim ve idarece en kuvvetli bulunanların geçtiği malûm değil mi ? Bu münasebetle umum Mezopotamya siteler konfederansyion reisliği bir kere de daha şimaldaki Gutyum sitesine geçmemiş mi? Gutyum sitesi kendi kendini müstakillen idare ederken şimdiki Diyarberir havalisine sahip olmamış olsa bile kendisinden çok uzak bulunmuş olan Sümer ve Elâm ülkelerinin de umum reisliğini yaparken kendisine daha yakın bulunan Diyarbekir havalisinin Gutyumlar idare - sine girmemiş olduğunu kim iddia edebilir ? şu bir sürü istifhamlar karşısında durmaksızın deyebiliriz ki Diyarbekir havalisinde ilk medeni hayat yaşayan millet Türk milletidir . Bu milletin milâttan beş bin yıl önce bu ülkede de kurduğu bir Türk medeniyeti vardır. İleri de göreceğimiz gibi bu ülke muvakkat zamanlar için Asür, Acem, Yunan, Roma hükûmetleri tarafından işğal ve tahrip edilmiş olmasına rağmen asıl sahibi bulunan Türkler asil benliklerini kaybetmemişlerdir. Bu kahir devletler inkıraz bulmuşlar, fakat toprağına candan yapışmak suretile harsını her tarafa sökülmez bir surette gömmüş olan büyük Türk soyu bu ülkede daima yaşa - mıştır .

İkinci Sümer Ve Elamlar Devri

Milattan 3050 yıl önce Sümer ve komşuları arasındaki rekabetin doğdurduğu karışıklıklar neticesinde (Agada) li 'Sargon adında birisi meydana çıkıp Kalde kıtasını teşkil eden Sümer ve akat ülkelerini zabt ile bir İmpı - ratorluk meydana getirmiş idi (M. E. 2850) sarğon Kaldeye temamen hakim olduktan sonra Amanos, Torus ve Suriye istikametleriude istilaler yapıyor . Sargon bu istilaları yaparken kendisine daha yakın bulunan Diyarbekir haʌalisine de tebiî sahip olmuştur .

Birinci Sargondan sonra, Torunları bulunan İmpratorlar, Mısırlılarla temasları neticesinde, Mısıı Fıravnler gibi kendilerini allah yerine koydular . İsraf ve sefahetleri neticesinde kuvvetlerine cılızlık geliyor. Bunu fırsat bilen Sümerler yeniden ayaklanark Kaldeyi Sargnlardan tekrar aldılar . (Milattan evvel 2648—2623) o zaman Sümer Kralı dördüncü (Urk) idi- ki busuretle Diyar - bekirin tekrar bu dördüncü Urk zamanında Sümerler eline geçmiş olması tabiidir .

[Sümerlerin dördüncü sülalesini teşkil eden bu Urk zema nından sonra hazer Denizi cihetinden diğer bir Türk sülasesi geliyor.Sümerlerle bir müddet çarpıştıktan sonra Kalde ülkesini temamile işgal ediyor.Bu suretle Diyarbekır havalisi bu ülkede 120 sene hüküm süren bir Türk sülalesi elinde kaliyor. Nihayet sömerler tekrar kuvvetlenerek bu son gelen Türk sülalesini Kaldeden çıkarıyor . [

Sümerler memleketlerine böylece tekrar hakim olduktan sonra bir taraftan Suriye içlerine, diğer taraftan eski müttefıkleri ve soy daşları bulunan Elâmlar üzerine yürü yorlar. Kaldede büyük karışıklıklar olunca Elâmlar kendi kendilerini toplayarak Sümerlere taarruz ediyorlar. Neticede bütün Mezopotamyayı elde ederek palastine kadar gidiyorlar .

Elam Kralı (kotor) kendi kendisine palastin hükümdarı süsünü veriyor isede bir müddet sonra magluplar kendi kendini toplayarak taarruza geçiyorlar. Elamları memleketten çıkartıyor onları Mezopotamyaya kadar Takip deiyorlar. Neticede Kalde hükümdarlığını Fırat yukarısında bulunan (İsin) de yerleşen bir palastinli hanadanına geçiyor. (Milâttan evvel 3307—2065) tabii bu meyanda Diyarbekir ülkeside samiler eline geçmiştir.

İkinci Babilliler Devri

Dördüncü Sümer sülalesile Elamların inkirazından bir zaman sonra Babilliler tekrar kuvvetlenerek kaldeye hakim oluyorlar. Babillilerin altıncı Kralı olan Hamurabi zamanında Babilliler hükûmetinin hudutları birinci, Sargon zamanındaki hudutlarını bulduğuna ve Mezopotamya şimalındaki Türukko, Kakmo Subatu ordularile muharebe edildiği tarihlerde yazılı olduğuna göre Diyarbekir havalisininde Babilliler eline geçmiş olması tabiidir (Milattan evvel 1840—1790) tarihinde Halebi ve bütün Babilinyayı ilk zabt eden Eti Krallarından birinci(Mürşil) Mezopotamyayı yavaş yavaş değil birden almış - lardır. Bunların dalğaları çoşkun bir fırtına gibi Babilonyayı istila ettikten sonra memleketlerine dönmüş - lerdir.

Etiler Devri

Etilerde milâttan çok evvel Orta Asyada vukua gelen kuraklık sonunda Sümer, Akat, Elamlarla birlikte daha önde garbe akın eden Türklerden başka kimse değildirler. Sümer, Akat, Elâm Türklerile pek yakından akraba olan Etilerin Eğe denizine, Kızıl Irmak havzaları na, hatta Suriye içlerine kadar yayılmış oldukları, ilk önce bu ülkeler içerisinde birbirlerinden ayrı müstakil beylikler halinde yaşadıkları, dillerinin de Sümer, Elâm

dilleri gibi Türkçe asıllardan bulunduğu tarihçe belli olmuş bir hakikattir.

Önce birbirlerininden ayrı yaşayan Eti boyları sonra birbirlerile birleşerek Kızıl Irmağın kıvırımı içerisinde bir İmperatorluk teşkil ediyorlar ve bu İmperatorluğa şimdilik Boğaz köy civarındaki Hatosas şehri merkez oluyor,

İlk Eti İmparatorluğunu kuranın Flabernas adındaki bir Türk hükûmdarı olduğunu, bundan sonra birinci Hatosil, birinci Murşil adındaki Türk adamlarının krallık tahtına geçtiklerini tarih kitaplarında okuruz. Bunlardan birinci Murşil (1790—1740 E. M.) tarihlerine doğru Babilenyayı zabtederken yolları üzerine düşen Diyarbekiri de tabii işğal ederek kendi ülkesine katmışlardır. Eti - lerin taarruzları umumî olduğu için bu taarruzdan korkan Hükûmetler birbirlerile birleşerek uzun çarpışmalara sebep olmuşlar. Bu sebepledir ki Diyarbekiri bir çok kerreler Etiler ve bunlarla çarpışanlar ellerine geçmiştir.

(1310 E. M.) de Eti Kralı bulunan Subbilulyuma Anadolu içerininde rahat durmayan kabileleri sustur - duktan sonra Fratın şark taraflarına geçiyor. Bu sıra - larda Mısır Firavnı (Amenofis) in ölümünden sonra karısı tarafından vukubulan mûracaat üzerine bu karıya koca olmak üzere Mısıra gönderilen Türk beyine Mısır - lılar tarafından suikast yapılınca (Sudbilulyuma) Suriye içerisinden geçerek Mısıra kadar gidiyor. Mısırı istiladan sonra tekrar Fırat taraflarına dönüyor. Fıratı geçiyor. Diyarbekir önlerine kadar ilerliyor. Asurlularla çarpışıyor ve galebe çalıyor. Zaferin Etilerde kalmasına rağ - men bu devirden itibaren Asurlular Etiler için bir felâket olmağa başlıyor. Subbilulyumdan sonra yerine geçen oğlu ikinci Murşil saltanatının ilk onuncu yılında Anadolu içerisinde çıkan karışıklıkları bastırmakla uğraşıyor. Bastırdıktan sonra evvelki karışıklıktan istifade ederek garbe doğru ilerlemiş olan Asurlular üzerine

giderek Dicleye kadar ileriliyor . Ve Diyarbekir hava - lisini tekrâr eline geçiyor .

Eti kırallarından üçüncü Hatusil Mısırlılarla daha evvel başlamış olan Kadeş muharebesini bitirdikten sonra asıl tehlikenin Asurlar tarafından geleceğini anlamıştı. Asurlular şarktan. Etiler ülkesine tecavuz ederek meydan muharebesi olacağı sırada Hatusil ölüyor. Muharebeyi Asur kırallarından birinci Salmansar kazanıyor . (M. E. 1255 — 1275)

Hatusilden sonra yerine şeçen oğlu üçüncü Dudhaliyas Asurlulara karşı kuvvetli bulunmak için anası Putuşaba nın teşvikile Mısırlılarla temaslarda bulundu . Büyük kızını Mısır Firavnı ikinci Ramsese veriyor . Dudhaliyas müttefiklerinden bazılarını Asurlularla ticaretten menediyor. Bundan muğber olan Asur kıralı birinci Salmansar harbe başlıyor. Neticede Asurlular galebe çalıyor. Ve Etilerden 28000 esir aliyor .

Dudhalyas ihtiyarlığı dolayısile saltanatı oğlu üçüncü Arnuandasa terkediyor. (1230 M. E.) Arnuandas Asurlularla Kaldelile arasındaki karışıklıklardan istifade ederek kendi kendisini topliyor. Asurlulardan Karğamışı alıyor. Daha yukarda. Diyarbekir taraflarına doğru yürümek üzre iken garpta bulunan Torlar önce Yunanıstanı sonra Ege denizindeki adaları işğal ediyor. Buralarda bulunan halk Anadolu içerisine akınlar yapıyorlar . Her tarafta büyük karışıklıklar çıkıyor. Neticede Eti İmperatorluğu tarihe ğömülüyor (1200 M. E.)

Yalnız Diyarbekir taraflarında bulunan Etilerin Komuk kolları uzun müddet Asurlülerle çarpışıyor .

KOMUKLAR DEVRİ

Tarihten çok evvelki zamanlarda Diyarbekir taraflarında yaşayan Eti kollarına Komuk Türkleri, yaşadıkları yerlere de Komuk elleri derlerdi . Bu ellerde yaşayan Komukların parlak bir medeniyeti vardı ki bu gün bu medeniyete Komuk medeniyeti denmektir .

Komuk eli şimaldan Diclenin yukarı kıyılarını ve bütün Diyarbekir vilâyetini kaplar. Şarktan Fıratı geçerek Maraş yanlarına varır. Cenuptan Veranşehir ve Derik şehirlerinden daha aşağı iner. Garpte Batman çayını aşardı.

Komuklar, ülkeleri içerisinde bir çok şehirler kurmuşlardı. Derik, Midyat, Nusaybin kurulan bu şehirlerin belli olanlarındandır.

Milattan 600 yıl önce Komuklar zaiflemeğe başladıklarından Elceziredeki bir çok yerlerini Asurlular işğal etmeğe başlrmışlarsa da Diyarbekir müstahkem kaleleri sayesinde uzun müddet mukavemet göstermişdir. Tarihte Asurlulardan çok evvel görünen Komuklar milattan evvel 602 tarihine kadar ülkelerinde müstakil kalmışlar ve bundan sonra Asurlüler boyunduruğu altına ğirmişlerdir.

Asurluların en zalim hükümdarlarından olan Nazirabal milattan 900 yıl önce Siverek ve Viranşehirdeki Komukları mağlup ederek Niniveye dönerken Diyarbekir taraflarına da uğarmışlar eski adları Bolyani, Lokdiya olan Hanik ve Şeyhan üzerinden geçerek Erduba yani Mardine gelmiş kendisini tebrik için gelenleri burada kabul etmiş olduğunu Kilt va Asür tarihi yazıyor. (Birinci cilt sahife 62)

Kendi ülkelerinde şehir yaptıkları müsbet olan Komukların Diyarbekiri de kurmadıkları nasıl iddia olunur.

Diyarbekir müstahkem kaleleri sayesinde Asurlülere mukavemet etmiştir. Dendiğine göre o zamandan Diyarbekir etrafına çevrilmiş bir surun olacağı derhal hatıra gelebilir. hatta Komuklar zamanında Diyarbekir nufusunun 50—60 bini aştığını, bunu sur içerisine sığdırmak mümkün olmadığından hamravat başlarına kadar şehrin yayıldığını, sonra iki büyük veba bu şehrin nüfusunu azalttığını iddia edenler de vardır.

Komuklar hükûmetleri inkiraz bulduktan binlerce yıl geçtiği halde bile Hazer denizinin garp kıyılarında yaşamakta ve Komuk Türkleri adını taşımaktadırla.

Asurlular devri

Tarihlerin verdikleri bilğilere göre Asurlular muharebeler ve muhaceretler neticesinde şimala çıkan bir kısım Samilerle Kuşluların ve Hazer taraflarından gelme bazı Türk soylarının birleşmesinden töremiş bir halktır. Bunlar milâttan 2500 yıl önce Diclenin şimal taraflarında bir takım küçük küçük hükûmetler kurmuşlar.

Diyarbekir, Diclenin şimal taraflarında kalan bir şehir olduğuna göre şüphesiz asurlular eline de geçmiştir.

Asurluların tahakkûmleri altında bulunan Akat, Elâm Türkleri, onların ezici idarelerine karşı isyan ederlerken bir çok kerreler, Diyarbekir Türkleri de Asur hükmünden kurtulmak için bu isyanlara iştirak etmişlerdir. Asurlular bu isyanları bastırmak, Akdeniz ve Balastine kadar elde ettikleri Türk ülkelerini elinde tutabilmek için Kıral birinci Salmansar M. E. 1350 de Diyarbekir ülkesine büyük miktarda asker dökmüştür.

Milâttan önce 1100 tarihinde kıral birinci Tiğlat Balasardan sonra,Asurlular bir tereddi devresi geçiriyorlar. Bundan istifade eden Türkler yine isyan ederek istiklâllarını kazaniyorlar. Diyarbekirde böylece Asur boyunburuğundan bir dafa daha kurtulmuş oluyor.

Milâttan önce 850 de üçüncü Salmansar, 745 te üçünçü Tiğlat Balasar zamanlarında Asurlular tekrar kuvvetlenerek Suriye ve Balastin içerilerine doğru yayılırlarken tekrar Diyarbekiri istilâ etmişlerdir. Üçüncü Tiğlat bundan duyduğu sevinçleri Diclenin çıkım yerine yakın bir yere diktirmiş olduğu bir sütun üzerine büyük bir mubalağa ile yazdırdığı söylenmektedir. Milâttan evvel 722 de kıral İkinci Sarğun Babil kıralı (Merdaş Baladan) ı ezdikten sonra Suriye Mısır birleşik hükûmetlerini, İbrani kırallığını yıkıyor. Meşhur Ninüveyi Paytaht yapıyor. Bunun yanı başında khorsabad sarayını yaptırıyor.

(612 M. E.) yı'ına doğru bu azametli Devlet Met kıralı Kiyaksar tarafından darmadağın bir hale geti - riliyorr .

Metler Devri

Coğrafiya kısmımızın 20 inci sahifesinde yazıldığı gibi Metler doğu Anadoluda yaşayan Türklerin dilleri üze - rinde büyük bir tesir bırakmış, aslan öz Türk olan bazi boyların bozulmasında en büyük amil olmuşlardır . Bu sebeplerdir ki sadet harici de olsa, Metler hakkında biraz fazla malûmat vermeği faydalı bilirim :

Milattan 2500 yıl önce orta Asyadan İrana gelen yeni Türk akınlarının önde giden kolları hazer denizinin batı kenarile Aras ırmağı havzalarına doğru yerleştiler . Bunlar ana yurtlarından getirdikleri medeni bilgi ve işlerle buralarını süslendirmeğe başlamış ve uzun müddet kendi başlarına buralarda yaşamışlar .

Milâttan önce yedinci asırda Asur orduları İran iç - lerine yayıldıkları vakit karşılaşdıkları ehali Elâmlılar ve sair Türk boyları idi . Bunlar içerisinde Pers ve Met kabileleri de vardı. Persler Zap ve diyala nehirleri ara - sında , Metler ise bunların şarkında otururlardı. O zama - na göre en muntazam ehali teşkilâtı Metlerde idi .

Asurlular (837) M. E) tarihinde kıralları ikinci Sal - mansar zamanında ilk dafa olarak Metler üzerine yürü - yorlar . İkinci bir seferlerini de (812—825 M. E.) tarih - lerinde yapıyorlar . Devamlı bir muharebeden sonra metler mağlup oluyorlar . Asurlulara her sene haraç vermek suretile sulh yapiyorlar. Az zaman sonra Metler sulh şartlarına riayet etmiyorlar. Asurlular tekrar Met memleketlerine dalıycrlarsa da evelkisi gib büyük mu - vaffakiyet elde edemiyorlar .

(745 M. E) tarihinde Asur tahtına çıkan üçüncü Tiğlat Balasarın ilk işi Met ülkesini istilâ etmek oldu Tiğlat Balasar Medyaya girdiği zaman karşısında birbirlerile

birleşmiş bir oymaklar ordusu buluyor. Bir çok çetin çarpışmalardan sonra yine Asurlular muvaffak oluyor ve binlerce Met esirleri Asur şehirlerine getiriliyor. Medyada büyük ihtilallar, yanğınlar oluyor. Fakat bu felâketler Met istikbali için büyük uyanış rolünü oynadiyor. (788 M. E) de Met kumandanı Arbak met'leri iyi hazırladı. Asurlular taarruz etti. Asur paytahtı olan Ninüveyi aldı. Fakat çok sürmeden tekrar Ninüve Asurlular eline geçti

Arbaktan sonra Met kumandanlığını Dayakko eline aldı. (764 M. E). Bu tarihten sonra Medye hükûmetini kurdu. Dayakko kurmuş olduğu hükûmetin tanzimi ile uğraşırken Asurlularda Elâm ve babil hükûmetlerini meydandan kaldırmağa çalışıyorlardı.

Dayakkodan sonra Met hükümdarlığına (Fravvurt geldi. (955 M E). Fravurt bütün müddeti hükûmetini perslerle meskûn yerler halkını Met bayrağı altında birleştirmeğe çalıştı. Muvaffak oldu. Asurlular tahakkümünden Metleri kurtarmak için harp açtı. Mağlup oldu. ve maktul düştü. (633 M. E)

Farvurtun yerine Kiyaksar geçti. Kiyaksar az zaman içerisinde her hususta Asur kuvvetlerine faik kuvvetler temin ve (625 M. E) de Asurlular üzerine yürüdü. Ninüveyi muhasere etti. Ninüve sukut edeceği bir sırada şimaldan iskit Türkleri Met içerisine yürüdü. Metler vatanlarını kurtarmak için Ninüve mnhaseresinden vaz geçerek iskitlere karşı gittiler. Urmiye gölü kenarında iskitlerle harp başladı. Kiyaksar mağlup oldu. Fakat İskitlerin tekliflerini kabul etmedi. Bunun üzerine İskitler her tarafı yağma ettiler. ve Met içerisine yerleştiler ' Akınlarını Mısır hudutlarına kadar vardırdılar

Vaziyet bu merkezde olduğuna göre Diyarbekir havalisinin bir müddet İskitler eline geçmiş olması tabiidir.

Kiyaksar İskit idaresinde bir esir gibi yaşıyordu. Günün birinde aldığı bir tedbir neticesinde İskit başboğunu öldürttü. Başsız kalan İskitler de neti esi? 'ir çarpışmadan sonra her tarafa dağıldılar. (60? M.E)

Kiyaksar memleketi İskit istilâsından kurtardıktan sonra Babil hükümdarı Nabopolasar ile birleşti. Müttefik orduları Ninüveyi sardı. Uzun ve oldukça çetin olan bu muhasereden Ninüveyi kurtaramıyan Asur Kıralı Sargon yıs ve kederinden kendi kendisini Sarayında yaktırdığı büyük bir ateş içerisine attı. Çoluk ve çocuğu da ayni işi yaptılar. Ninüve sarayları alevler içerisinde yandı. Kül oldu. Ve Asur devleti de bu suretle tarihten kalktı. (606 M.E)

Asur kırallığı yer yüzünden böylece silindikten sonra Metler hükûmeti Dicle başından Kızıl Irmağa kadar olan yerleri kendi ülkesine kattı. Bu ülke içerisinde olan Diyarbekir de böylece Metler eline geçmiş oliyor.

Dünyaya hakim olmak hırsile her tarafa kanalı akınlar yapan Kiyaksarın Garbe doğru yürüyüşü Kızıl Irmak taraflarında yaşayan Lidyalıları korkutuyor zaruri olarak Lidyalılarla Metler arasıda harp başlayor. Altı yıl süren bu harp sonunda her iki taraf kat'i mağlup olmadı. Nihayet bir gün güneşin tutuluşu her iki tarafın musalahaya talip olmasına sebep oluyor. Musalahaya göre Kızıl Irmak her iki memleketin hududu tanılıyor. Fazla ihtiyarlamış olan Kiyaksar da yerini Astiyğa bıraktı ve bir sene sonra ölldü (584 M. E.)

Kiyaksarın azmı, teşkilatçılığı pek kuvvetli idi. Yerine gelen astiyoğ ise sadece ihtişam ve debdebeye ehemmiyet veren zaif bir İmparator olduğu için bunun zamanıda Met ülkesinde tereddiler başlıyar.

Atiyoğ Sarayın büyük israfları dolayısile halkın nefretini kazanmıştı. Metlerin tabiiyeti altında bulunan, Zap ile Diyala nehirleri arasında ki peresler bunu fırsat bilerek Met içerisine dalıyorlar. Büyük bir mukavemet görmeden bütün Medyalılar Pres tabiiyetini kabul ediyorlar. (553 M. .E)

Diyarbekire Diyarbekir ve Amid Adlarının Verilmesi ve Bu Şehrin Kuruluşu Hakkındaki Rivayetler

Tarihin oldukça karışık devresinden sayılan (550 M. E.) tarihine kadar geçen zaman içerisinde Diyarbe - kirle alakadar Devlet ve Milletlerin hayatları hakkında az çok bir bilği verebildik . Fakat asıl Diyarbekir ilk defa kimin tarafıddan ve ne seretle kurulmuştur? Şimdi bunu tetkik edelim

Bugün Diyarbekir havalisine merkez olan Diyarbekir şehrinin eski adı(Amid) idi. Binalarının siyah taştan olması dolayisile buşehre Osmanlılar devrinde(Kara Amid) de denmiştir.

1 — (Amid) adı Yakutu Hamevinin(Mucemiilbüldan) adlı coğrafyasına göre (2500 M. E.) tarihinde (Medin ibin İbrahim) oğullarından (Amid ibin Bülendi) adındakı zata nisbet edildiği hicretin 1312 ci yılında çıkan Diyarbekir salnamesinde yazılıdır .

2 — Nişancı Mehmet paşa, tarihinin 329 cu sahife - sinde (Amid) şehri Acemlerin en eski Piştadlılar tabakasının dördüncü Padişahı olan (Tahmurs) un yaptır - dığını söyliyor .

3 — Diyarbekir yahut Amid şehrinin Asurluların parlak devirlerinde yapılmış bir Asur şehri olduğunu söyliyenler de vardır .

4 — Türk seyyahlarından Evliya çelebi seyahatnamesinden«Yunus Nebi Diyarbekire geldiğinde kendine ehali bilamucize iman ettiler . Nebi duayi hayredip Kis kayası nam mahalde yedi yıl sakin oldu . O asırda bir Duhteri Pakize Ahter Melike vardi ki(Amlak) kızlarından idi ... Hazreti Yunusun talimi ile bu Diyarbekiri bina ettiği için o kızın namına nisbetle müsamma olup müverrihini Acem ona göre Diyarbekir demişler. Kız şehri demektir» Diyor.

5 — İranlılar daha evvelleri Mezopotamyada hüküm

süren Babil ve Asur Devletlerini kaldırmış olduklarından Arap tarihlerine göre buraları hemen boş gibi imiş Yemenin Seba yahut Mereb şehrinde vukua gelen meşhur (Seylül Arim) hailesinden sonra bir kısım Aarplar Mezopotamya taraflarına hicret ediyorlar . Hükûmetsiz buldukları bu ülkeyi Arapların Adnan oğulları kabilesi üç bölüm yapıyor . Her bölüme sahip olan kendi adını vererek (Diyarirubey'a) (Diyarımızır) , (Diyaribekir) diyorlar . Ve Bölümün içerisinde bir çok şehirler yapıyorlar . Güya Diyarbekirde bu yapılan şehirlerden birisi imiş (Diyarbekir) Elcezirenin şimal ucunda olduğu için Aarplar uc manasına gelen (Amid) kelimesini bu şehre ad olarak vermişler imiş .

6 — Amid kasabasının , milâttan 255 sene evvel iranı Selefküslerden kurtarmak üzere teessüs eden ve Türk olan Partlar yahut üçüncü tabakayı teşkil eden Eşkânlılar meliklerinden (Şapur) tarafından yapıldığı da mervidir . (70 M. E)

7 — Asıl adı Amid olan bu şehre (Diyarbekir) adının verilmesi sebebini şu suretle söyliyenler de vardır ;

Amid yani şimdiki Diyarbekir şehrinin garp cihtinde ki (Urfa kapısı)yanında (Benülmeryem) adında Rumların büyük bir kız kilisesi varmış .

Milâdın 636 cı senesinde Amid Araplar tarafından fethedildikten sonra bu kiliseye Araplar (Darülbakire), [Bekâr kızlar evi] adını vermişler imiş . Zaman geçtikçe bu isimde bir çok değişiklikler geçirmiş , nihayet (Amid) yerine kaim olan (Diyarbekir)e çevrilmiş imiş.

8 — Diyarbekirin ikinci Dikran yahut büyük Dikran denilen Ermeni Kralı tarafından yaptırılan ve kendi adına izafeten büyük Dikran manasına gelen (Dikranokerta) adı verilen bir şehir olduğunu söyliyenler de vardır .

9 — En son rivayet asıl anayurtları olan Orta Asyadan Anadolu içerisine hicret eden Eti boylarının

(Amad) oymağı tarafından kurulmuş olduğu ; ve bu havalide yine Etilerden Derbikler boyunun yurtlandık - ları yerler olduğu cihetle buralara (Derbik) adının verildiği ; ve Etilerden sonra bu havaliyi idareleri altına geçiren Asurlular , İranlılar zamanında bir takım tahavvüllere uğrayarak (Diyarbekir) adını aldığı, ülkeye verilen bu at Türkiyede Vilâyet teşkilâlı yapıldıktan sonra ülke merkezi slan Amid yerine konulmuş olduğu merkezindedir .

Rivayetlerin Tetkikleri

1 — Diyarbekin İbrahim Peyğamber torunlarından Amid tarafından kurulması rivayetinin tetkiki .

Diyarbekiri kurduğu rîvayet olunan Amidin hüviye - tinin biliumesi için büyük babası olan İbrahim Peyğamber hakqında az çok her kesin bildiği bilğiyi tekrar etmeği münasip görüyorum :

Kamusü Âlâm İbrahim Peyğamber için (Beniisrail ile Arap müstaribenin ve bilumum İsrail peyğamberlerile son gelen Hazreti Muhammedin büyük babaları olduğnnu söyledikten sonra Keldanilerin memleketi olan Babilon-yanın şarkında , Dicle ile Fırat arasında dünyaye gel-miş ve babasının (Tar.n) yahut (Azer) adında bir put yapan olduğunu, İbrahim zamanında Babilonyada (Gûş oğlu Nemrut)adında birisinin hüküm sürdüğünü, İbra-him, Nemrut tebasını puta tapıcılıktan kurtarmrk için çalıştığı cihetle Nemrut tarfından sıkıştırıldığını , bunun üzerine İbrahim kendi tabilerini alarak Babili terk ile Balastin taraflarına geçtiğini , uzun zaman Hovaran cihetlerinde dolaştığını , oralarda vukua gelen bir kıtlık dolayısile Mısıra da uğramış olduğunu , Mısır Firavni , İbrahimin elinden zevcesi Sarayı almak istediğini, İbrahi - min buna muvafakat etmemesi üzerine Firavn tarafndan tazyik edildiğini , ancak bir mucize neticesinde bu

tazyikten kurtulduğunu , hatta Firavn tarafınan kendi - sine (Hacer) adlı bir cariyenin de hediye edildiğini , fakat daha fazla orada durmanın muvafık olamıyacağını anlayan İbrahimin Haceri de alarak tekrar Balastine döndüğünü, Kenan eli denilen yer parçasını kardeşi Lut ile taksim ederek orada oturduklarını , en niyayet 175 yaşında iken Kudüsün 40 kilometre cenubunda Hibrun (Halilürrahman) adli kasbada öldüğünü İbrahimi Babilde iken sıkıştıran Nemrudun (2940 M. E.) tarihinde dünyaya gelmiş olduğunu ve Babilin bunun tarafından kurulduğunuğkaydediyor .

Kadı baydavî tefsirine İbaahim Peyğamberin (Katur) adlıkarısının (Medin) adlı bir oğlu olduğunu (Nişancı Mehmet paşa) tarihinde söylediği gibi , Revzeüssefa sahibi mirhand da Hazreti İbrahimin bu kadını asıl karısı olan Saranın ölümünden sonra (Kenanelinden) aldığını ve bundan 6 evladı dünyaya geldiğini ve bu evlatlaalar tarafından yer yüzünde bir çok şehirlerin yapıldığını yaziyor . Eğer bu vakaları doğru gibi kabul edecek olursak(Amid) şehrinin de Türk Peyğamberi İbrahimin oğlu (Medin) torunlarından (Bülend) oğlu Amid tarafından kurulmuş olduğunu söylemekte bir beis yoktur .

Mukaddes kitaplardan başka hiç bir esasa dayanami - yan bu eski tarihlere göre Hazreti İbrahim 3323 hubutu Aden [1]tarihinde dünyaya gelmiş ve 127 yıl yaşamıştır . Oğullarının kaçar yıl yaşamış olduklarını bilemiyorum . Fakat şöyle böyle (Medin) ve (Bülend) için de 75 er yaş kabul etsek (Amid) için de kendi namile yadedilen bu şehri 30 yaşında kurumuştur . desek yuvarlak bir he - sapla Amid 3500 hubut tarihinde yapılmış olacaktır . İsanın doğumu 5584 Hubutunda olduğuna göre (Amid şehri milâttan 5584—3500—2084 yahut yuvarlak bir he - sapla 2100 sene evvel yapılmış demektir .

[1] Ademin yer yüzüne gelişi

Büyük tarih; hemen her mukaddes kitapta okuduğumuz bu hikâyenin kahramanı olan İbrahimin Kaldenin Ur şehrinde çıktığını ve Babil Kralı Hamorabı zamanında(2210 M. E)yaşamış olduğunu yine tevrattan naklile söyliyor. Tarihte okuduğumuz veçhile Ur şehri milâttan pek evvel Mezopotamyanın cenup parçasını teşkil eden Sümer ülkesinde ve pek eski Sümer Türkleri tarafından kurulmuş bir Türk sitesi idi . Bu itibarla Ur şehri sakinleri de Türk olacağından İbrahim Peyğamber için Sümerli bir Türk Peyğamberi demekte hiç tereddüt etmiyelim . İbrahimin hasmı olan (Guş) oğlu Nemrut ise Türk soylarından bulunan Sümer, Akat , Alamların birbirile çarpışmasından istifade ederek ilk hükûmetini Kalde de kuran Hamorabidir . Hamorabi memlekette eski yerli yani Türklerin meydana getirmiş olduğu medenî ve içtimai her şeyden istifade ederek teşkilâtını, Hamorabi kanunları denilen kanunlarını yapmış olduğu cihetle Babil medeniyetini bir Türk medeniyeti olarak kabulde haklıyız . Hamorabi Babil şehrini yaptırdıktan sonra Kahir hükûmetine vurulacak ilk yumruğun Sümer ve Alâm Türklerinden geleceğini idrâk ettiğinden, akıl ve ferasetile etrafına bir çok soydaşlarını toplayan Türk Peyğamberi İbrahimi sıkıştırıyor . Hamorabinin Ailahlığı kabul etmediğinden dolayı ateşte yakmak istiyor. İşte bu tazyik bu şiddet, bu zulum karşısında İbrahim tabilerile beraber Anadolu içerisinden geçerek Suriye ve Palastine doğru hicrete mecbur olur .

İbrahim Babilden hicretini mütaakip Urfanın şarkın - daki Harran kasabasına geliyor. Urfa ve Diyarbekir ta - rafında dolaşıyor . Ondan sonra Palastin de Kenanelle - rinde yerleşiyor .

Mukaddes kitaplardan başka bir şeye dayanamıyan bu bilgiler doğru ise Diyarbekir yahut Amid kasbasının Türk Peyğamberlerinden İbrahim torunu Amid tarafından (2100 M. E) kurulmuş bir Türk şehri olduğunu kabulde bir mahzur yoktur .

2 — İkinci Rivayetin reddî — Amid şehrinin Acemle rin eski tabaksı olan Piştatlılardan Tahmusun yaptığı rivayeti katiyena yalan ve yanlıştır. Bu iddiamızı isbat için Nişancı Mehmet paşanın zikrettiği Tahmurs hakkındaki izahatı naklediyorum:

Tarihi hurafelere göre dünyada ilk saltanat süren adam bu Piştadiyan tabakasının birinci padışahı (Kıyomer) imiş. Ondan sonra oğlu (Siyamki) daha sonra (Huşnek) dördüncü olarak da (Tahmars) geliyor.

Bazı tarihler Hoşengi Nuh Peygamberin zamanına tesadüf ettiriyorlar. Şu takdirce selefleri olan Siyamki ile (Kiycmers) in saltanat zamanları Nuhtan evel olmak gerektir. Halbuki (Nuh tufanı) münasebetile bütün insanlar gaip olmuş olduğundan Piştatiyanın da gaip olması yani Tahmarsın Kıyumers ahfadından olmaması icabeder.

Şu halde (Kiyomers) i Nuhtan evvel değil sonra olan bir padişah deye kabul edeceğiz. Esasen bunu bizim gibi kabul eden tarihlerde vardır. Bu son kabule göre tarihler (Kıyumersi) Nuhun torunu yani Samin oğlu yahut çamin oğlu veladın oğlu diyorlar. Ve asıl ırkımızın ilk babası bulunan Yafesin torunu yani (Türkün) oğlu Tutak ile hem zaman gösteriyorlar.

Hürafe tarihlerine göre (Sam) 500, (Kıyumres) 950 (Hoşenk 500 yıl yaşamıştır. Siyamki için bir kayde tesadüf edemedim. Buda öbürlerine kiyas edilirse her halde 500 den aşağı değildir. Şu hesaba göre Amid şehri şöyle böyle Tufandan 1000—2000 yıl sonra inşa edilmiş demektir. Tufan 2242 Hübutunda İsanın doğumu 5581 Hübutunda olduğundan Amid şehri Piştadiyan tabakasının dördüncü padişahı (Tahmures) tarafından milâttan 5584—3842=1742 sene evvel yuvarlak bir rakamla 1800 yıl evvel yapılmış demek oluyur.

İran Devletini teşkil eden tabakaların birincisini teşkil eden bu piştatlılar tabakası tamamile uydurma, birer efsane olduğu bu tabaka kahramanlarından olan Kıyomerse, Siyamki Huşenin Tahmurasların beşer, altışar, hatta daha fazla yüzer yıl yaşamaları ile de anlaşılmakta olduğundan Amidin de hayallerinin meydana getirmiş oldukları bu mevhum kahramanlar tarafından yapılmadığını kabul etmek zaruridir.

Esasen İran ve Acem hükûmetlerini teşkil eden Metlerin(776 M. E)Rumların(555 M. E)tarihlerinde ancak Saltanat kurdukları, bu tarihlerden evvel İran ülkesinin Elâm ve İran şimalındaki Türkler idarelerinde bulundukları daha evel geçen Metler ve Persler bahislerinde yazılmıştı. Binaenaleyh bu kahramanlarında Türk soyuna mensup olduklarını iddia etmekte de hakkımız olabilir.

Hulâsa : Amid şehri gerek İbrahim, gerekse Piştadlılar nesli tarafından yapılmış ta olsa her halde milâttan iki bin yıl önce kurulmuş daha sonra değildir.

3 — Diyarbekir şehri Asurlular tarafından kurulmuş bir şehirde değildir. Çünkü : baş taraflarda yazdığımız gibi, Asur devleti kurulmazdan çok evvel buralarını Akat, Eti Türklerinin bir takım boyları istilâ eylemiş, istiladan evvel ağaç ve taş kovukları içerisinde yaşayan bura halkını medenileştirerek muntazam ve oldukça birbirine yakın siteler kurmuşlar idi. Gerek Akat ve Sümer, gerekse Sümer ve Eti Türkleri birbirlerile çarpışarak Hükûmetlerini zaif düşürmeleri neticesinde Asur Hükûmeti meydena gelmiştir. Asurlular ellerine geçen Mezopotamya ve daha şimallarında, böyle sık sık daha evelleri kurulmuş site ve şehirler varken yeniden şehir tesisine neden lüzum görsünler ; Harbettikleri hükûmetlerden aldıkları esirlerin iskânı için, desek bu da doğru olamaz. Çünkü Asurlular, bu esirleri toplu olarak bir yerde bulundurmakla günün birinde başlarına bir gaile çıkarmaları ihtimallerini idrâk ederlerdi. Bu itibarladır. ki Asurlular onlardan aldıkları esirleri (Bunlar için şehir yapmaktan ziyade, eskiden beri var olan şehirlere dağıtmak suretile onların varlıklarını kaip etmeğe çalışmışlardır) desek daha mantıkı bir söz söylemiş olacağız.

Asurluların en parlak devirlerinde bileAmid kasbasının mevcut olduğunu kat'i olarak ispat edecek tarihi Belgelerde vardır. Şimdi onları söyliyelim :

(1845 — milât) y lında Musul konsolosu heyeti adamlarından Bota, Solsi, Norman, Oppert taraflarından Musul yanındaki Horsabad harabelerinde araştırmalar yapılıyor. [Bu Horsabadın Asur Krallarından (788 M.E) ikinci Sargonun sarayı olarak yapıldığını önce söylemiştik]. Bu araştırmalar sonunda ele geçirilen eski eserler üzerinde Amid adı okunmuştur. Horsabad köyünde çıkarılan bu eski eserler) Mih yazısı) denilen (Künei form) ile yazılmış tuğla ve taşlardan ibaret idi. Bunların bazıları üzerinde (milâttan 705 yıl önce nisanın oltıncı günü Horsabad hisarlarının takdis edildiği ve bu yılı takip eden (706 M. E) yılı Ağustosunun on ikinci günü (Amid) Valisi (Fahrabil) in Hükûmeti esnasında Asur kralı Sarğon maktul olup yerine oğlu (Sinahrip)in tahta çıktığı) yazıldığı anlaşılıyor.

Bu vesika bize Amidin Asurlular zamanında yapıldığından ziyade Asurlular zamanında da mamur ve muntazam bir şehir olarak varlığını ve Asur kırallığının bir vilâyeti olduğunu gösteriyor. Olsa olsa, Amid şehri Asurlular zamanında bir (umran görmüştür) diyebiliriz. Fakat Asur medeniyeti haddi zatında müstakil olan bir medeniyet değildir. Çünkü, büyük tarihin dediği gibi, Asurlular ile Babillerin tarihi, tarih içinde tahrihtir. Türkler bu mıntakalara gelmeden evvel esasen yüksek bir hars sahibi idiler. İş böyle olunca göçten sonra kondukları yerlerde de Türkler ayni medeniyeti yaşatmaları ve onun zamanla ileriletmeleri tabii olacağından Asurluların Devlet kurdukları ülkeler içerisinde yaşayan medeniyetler de ülkenin öz sahibi bulunan Türklere ait medeniyetin bir uzamasından başka bir şey olamaz.

4 — Evliya Çelebinin seyahatnamesinde söylenen Yunus nebi zamanında Diyarbekirin Amlak kızlarından birisi tarafından yapılışı tamamile uydurma, bir hurafe -

den başka bir şey olmadığından tetkikile uğraşmağı faidesiz bulurum .

5 — Beşinci olarak söylenilen Arapların Rubeya kabilesi reisi (Bekir ibin Vaile izafeten bu havaliye Diyarbekir adının verilmesi ve Araplar tarafından Mezopotamyanın yukarı ucunda yapıldığı için Arapça Uc manasına gelen Amid kelimesinin bu şehre ad olarak verilmesi de dördüncü rivayet gibi tamamile uydurmadır. Çünkü bunu teyit edecek müsbit hiç bir vesika yoktur. Bilâkis bunu tamamile inkâr edecek şu vesika mevcuttur:

Bekir ibin Vail Acemlerin Eşkânlılar meliklerinden ikinci Mihirdat ile hemasır olduğunu Mihirdat ise (M, E)124—50 tarihinde yaşadığına göre Amidin kuruluşu ve bu havaliye Diyarbekir adının verilişininde bu tarihte olması icap ediyor . Halbuki üçüncü maddede zikrettiğimiz Horsabat karyesinden çıkan vesika Amidin (800 M. E) tarihinde varlığını gösteriyor . İşte bu müsbet vesika karşlsında Amidin Araplar tarafından yaptırılmış sözü tamamile uydurma bir yalandan başka bir şey olamaz .

6 — Üçüncü tabakayı teşkil eden yani Eşkânlı tabakasının müessisi bnlunan partlar Amidin İran hükâm - darlarından Şapur tarafından yapıldığı rivayetini de Horsabat vesikası tammile çürütüyor . Çünkü bu Şapur (70 M. E) de hükümdar idi .

7 — Arapların Diyarbekire girdikleri zaman bu şehre Urfa kapı yanındaki kilisenin Benülmeryem adını tahrifle Darülbakire şekline çevirmeleri ve bunu Amide ad olarak vermeleri, sonra bu kelime zamanla tahrife uğrayarak Diyarbekir şekline girmesi hiç bir vesikaya istinat etmez Arapların ve Arap severlerin gülünç uydur - malarından başka bir şey değildir .

8 — Sekizinci rivayet olan Diyarbekir adının Dikranokerta adının bozulmasından ! meydana gelmiş olduğunu söyliyenlerin sözlerini çürütmek için bu Dikran adının tarihçe olan durumunu tek-

rar etmek ve arada ufak bir muhakeme yapmak kâfidir

Tarihte, Tigren adlı adamı Kamusu alâm, biri ermenilerin eski(Hay)soyundan, ikincisi Acemlerin Eşkânlılar tabakasının Diyarbekir ve Erzurum şehirleri taraf - larında hüküm süren kollarından olmak üzere üç olarak gösterilmektedir birinci ve ikinci Tiğranların Diyarbekirin yapılışı ile alakalarına tesadüf edilmediği cihetle bunlara ait bilğileri yazmak mevzuumuz dışındadır .

Üçüncü Tigran, ikinci Tigranın oğludur . (Tigrana Keret) (Büyük Tigran) adile anılan bu üçüncü Tigran babasının ölümünden sonra hükümdar olmuş. Milâttan 60 yıl önce 30 yılı hüküm sürmüş ve pont hükümdarı yedinci Mihirdadın kızını almış.

Milâttan 74 yıl önce bu Mihirdat ile rum serdarlarından (Lokolüs) arasında harp çıkmış . Mihirdat mağlup olmuş ve damadı bulunan büyük Tigrna iltica etmiş Lokolüs Mihürdardi Tiğrandan istemiş, almağa muvaffak olamadığından bu defa da bunların arasında harp çıkmış . Tigranla kain pederi Mihirdadın müttefikan çalışmasına rağmen Lokolüs yine galip gelmiş ve (Lokolüs) orduları ta Nusaybine kadar inmiş .

Büyük Tiğran devrinin parlak zamanında Dicle ke - narında (Tigrano Keret) adında dır şehir tesis etmiş ve içerisine kaba dökyalılardan aldığı üç milyon kadar esir iskân etmiş isede Tigrankeret kasabası Lokolüs tarafından zabtolunduktan sona tamamile tahrip edilmiş ve ahalisi serbest bırakılmış imiş . Kamus alamın verdiği şu malûmat bilfarz duğru olsa bile Tigrankeret ka - sabası milâtta 70 yıl önce yapılmış demektir . Halbuki ünce zikri geçen Horsabat karyesinde bulunan eski eserlerdeki yazılara göre Amit kasabası milâttan 705 yıl önce yine vardı . Şu halde Tiğran keret kasabasının (Amid) ten başka bir kasaba olması icabediyor .

Esasen Tigren keret şehrinin yapılması ile tahribi arasında nihayet 20 yıl kadar kısa bir zaman geçmiş olacağından, bu kadar kısa bir müddet içerisinde şehrin

zayî olmayacak kadar umran görmemesi, ahalisinin esir lerden mürekkep olması dolayisile tahribinden sonra tekrar yerlerine dönmesi binaenaleyh az zaman zarfında bu şehirden hiç bir eser kalmamış olması tabiidir.

Bazı kitaplar Tiğrano kert Şehrinin Siirt olduğu zannını yazıyorlar. Bu zan da yukariki mulahazalarla çürüye - ceksin bununla berrber 1308 tarihli Diyarbekir salnamesi Fransız ensiklopedilerinde görülmüş olduğuna dayanarak « Dikranokerta ». şehrinin harabelerine Dicle nehrile Batman çayının birleşdikleri ve bugün » Şikeftan adlı bir köyün bulunduğu yerde tesadüf edildiğini yaziyor.

9 — Bu rivayetlerin en sağlam ve en doğrusu Ami - din eti boylarından „Amad„ oymağı tarafından kuruluşu dolayısile Amid denmesi, bu havali yine Türklerden „Derbiklerin„ yurtlandıkları yerler olması dolayısile bu ülkeye o zamanlarda Derbikler ülkesi denildiği sonra bu kelime zaman geçe geçe (Diyarbekir) şekline girmiş olmasıdır. Çünkü Horsabat köyünden çıkan vesikalar Amidin Asurlular zamanında var olduğunu kati olarak göstermektedir. Böyle olunca Amidin kuruluşunu Asurlulardan evelki devirlerde yani milâttan 2000 yıl önce gelen devrelerde aramak gerektir. Halbuki Asurlerden evel gerek bu havalide gerekse Anadolunun her tarafında ilk şehir yapan, hükûmet kuran devlet Sümer ve Eti türkleri olduğundan, bu Türklerin buralara gelmezden evel bu ülkelerde yaşayan adamların magara ve ağaç kovukları hayatını yaşayan ilk adamlardan bulunduğundan Amidinde Eti Türkleri tarfından kurulmuş bir Türk şehri olduğuna hüküm vermek zaruridir. Bununla beraber bu gün bu şehirde bu iddiamızı teyit edebilecek vesikalar da vardır. Meselâ : İç kale denilen sur içe - risinde Sunî toprak yığını ; Anadolunun her tarafında bulunan ve (Hüyük) adı verilen bu yığınların ilk dafa Eti Türkleri tarafından meydana getirildikleri, neden sonra Asur, Acam ve Romalılar tarafından biraz daha sivriltildikleri malum bir hale gelmiştir.

Amide sonradan verilen Diyarbekir adının Derbikler adının dönmesinden meydana gelmiş olduğu da doğrudur Tarihçe bilindiği üzere Derbikler tarihten 353 yıl evvel Hazer denizinin batı cenubundaki Hirkanya taraflarında tanınmış bir Türk koludur. Hirkanya tarafları ekseriyetle suyu ve otlağı az olan bir yer olduğundan hayvanlarına otlak tedarik edebilmek için Derbikler garbe doğru gidiyorlar. Van gölünü geçtikten sonra şimdiki Diyarbekir havalisine geliyorlar . Bu havalinin geniş ovası, gür otlakları, bol suları bunların buralarda yurtlanmalarına pek müsait göründüğünden oralarda kalıyorlar(35 M. E) bu tarihlerde buraların sahibi balunan ve Türk oldukları kati olarak söylenilen Eşkânlılar yahut Partlar tarafından bunlara verilmiştir . Esasen o tarihlerde Eşkânlılarla Rumlar arasında Diyarbekir için büyük muharebeler yapılmış idi . Binaenaleyh Eşkânlıların derbikleri Rumlara karşı kuvvet olsun diye bu taraflara getirmiş olması ve onları buralarda iskân etmesi pek büyük ve pek tabii bir ihtimal içerisindedir.

Hulâsa Amid Yahut Diyrbekir şehri ne Asurluların , ne de İranlıların, ne Arap ve ne de Rumların yaptıkları bir şehir olmayıp tarihten çok evvel Orta Asyadan Garbe doğru göç etmiş Türklerin Eti kolları tarafından milâttan evvelki iki bin tarihten daha önce bir zamanda kurulmuş, fakat zaman zaman, Asur , Acem ve Romalılar tarafından bir çok istilalar görmüş ve bu istilâ zamanlarında bile türklüğünü, Millî varlığını asla kaybetmemiş ve her zaman Türk olarak kalmış bir şehirdir . Bundan sonra da Türk kalacağına yıllar içerisindeki Şeyhsait ve Ağrıdağı isyanları neticesini şahit olarak gösteririz . Binaenaleyh artık her hain bilmelidir ki her zerresi binlerce asırdan beri Türkün öz et ve kemiklerinden meydana gelmiş ve Türkün çok temiz kanları ile sulanmış olan Diyarbekir toprakları da her türkün öbür şehirleri gibi daima Türk olarak kalacaktır .

Persler Yahut Kiyanlılar Devri

Perslerin İranın Cenup garbinde Zapile Diyale Nehirleri arasında oturduklarını evvelce görmüş idik .

Perslerin ilk reisinin adı (Akamanış) idi . Şark tarihlerinin Kiyanlılar adını verdikleri ikinci tabaka işte bu Akamanış ile başlar .

Bu tabakanın en büyük hükûmdarları Akamanışın oğlu (Teispes) ten sonra gelen kurus ve kambisdir . Şark tarihleri kurusu (Keykubad) kambisi (Keykâvus) diye kaydederler .

Met kralı Astiyağa isyan eden ilk Pers kralı işte bu kurus (Yahut Husrev ikinci kurus) dur . Kurus metlerle birleştikten sonra Kızılırmağın garbinde bulunan Lidyalılarla çarpışabilmek için Diyarbekir taraflarından geçiyor. Çarpışmalar sonunda Kurus galip geliyor Lidya paytahtını zabt ve kralını esir aliyor(546 M. E.)

Kurus Lidya işini bitirdikten sonra asıl Pers Kralı adını aliyor Şarka gidiyor Saka Türklerile çarpişiyor Saka Kralı Amoryezi esir aldı isede sonra Amoryezin karısı kumandasında toplanan kadın erkek bütün sakalıların yan yana yaptıkları kanlı harpte kurus mağlup oliyor Amorgez bir çok esir aliyor. Bu esirler ile kocasını mübadele ediyor .

Kurus bir müddet sonra Babilliler üzerine gidiyor . Babili aliyor . Babildeki esir yahudileri serbest bırakıyor . (538 M. E.) ve Pers ülkesini Türk elinden Ak denize kadar vardırıyor . Böyle olduğuna göre tabii Diyarbekirde o taarihlerde Persler elinde bulunmuş oluyor .

Bu suretle Metlerden Persler eline geçmiş olan Diyarbekire Pers hükümdarlarından kambisi (Keyhusrev) birinci ikinci üçüncü daryüsler ardeşirler ve Kerkes yahut Serhas zamanlarında hep Persler elinde kalmıştır.

Büyük İskender ve Selefküs Devirleri

Aimd şehri milâttan 331 yıl evveline kadar aşağı yukarı 215 yıl Kiyanlılar elinde kaldı .

İskender (334 M. E) tarihinde babası Filibin yerine makedonyada tahta çıkıyor Makedonyadaki ufak tefek karışıklıkları bertaraf ettikten sonra İranlılarla çarpışmak istiyor. Daha evvelce Anadolu sahillerini, Suriye , Palastin ve Mısırı aliyor . Ondan sonra Anadolu içerisine genç makedonya askerlerini saldırıyor. Büyük İskender daryüs ile Erbil önünde çarpıştı . Daryüsün bir milyona yakın olan askeri İskenderin 45 bin kişilik kuvveti önünde mağlup oldu . (331 M , E) , böylece Diyarbekir . Sair Kiyanlılar memleketlerile birlikte İskender eline geçti .

İskenderin ölümünden sonra İskender memleketinin her tarafında karışıklıklar çıkiyor . Bir çok melik taifeleri meydana geliyor. Amid de bu meliklerden Selefküs elinde kaliyor . Bu sülalenin ilk hükümdarı büyük İskenderin kardeşlerinden Selefküstür, Selefküsler Amidi milâttan 70 yıl eveline kadar aşağı yukarı 2.0 yıl ellerinde tutmuşlar . Bu tarihten itibaren Amid Partlar eline geçmiştir .

Partlar Yahut Eşkânlılar Devri

Partlar , Büyük tarihin verdiği malûmata göre Çin türklerinden gelmiş ve Hazer denizi doğu cenubundaki Hirkanya bölgesinde yerleşmiş olan Türklerdir. Partlar (255 M. E) tarihinde arsak adlı bir türk başbuğunun reisliği altında ihtilâl çıkararak İranı Selefküsler elinden kurtarmağa çalışıyor ve bu muharebede öldürülüyor . Yerine geçen ikinci Arsak (Tiridat) Hirkanyada kıral oluyor . Bütün İranı hatta Suriyeyi bile alıyor . Böylece

eski İran imparatorluğunu yeniden canlandırıyor . (225 247 Milâttan evvel arasında)

Klasik İran tarihlerinin Eşkânlılar tabakası dedikleri tabakayı meydana getiren ve yaşatan işte bu Part türkleridir . Bunların bir kolları olan Derbikleri Diyar - bekir taraflarına yerleştirenlerin bu partlar olduğu şüphesizdir . Eşkânlılar kırallarının beşincisi olan Şapur zamanında Diyarbekir pek büyük bir tamir görmüştür

Diyarbekir Şapur tarafından (70 M. E) tarihinde yapılmıştır Şeklindeki önce yazmış olduğumuz rivayet bu tamirden çıkmış olsa gerektir .

Roma ve Partlar Devri

Milâttan 30 yıl önce 1 ci Roma imparatorlarından (antuvan) Amidi almak için partlarla harbe girişiyor . Fakat mağlup oluyor . Amidi almak istiyen romalılar bilakis partlara bir çok şehirler veriyorlar Antuvandan sonra gelen (Oktav ogust) zamanında partlar rumlardan korkuyorlar evvelce almış oldukları yerleri tekrar rumlara veriyorlar isede Amid partlar elinde kaliyor .

Romalılr ile partlar arasında çıkan bu münazaalar İsanın doğduğu zamanlara tesadüf etmektedir . Milat mebdeinden sonra Amit Rumlarla partlar arasında bir çok kanların dökülmesine sebep olmuş , ve bir kaç def'alar birinden diğerine geçmiştir .

Roma ve Sasanlılar Devri

Eşkânlılar tabakasının sukut sıralarında(212 M.E)Amit kasabası Rumların eline geçmiştir . Amit 30 Yıl kadar Rumların idaresinde kaliyor. Nihayet Eşkânlılar tabakasının inkırazını müteakip İran tahtına sahip olan ve üçüncü tabakayı teşkil eden Sasanlılar tabakasının ikinci Hükümdarı Ardeşir oğlu Şapur Romalılardan Elcezireyi zabtediyor. (242) Roma İmparatoru (üçüncü Gordyan) nın bu harpte maktul olmasına rağmen neticede r nlılar mağlup ve sulha talip olmuşlar isede bila - hare tekrar kuvvet kesbederek (Urfa) ile (Diyaabekir) arasında Gurdayının yerine imdrator tayin olunan Valeriya

Urfa yakınlarında esir edilmiştir . (M. 253). Şapur tarafından büyük hakaretlerle karşılanmış olduğu, Şapur atına binerken bu Valeryanın sırtına basıp bindiği, Yani onu binek taşı gibi kullandığı , nihayet derisini yüzerek büyük işkenceler altında onu öldürdüğü bazı tarihlerde yazılıdır. Bu işkencelerle oldürttüğü rivayet olunan Valrıya her halde Diyarbekire de getirilmiştir .

Elhasil bu devir Acemlerin en kuvvetli, Rumların ise pek zaif devirleri olduğundan (Amid) 275 M. tarihine kadar acemlerin elinde kalmıştır . nihayet bu tarihte Rum impratoru olan (Nasist) ihtiyarlığına ragmen çok çalışmış , askeri tanzimatta bulunmuş , acemlere karşı harp açmış,onları maglup etmiş fakat Amidi alamamıştır. Nasisten sonra farus imprator oluyor . Acemlerle olan harbı tekrarliyor . Amidi onlardan aliyor . Farusten sonra birinci Kustantina kadar gelen rum impratorlarının ekserisi sefalet ve dahili gürültülerle meşğul olduklarından İranlılar tekrar canlanarak harbe girişiyorlar . o devirlerde iran tahtında ikinci behramın oğlu Nerses bulunuyor idi . Bu nersese (Nahcirhan)de derlerdi . (Han kelimesinin türklerede verilen bir unvan olduğu düşüuülürse (Nahcir han) nın miliyeti hususunda düşünmek zaruridir .

Nahcir han bu muharebede önce maglup oldu ise de sonra galip geldi . Fakat sonra tekrar fena halda bozuldu . Kendisi yaralandı . Bütün eşyası çoluğu çocuğu hep romalıların eline geçti . (Nahcirhan) romalılardan (Amidi) kurtarayım derken bilakis bir çok vilâyetlerde kaip etti .

Nahcirhandan sonra iran tahtına ikinci oğlu ikinci hürmüz , bundan 7 yıl sonrada oğlu (ikinci şapur) tahta geçti. Tarihlerde (uzun elli şapur) diye söylenen bu şapur tahta çıktığı zaman çocuk idi . Bu devirde Roma impratorluğunda da (birinci Kustantin) bulunuyordu . (M. 309) şapurun bu çocukluğundan istifade ederek yalnız birinci Kustantin değil türkler , araplar

dahi acemler üzerine hücum ettiler bir çok yerlerini aldılar Kustantin acemlerin bu hezimetini kati olarak telâkki etmiyordu . Er geç acemlerin bir gün kuvvetlenerek tekrar rumlar üzerine saldıracaklarını tahmin ediyordu . İşte kustantin bu hale mümkün mertebe mani olmak daha doğrusu Elcezire kıt'asını acem istilasına maruz kılmamak için (Amit) kasabasını üssülhareke ittihaz etmek istediğinden (Amid) i müstahkem bir hale koymağa teşebbüs etti . Bu maksada mebni - dir ki birinci kustantin 320 miladı senesinde Diyarbekir etrafında bugünkü gördüğümüz muazzam suru çevirtmeğe başladı . ve Diyarbekir havalisinde bulunan (Miyafarkin) Mardin , Urfa , Resulayin kasabalarını acemlerden ta - mamile tathir ederek kendisine esaslı bir surette bağ - lamağa çalıştı . Ve bu civardan tuttuğu esirlerle surun inşasına devam etti

Artık (Uzun elli şapur) böyümüştü . Önce öteden - beri bozulmuş olan idareyi düzeltti . sonra evvela arap- lar üzerine yürüdü . Onları tepeledi , Daha sonra büyük bir ordu ile rumların üzerine yürüdü . Nuseybini muha- sere etti . Fakat alamadı geri döndü yolda elcezire şe - hirlerine tecavüz etti . Birinci Kustantin Şapurun bu tecavüzlerini men için harbe teşebbüs etti ise de harp için giderken yolda öldü (331) .

Birinci Kustantin daha hayatta iken ülkesini (ikinci Kustantin , Konstas , Konstan) adlarındaki üç oğlu arasında taksim etmiş idi . Amid kasabasının bulunduğu şark memleketleri üç kardeş arasında iyice belli edil- memiş idi .

Babalarının ölümünden sonra birbirlerile boğuşmağa başladılar . Bunu fırsat bulan Şapur rumlara olan teca- vüzlerini bir kat daha artırdı . İkinci Kustantin şarktaki kardaşına yardım için büyük bir ordu ile hareketetti . acemlerle çarpıştı isede galip, mağlup belli olmadan sulh edildi (340 M .)

İkinci Kustantin şark memleketlerini müdafaa eden

ordulara daha metin bir tahassun olmak üzere (Amid) içerisindeki iç kaleyi yaptırdı .

Bu harbı müteakip ikinci Kustantin terkrar esas ülkesi olan garbe gitti. Bu def'ada kardeşi (Konstan) ile harbe başladı. Muharebede maktul düştüğünden şarkta hüküm süren kardaşı (Konstans) garbi Romayada hükmetmeğe başladı. Nihayet 350 Miladında Konstaninde vefatından sonra (Konstans) umum Roma İmparatorluğuna hakim oldu .

Konstas garpte vahşilerele harbeden (Konstan) a yardım dolayisile kendi hükûmetini zaif düşürmüş idi bundan istifade eden uzun elli Şapur rumlar üzerine yeniden saldırmağa başladı. Bir çok vilayetleri rumların elinden aldı . Buna mani olmak için Konstans bir ordu ile bizzat şarka geldi . Araplarla ittifak etti . İranlılar üzerine yürüdü . bir çok çarpışmaıar oldu fakat kat'i netice malûm olmadı . Her iki taraf harpten bıkmış olduklarından çekildiler . Bir müddet sonra Şapur tekrar harbe girişti . (Amidi) muhasara etti . Büyük bir ehemmiyetle tahkim edilmiş olmasına rağmen Amid bir müddet sonra sukut etti . Şehir tamamile denilecek bir halde Sasanlılar tarafından tahrip ve yağma edildi Fakat Şapur bu havaliye uzun müddet sahip olamadı .

Yalnız başına Acemlerle başa gelemiyeceğini anlayan Konstans umuru idaresine amcazadesi (Yülyanüsü) iştirak ettirdi. Yülyanüs garpte büyük muvaffakiyetler. elde etmiş olduğundan askerin muhabbet ve teveccühünü kazanmış idi . Nihayet 360 da İmparatorluğunu ilan eden [Yülyanüs] Konstans ile de harbe girişti . (Kus - tantin) üzerine yürüdü . Şarkta Acemlerle muharebede bulunan konstans Konstantiniyeye avdeti esnasında yolda öldü(362)

Yülyanüs Kunstans gailesini böylece bertaraf ettikten sonra İranlılarla harbetmek için şarka geçti Amidi istirdat ile Musula kadar indi. Acemlerle müsalaha akt- etti . [493 M.] bu müsalahayi müteakip uzun elli Şapur

yülyanüsü [Nuseybine] kadar teşyi eyledi. Bu müsalehe mucibince yülyanüs nuseybini iranlılara terkeyledi . ve orada bulunan Rumları amide naklettirdi . Elcezirenin Diyarbekir havalisi Rumlarda aşağı kısmı Acemlerde kaldı . Fakat Acemler bu müsalaha ahkâmına riayetkâr olmadılar . ayni yıl içerisinde rumlar ile tekrar boğuşmağa başladılar . az zaman zarfında Amidi aldılar . Yülyanüs bu son muharebede kederinden öldü(364 Milat)

Zülyanüsun ölümünden sonra yerine (Valantin) Valantyanüs imprator oldu Yülyanüsun acemlerle yaptığı harbi devam ettirerek muvaffakiyetini temin ile Amidi tekrar istirdat etti . Valantin bu harpte harap olan surları tamir ettirmişdir ki bunu surun dağ kapu cihetinde ve kapunun sol tarafında (Şark tarafında) ki latince yazılar gösterir .

Valantyanüs bu muvaffakiyetin temin ve temadisi için umuru hükûmetine o zaman şark valisi bulunan biraderi (Valansi) de iştirak ettirmiş idi . Bu muvaffakiyetten sonra şark işlerini (Valans) a terkederek kendisi garpte cermenlerle harbe girişti . Ve bu harpte vefat etti . Bu ve bundan sonra 392 miladına kadar gelen ne Roma impratorları nede şark valileri şark işlerine hiç ehemmiyet vermediler . Mütemadiyen garpte ve dahilde çıkan isyanları , mezhep gürültülerini bastırmakla uğraşiyorlardı . Bunu fırsant bilen acemler bu müddet içerisinde garbe doğru akınlar yaparak Amidi rumlardan zabt ve tahrip etmişler isede ikinci Valantin büyük ordularla acemler üzerine giderek Amidi tekrar aldı şehri yeniden yaptıriyormuş gibi baştan başa tamir ettirdi .

Dağ kapısının şark tarafındaki divar üzerindeki yazılar surun Valatin tarafından tamir edildiğini evvelce söylemiş idik. İkinci Valantinde surların ve şehrin tamirine , hatta birinciden fazla çalışmış olduğundan bu yazı aceba birinci Valantin tarafındanmı yoksa ikinci Valantin tarafındanmı yazdırılmıştır ?

Diyarbekir çevresindeki muhteşem Surun bu ikinci Valantin tarafından yaptırıldığını zannedenlerde vardır. Fakat surun inşasına birinci Kustantin zamanın da baş - lanıp (anastas) zamanında hitam bulduğuna dair kadim arap ve Süryani kitaplarında kayit bulunduğunu Sait Paşa miratüliberinde zikretmiştir. Ne olursa olsun bu Valatin her halde Surun muhtelif yerlerinde esaslı ve mühim tamirat yaptırmış olabilir.

Valantinin 393 Miladında vefatından sonra Roma İmparatorluğuna şark valisi Teodüs geçmiş iki sene İmparatorluktan sonra vefatını müteakip memaliki iki kısma ayrılmış, şarkta kalan kısmı oğlu (Arkadyüs)e düşmüştür. (395

Arkadyüsten sonra İmparatorluğa geçen oğlu ikinci teodüs 450 Miladına kadar İmparatorlukta bulunmuştur. Bu zat esasen pek gevşek olduğundan İmparatorluğu bir zaman veziri bir zaman hemşiresi diğer bir zamanda zevcesi, en nihayet mabeyncisi idare etmiştir.

Hakikat halde Roma İmpratorluğu birinci Teodüs zamanından beri inkıraza doğru gitmekte idi. Romalıların bu zafını fırsat bilen İranlılar yine şarka doğru sarkıntılık yapmağa başladılar. İkinci teodüs zamanında Amit ve miyafarkini büyük hücumlarla Romalılardan aldılar 408 bu tarihlerde İran tahtında birinci yezit ,cerdin oğlu Şapur bulunuyor idi. Bu Şapur üçüncü Hus - revden sonra tahta çıkmış idi. İkinci teodüsten sonra gelen İmpratorlardan Anastas zamanına yani 491 Mila - dina kadar Amit, ekseriyetle İranlılar elinde kalmıştır. Bu müddet zarfında Rumlar birtaraftan din münazaaları, diğer taraftan garp hünleri ile fazla uğraşmakta olduk - larından adamı akıllı zaiflemişlerdi. Bu vaziyetten isti - fade eden Acemler yalnız Amidi ellerinde tutmakla kalmadılar. Anadolu içerisine bir çok akınlarda yaptı - lar fakat Rum savletleri karşısında tutunamadılar. Bilhassa Amit içerisinde pek çok tahribat yaptıktan sonra şarka doğru tekrar çekildiler.

Nihayet 491 miladında rum İmpratorluğuna gelen Anastas İmpratorluk merkezi olan kustantiniyedeki mezhep gürültülerini defetmekle meşğul iken Sasanlı meliklerinin dokuzuncusu olan (Kubat)büyük bir ordu ile Amit üzerine yürüdü uzun bir muhasaradan sonra şehri ele geçirdi . Şehir dahilinde azamî tahribat yptı.

Amit kasabasının Kubad tarafından zabtedildiğini yazan Acem ve Rumlar arasında cereyan eden tarih vak'alarını canlı bir surette tasvir eden arapça yazılı bir kitabın Diyarbeğirde Keldani kilisesinde mahfuz olduğunu (Miratüliber) sahibi Sait paşa söyliyor ise de bizzat bu kitabı Keldani papazından istedim. Maatteessüf elde edemedim. Kubadın amidi ne suretle zabtettiğine dair bu kitapta yazılı olan kısımlar Sait paşa tarafından şöylece tercüme edilmiştir . (Miratüliber C. 4—5—4)

« Kubat medinei amidi muhasara edüp müddeti muhasara hayli vakıt imtidat etmiş ve zaptından aciz kaldığından rücat etmek üzere bulunmuştur . Bir gece rüyada bir zat Amid ahalisinin fenalıkları teksir etmekle tekrar muhasara ederse zabta muvaffak olacağını Kubada söylediğinden Kubad muhasarayı iade ve şehri tazyik ederek miladın (501)senesinde şehri mezkûru zapteyledi. Şehre duhul ettikten şonra bir kilise duvarında gördüğü zat benzer bir suret görmekle şu suret kimin olduğunu sordukta Hazreti İsanın resmi olduğunu Kubada beyan eylediler .

Kubad Amidi zabteyldikte mamuriyetini tamamile imha edecek dereceye kadar tahribe devam etti. Cezirei Mabeynünnehrin kıt'asında bulunan ekvam araptan rumlara mensup(Beni Tağlip)kabilesile(hare)de hükûmet eden ve sasanlılara mensüp olan ali Münzür beyninde vukuatı azime ve adaveti kadime var idi . Kubat şehri Amidi zabt için azimet ederken hayre hükümdarı münzür bini maissema arap askerile Kubada refakat ve şehri mezkûrun tahribine muavenet göstermiştir .

Şehrin olvecihle Türkler ve Araplar tarafından tahrip edildiği anastasın mesmuu oldukta asakiri kesire sevkile Amidi Acemlerden bilistirdat memuriyetini iade ve şehrin henüz natamam olan sur binasını ikmal etmiştir. »

Bu vakayı Rıza Nur de Türk tarihinde şu suretle anlatıyor ; (Cild 5, sahife 98—99 hulasaten alınmıştır)

« Kubad Acem tarihlerinde görüldüğü vecihle evvelce de mazdeki mezhebini kabul etmiş ve bundan dolayı tahttan endirilerek hapsolunmuş idi. Zindancı Kubadın karısına aşık olmuş idi. Mazdek mezhebi bu evlenmeye mani teşkil etmiyor idi. Kubadın muvafakatile karısı zindancı ile gizlice buluştu. Buna mükabil zindancı kubadı hapishaneden kaçırdı. Kubad Türklerden (Ak - hunler) e iltica etti. onlardan aldığı büyük bir ordu ile İrana girdi. Tekrar şah oldu.

Kubad bu ordunun masrafını vermeği taahhüt edin - miş idi. Fakat parası yok idi. Roma İmpratoru(Anastas) dan ödünç istemiş ise de İmprator reddetti. Bunun üzerine kubad Ermenistandan geçerek Elcezireye girdi. Diyarbekiri 80 gün muhasaradan sonra zabtetti. Romalılar bunu Diyarbekirden çıkartmak için 52 bin kişilik bir ordu ile Diyarbekir üzerine geldiler. Vuku bulan çar - pışmada Kubad bunların büyük bir kısmını mahvetti. İsede o aralık hünlerin İran içerilerine girdikleri haber alındığından Romalılar bırakılarak hünler üzerine gidildi. Romalılar Diyarbekiri çevirdiler Acemler uzun müddet mukavemet ettiler ise de arzakları bitmiş ol - duğundan şehri Romalılara satmak ve kendileri her şeylerile beraber gitmek teklifini yaptılar. Bu cihetten her iki taraf arasında müzakere edilirken İran kumandanı askerlerine erzaktan ne var ise hepisini bol bol dağıttı Bunu gören romalılar onların erzaksız olmadıklaını zan ederek teklifini kabul ettiler. İran kumandanına büyük bir para vererek kaleyi satın aldılar.

İranlılar hünlerle meşğul olduklarından Romalılarla yedi yıllık bir mütareke yaptılar. Bir müddet sonra

Romalılar tekrar harbe başladılar. İki ordu (Mezopotamyada) harbe tutuştu. Acemler bozuldular. Romalılar (Ermenistana) giren İran ordusunu da iki mağlubiyete uğrattılar. Bundan sonra Anastas Amit surlarının ikmalı için çalışmıştır.

Kale Hakkındaki Rivayetler

1 — Sait paşa Miratüliberinde, Amid surlarının yapılmasına (306 M.) tarihinde birinci Kostantin zamanında başlandığını 500 miladında Anastas zamanında bitirildiğini yaziyor.

2 — Kamusu Âlâm surların yapılışına (337 M.) tarihinde ikinci Kostantin zamanında başladığını (527 M.) tarihinde kral olan birinci Jüstilyanüs zamanında bitirildiğini söyliyor.

3 — Evliya Çelebinin Diyarbekir kalesile Harput kalesinin ayni asırda ve ayni adamlar tarafından yazılmış olduğu Harput kalesinin harcı süt ile Diyarbekırinki ise Yumurta akı ile yuğrulmuş olduğunu bu kaleyi yapanların halen sağ ve bir mağarada uyuduklarını arasıra kalkıp eserlerinin yıkılıp yıkılmadığını sorarlduklarını. Bunların yıkılması göya kıyamet alametlerinden olduğunu söyliyor.

4 — Diyarbekir kalesinin Etilerin komuk kolları tarafından yapıldığını söyliyenler de vardır.

Rivayetlerin Tetkiki

1 — Birinci rivayet kalenin metanet ve azameti karşısında hayran kalıpta ilme, fenne vukufu olmıyan kimselerin uydurmuş oldukları hürafeden başka bir şey değildir.

2 — Amid surlarının yapılmasına 306 miladın da birinci Kostantin zamanında başlandığını ve 500 miladın da Anastas devrinde bitirildiği rivayetini kabul ettiğimiz

takdirde inşa müddetinin aşağı yukarı 200 yıl olması icap ediyor .

3 — Surun yapılışına 337 miladında kral olan ikinci Kostantin zamanında başlanıldığı ve 527 tarihinde kral birinci Jüstilyanüs zamanında sona erdiği rivayeti kabul edildiği takdirde yapış müddetinin aşağı yukarı 190 yıl kadar bir şey olması gerek oluyur . Bu iki rivayetin her ikisi de surların Romalılar devrinde 4—6 cı milat asırları içerisinde, yani iki asırlık bir zamanda yapıldığını gösteriyor .

Şu muhakktır ki Rumlar Amidi İranlılardan mamur ve muntazam bir şehir olarak almışlar fakat bu alıştan sonra Amid mütemadi bir surette Rumlar elinde kal - mamış olduğu gibi bir çok kere İranlılardan Rumlara, Rumlardan İranlılara geçmiştir .

Hemen surların yapılışı tarihini gösteren 4—6 cı asırlar içerisinde Anastastan sonra gelen kral Jüstin zamanında Amid, Rumlardan tekrar Acemler eline geçiyor . Jüstin-yenin ölümünden sonra İmpratorluğa yeğeni Jüstinya - nüs geliyor. (527 M.) Yüstinyanüs İmprator olur olmaz yeni kanunlar yapmak suretile memleketin bozulmuş olan idaresini düzeltmeğe çalışıyor . Sonra İranlılar üzerine yürüyor . Rum serdarlarından Belizaryüs İran - lıları mağlup ediyor . Ve Amidi tekrar alıyor .

Jüstinyanüs zamanında Kostantaniye de Antimüs adında mimar fenninden iyi anlar büyük bir riyazi yetişiyor . Jüstinyanüsun emrile bu mimar tarafından Ayasofya yeniden yaptırılıyor . Eğer Kamusu ilamın rivayeti doğru ise Jüstinyanüs zamanından sonr a surun yapılış işlerine belki bu mimar Antinüs te nezaret etmiştir .

(Surun kuruluşu Rumlar zamanında olmuştur) rivayetini kabul edenlerin birinci Kostantin zamanında baş - landığını, Jüstin zamanında bitirildiğini söylemeleri daha muvafık olur . Çünki bu iki kral arasında geçen Anastas ve ikinci Kostantin zamanında iç ve dış karışıkllıkarın

bastırılmasile uğraşılmış olduğundan umran işlerine bakılamamış, ayni zamanda bu devirlerde Antimüs gibi mimarlar da yetişmemiştir . Bu düşünceye göre surun yapılışına 306 da başlanmış 527 den bir kaç yıl sonra son verilmiş olacağından yapılış müddetinin de aşağı yukarı 220—230 yıl kadar bir şey oluyor demektir .

Şehir bir diziye Rumlar elinde kalmayup bir çok kereler Acemlerin de eline ceçmiş olduğundan ve her geçişte şehirle beraber surun yapılmış bölükleri de bir çok yerlerden yıkıma uğramış olacağından, az çok demir mürekkebatını havi bulunan gayet sert ve siyah Bazalt taşlarının pek muntazam yunutulmuşlardından meydana gelmiş 8 kilometre uzunluğunda, 17—18 metre yüksekliğinde 3 metre kalınlığında ve 72 adet burçtan ibaret olan bu surun yapılışına 200—250 yıllık zaman bile az gelebilir .

Amit surlarının 200 yahut 250 yıl bir zaman içerisinde yapılmış olması muhakkaktır · Fakat bu inşaatın her halde Rumlar zamanında olduğunu söylemek doğru olamaz . Çünki Amid, Rumlar eline ilk defa olarak geçmezden çok evvelde pek mamur ve pek kalabalık bir şehir idi. [bir kaçı müstesna olmak üzere ekserisi Türk alan] İran tabakalarına ait kırallar Amidi kolay kolay Rumlara teslim etmemişlerdir. Uzun muharebeler ve kanlı harplerle Amide giren Rumlar da ayni muhesere ve ayni müdafaalar sonunda bir çok kereler İran kıralları tarafından Amid den sürülmüşlerdir . Bu muhasere ve bu mudafaalarla pek çabuk anlayabiliriz ki İranlılar zamanında da bu şehrin çevresinde bir muda - faa vasıtası vardı. Bu mudafaa vastaısı o devrin icabına göre her halde kale suru idi. Şu halde Amid etrafında İran tabakaları zamanında bir sur vardır .

Şimdi hatıra şu sual gelebilir ; .İranlılar zamanında şehir etrafında bulunması gerek olan sur şimdiki surmu Yoksa bundan başka olan bir sur mudu ? bu güne kadar yapılan arrştırmalar bu günki görünenlerden

başka bir şey elde edememiştir. Gerçi bu günki sur haricinde kendisine muvazi olarak giden ve aralarından beş altı metre kadar mesafe bulunan ikinci bir sur ankazı daha vardır. Fakat bunun bu günki suru muahafaza için ayni zamanda yapılmış ihtiyat suru oluduğu belli bir şeydir.

İranlılar zamanında mevcut olduğu muhakkak olan bu sur acaba İranlılar zamanında mı yapılmış? yoksa daha evvel de mevcutmu idi?

Amidin Asurlüler zamanında Fahrabil gibi Valiler tarafından idare edildildiğini, Fahrabilin hükûmeti esnasında Kral Sarğonun öldürüldüğünü yukarda söylediğimiz Horsabat harabelerinden çıkan kitabelerden anlamış idik:

Asurlüler zamanında da mamur ve büyük bir şehir olan bu Amid kolayca İranlılara teslim edilmişiti. Uzun zamanlar Asürlülerle Acemler arasında bir çok çarpış - malara sebep teşkil olan Amid kim bilir kaç kere İranlılar tarafından muhasere edilmiş? kimbilir Asurlüler da şehri ellerinden çıkarmamak için mecut mudafaa vasıtalarından istifade etmeğe ne kadar çalışmalardır? o devirlerde müdafaa vasıtalarının en kuvvetlisi sur olmalıdırki Sarğon tarafından yaptırılan Horsabat sarayı etrafına da surlar yaptırılmıştır.

Asürlülerden çok evvel Amidin var oldğunu evelce söylemiş idik. Asurlüler Amidi almak için yalnız Anadoluda değil, Yemende ve Palastinde hatta Mısırda bile uzun zamanlar hükümlerini yürütmüş çok değerli medenî eserlerle Anadolunun her tarafını süslemiş olan Etilerle çarpıştıklarını uzun ve kanlı muhasereler sonunda elde ettiklerini biliyoruz. Anadolu içerisine ilk medeniyeti yayan Eti boyları bu şehri kurarken müdafaa cihetini neden düşürmemiş olsunlar? o devrin mudafaa vasıtaları başında sur ve kalelerin bulunduğu tarihçe müsbet değilmi? Böyle olunca Etiler zamanında da her halde şehir etrafında bir müdafaa suru içerisinde

bir mudafaa kalesi vardı . Civarda bu günki surdan başka bir sur ankazı görüldiğine nazaran o devirdeki surun şimdiki gördüğümüz sur olması, ancak zamanla yapılan tamirler ve tashihlerle bu günki şekli almış bulunması pek kuvveli bir ihtimaldır . Hele bugün hükûmet bahçesinde bulunan ve içkaledeki sun'i toprak yığını sureti katiyede Etilerindir . Bu ancak sonradan Asur, Acem ve Rumlar tarafından bir vedaha sivriltilmiştir.

Dağ kapısının garp tarafındaki mihrap içerisinde bir Kartal, iki tarafında birer boğa resimleri ile mihrabın iki yanında birer Arslan resimleri vardır ki bunların basit şekilde çizilmiş olmaları ve kartal ile boğaların Etiler, Arslanların ise eski Acem tabakaları devirlerinde kullanıldıkları muhakkaktır . Bu eserler surların Acemler ve Etiler zamanında mevcut olduğunu göstermekte olduğundan ayni kapı yanındaki duvarlara gelişi güzel konmuş biriki yunanda yazılı taşlara bakarak surların Rumlara ait olduğunu iddia etmek yanlış olsa gerektir. Gerek bu kapı yanlarında , gerekse sair bir çok yerler de bu duvar içerisine Abbasiler devrindeki Türk melikleri tarafından konmuş bir çok kitabeler vardır . Bu kitabelerde; sanki sur yapılırken konmuş gibidirler öyle ise bunlara bakark surlara islam Türkleri zamanında yapılmıştır diye bilirmiyiz, madamki bunu diyemiyoruz . Şu halde Yunan yazılarına bakarak sura Rum eseii demek te doğru olmaz .

Hulasa surlar ve içkale ne islam Türklerinin ne Arap ve ne Rumların , ne İran nede Asurlerin eseri değildir. Doğrudan doğruya ilk olarak Eti kolları tarafından kurulmuş , bundan sonra bu şehre sahip olan devletler zamanın zaman tamir ve tadil ede ede bu günkü şekil almış bu tamir ve tadillerin en büyüğü de Türk melikleri zamanında olmuştur. Bu tamir ve tadiller o kadar çoktur ki sur hemen Türk ve islam melikleri zamanında sanki yeniden yapılmıştır. Sırası geldikçe bunlardan da bahis edeceğiz .

Surlar ve Surların Mimarî Teşkilâtı

Amid şehrini çevreliyen sur tamamile muntazam yontulmuş, az miktarda demiri havi gayet sert, siyah bazalt taşlardan yapılmıştır. Bu taşlar hemen umumiyetle Mardin kapıdan itibaren Fiskayasına ve daha yukarıya doğru giden Dicle kıyısından kesilmişlerdir.

1 — Amid surları dış sur, asıl sur, içkale suru olmak üzere üç katlıdır. Birinci katı teşkil eden dış sur diğerlerine nisbetle daha zayıf ve daha metanetsiz olarak yapılmış olmalıdır ki her taraftan yıkılmış olduğundan ancak bugün bazı taraflarda ankazına rastlanılmaktadır. Bu dış sur şimali şarkî ucundaki Fiskayadan başlayarak şimal, garp ve cenup cihetleri çevreler. Bu dış sur etrafında da hendek bulunduğu bazı yerlerdeki çukurlardan anlaşılmaktadır. Fakat bugün hendeklerden de hemen eser kalmamış gibidir. Şehrin Dicle geçesi, sur için gerekli olan taşların kesilmesile pek dik ve yetmiş, seksen metre kadar derin bir hale getirilmiş olduğundan, bu geçede ne dış sur, ne de hendek yapılmasına lüzum görülmemiştir. Bu dış surun uzunluğu dokuz kilometre kadar bir şey tahmin olunabilir.

2 — Esas sura gelince bu sur dış surun beş altı metre içerisinde, dış sura muvazi olarak şehri her taraftan çevrelemiştir. Esas surun uzunluğu 8 kilometreden fazla, kalınlığı 3, yüksekliği aralıklarda 15, burçlarda 17 metredir. Bu surda 72 burç, [1] her burçta aşağı yukarı yirmişerden bütün surda 144 mazğal vardır.

Metanet ve mahabetile ünlenmiş olan bu surun şimal, şark, cenup ve garp taraflarında olmak üzere 4 kapısı vardır. Şimaldakine bugün (Dağkapı), garptekine (Ye-

(1) Seyyah Düpre : Bunun 72 oluşu İsanın 72 şakirdi namına yapılmış olduğunu söylüyor ki bu yanlıştır. Burç sayısı ile İsa şakirdinin sayısının 72 oluşu belki bir tesadüftür. Düpre Hıristiyanlık hissine kapılarak bu iddiada bulunuyor.

nikapı), cenuptakine (Mardinkapı), garptekine (Urfa kapı) denmektedir. Abbasiler zamanında şarktan Dicleye açılan yeni kapıya (Babülma) (Su kapısı) denilirmiş.

3 — İçkale denilen dahilî sur esas sur sisteminde olup esas surla birlikte yahut daha evvelden yapılmış olsa gerektir. Esas surun şimal doğu köşesine düşen bu içkalenin içerisinde takriben 35 - 40 metre yüksekliğinde bir de sunî tepe vardır. Bu tepenin üzerinde asıl hükümdarlara, kumandanlara mahsus ikametgâhların bulunduğu bugünkü enkazdan anlaşılmaktadır.

Viran Kale adını taşıyan bu sun'î tepe üzerindeki binaların Cengiz hücumları esnasında harap edilmiş olduğu 308 salnamesinde yazılıdır.

İçkalenin ikisi garpta, birisi cenupta, birisi şimalde birisi de şarkta olmak üzere beş kapısı vardır. Şimale müteveccih olan kapı içkale ile esas surun müşterek olan kısmı üzerinde olup tamamile şehir haricine açılır. Bugün bu kapının adına (Fettah kapısı) denmektedir.

Bunun böyle yadedilmesine sebep Amid Araplar tarafından fetholunurken Arap fedailerinin garba müteveccih su mecrasından içkaleye girip ilk defa bu kapıyı fethile hariçteki mücahitlerin buradan içkaleye girmeleri olmuştur.

İçkalenin şarkında bulunan yani Dicleye açılan kapıya (Uğrunkapı) söylendiğini yazan kitaplar da vardır. Bugün bu kapı meydanda yoktur. Değirmenler yanından Dicleye inmek üzere açılmış olan gedikte olması gerektir. İçkale surundaki burç sayısı 16, uzunluğu 800 metredir.

Bu içkale içerisinde surlarla yapılmış iki kilise ile sun'î tepe altından gelme bir de (Kale suyu) vardır. Bu kiliseler Araplar tarafından camie tahvil edilmişler ise de bugün muvakkat bir zaman için hükûmet işlerine tahsis edilmiştir. Kale suyunun nereden ve ne suretle geldiğine dair bir malûmat elde edemedim. Bulunduğu

yerden kaynamakta olması daha muhtemeldir. Bugün bu suya (Kolordu suyu) denmektedir. Bunun böylece yadedilmesine Kolordu binasile birlikte yapılmış bulunması sebep olsa gerektir.

Surun inşası esnasında kullanılan harç fazla kireçli olduğundan bu harçlar birbirine bağlandığı siyah taşlarla o suretle imtizaç etmiştir ki bugün bu surun iki taşını birbirinden ayırmak, en sert siyah kayaları parçalamaktan daha zor oluyor. Bu harçların bu derece metanetini gören Evliya Çelebi bunların vaktile yumurta akile yoğurulmuş olduğuna zahip olmuştur.

Bu metaneti dolayısiledir ki topun icadından sonra bir kıymeti askeriyesi kalmıyan, bu sur, asırlardanberi bakımsızlığına rağmen bugün bile sapasağlam durmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunun son zamanlarına doğru eskilik ve tabiî tesirler dolayısile yıkılmış olan kısımlardan şehre hava sokmak maksadile bazı gedikler açılmak istenmiş ise de gerek birer külçe halinde düşmüş olan yığınların parçalanması hususunda rastlanacak müşküller, gerekse parçalandığı takdirde enkazının dökülmesi için yer temininderki imkânsızlık, ve bu yerin Dicle vadisi olacağı kabul olunsa bile, buraya kadar götürülmesi için sarfolunacak paranın çokluğu karşısında bu düşüncelerden vazgeçilmiştir.

Bütün burçlar umumiyetle ikişer kat olup her kat 20000 kilo zahire alabilecek kadar büyüktür.

Esas surdaki burçlardan iki tanesi diğerlerine nisbetle daha yeni, kutron daha büyük, daha naziktir. Bunların (Artıklılardan) sakmanlar şubesinin beşinci hükümdarı olan Salih Mahmut tarafından yapıldığına Artıklılar devrinde göreceğiz. Bunlardan birisi Urfa kapının iki burç cenubunda (Benüsen) yahut (Evlibeden) diğeri bunu takiben gelen sur kavsinin müntahayi garbi cenubisinde Yedi kardeş namile yadedilmektedir.

Asıl sur burçlarından bir çokları yarım üstüvane, mütebakisi müteaddit dılı,lı yarım menşur şeklindedir. Bu burçların umumiyetle en metinleri her dört kapının ikişer yanlarındaki birer burçlardır. Bunlar aynı zamanda öbürlerine nisbetle daha büyüktür. Suran en metin cephesi şimal ve garp cepheleri en zayıf cephesi de şark cephesidir. Surların şu vaziyeti bize gösteriyor ki vaktile şehre olan düşman akınları en ziyade şimal ve garp cephelerinden olurmuş. Filhakika bu cepheler hariçten oldukça geniş bir ova, şark cephe gerisi ise şehirden takriben 100 metre derinliğindeki Dicle vadisi ile çevrilmiştir. Bu vadinin şehirden taraf olan yamacı temamen şakulî denecek derecede dik olduğundan bu taraftan büyük kütleler halinde düşman tecavüzleri imkânsız gibidir.

Burçlar üzerine şehir dahilinden merdivenlerle çıkıldığı gibi sur esasen 3 - 3,5 metre enliğinde olduğundan üzerinden serbestçe yürümek suretile burçtan burca geçiliyor. Bu geçiş esnasında düşman taarruzlarından masun kalabilmek için bu günkü vaziyetlerden anlaşılmaktadır. Vaktile Urfa kapı yanında şehre giren bir de gizli yol varmış. Bugün görülmiyen o yol lağama kalbolunmuş olsa gerektir.

Gerek sur, gerekse içkale hakkındaki Türk seyyahlarından Evliya Çelebinin tarif ve tasvirleri hemen hakikate uyğun gibi olduğundan aynen almağı münasip gördüm:

(Şattılarap kenarında evci semaya sed çekmiş (Kız kayası) namile meşhur püştei bülend üzerine senki siyah ile inşa edilmiş bir kalei kavidir ki gayet serbülendtir. Gerçi yalçın kaya üzeridir emma o gûhi azimin zirvei bâlâsı vasi ve lalezardır. Kalenin canibi şarkisi şimal tarafına mail semti, evci asimana kat çekmiş kayalar üzeridir ki (Kız mağaraları) bu kalei bâlânın altındadır. Makami Yunus andadır. Anda durup

aşağı nazar etmeğe cür'et edemez. Güya derki esfeldir. Nehri azim cereyan etmekle tarafeyni gülistan ve mişkistan ve reyhanistan olup her sene ehali vilâyetin altı ay Diyarbekirin şattılarap fasıllarını edecek mesirelerdir. Bu kalenin burcu baruları üzerinden aşağıda cereyan eden nehri azime nazar olundukta mezkûr nehir bir tarlacık gibi nümayan olur. İşte kalenin bu tarafı da bu mertebe kullei feleğe kat keşan olmuştur. Emma yıldız tarafı garp ve cenup ve kıblesi düz zemindir. Duvarının boyu kırkar arşındır. Onar arşın eniliğinde temel vardır. Bu kale müzeyyen siyah taşla yapıldığından adına (Karaamid) derler. Üstadı sahibi hendese kaleyi şekli murabbadan şimal canibine tulanice bina edip cümle kulle ve dendan bedenleri birbirine nazırdır. Hini muhasarada birbirini korur Senki haradan inşa olunduğu gibi zemin dahi yalçın kaya üzere bina olunduğundan Düşman muhasara etse bir taraftan lâğam ve meteris sürüp zafer bulması imkânsızdır. Meğer bir sene muhasara olunarak derunu kalede kahtu gala olup ta kaledekiler kaleyi teslim edeler. Şekli mürabbaının şarkı tarafı esfel olmağla hendek lâzım değildir. Emma şimal, cenup, garp taraf larında handeği ve mürabbailşekil rükünlerinde seddi yecuc misal burcları var ki güya her biri birer kalei afaktır. Emma sair kaleler gibi üçer dörder kat değildir. Ancak bir kat hisarı üstü vardır.

Dört adet demir kapısı var. Şimal canibine açılır (Dağ kapısı) var. Şerbetin, Eğil, Ergani ve Çermiğe Harput ve Paloya gidenler bu kapıdan gider. Canibi garba meftuh (Rum kapısı) var. Mezaristan ve Karadağlara gidenler hep buradan geçerler. Kıble semtine küşade (Mardin kapısı), şarka nazır (Yeni kapı) var. Bundan aşağı Şat nehri kenarına, cisirden ubur edip andan Meyarfarkin kalesine, Batman köprüsüne geçip bir menzilden geçip Hazro kalesine varılır. Bir kapı dahi paşanın olduğu İçkale sarayına olup canibi şarka şat nehrine açılır.

(Oğrun kapıdır) Şehrah değil bu demir kapılarla mestur surî metinin muhiti dairen madar bu hakirin adımı ile kâmil (Onbir bin) kerre adımdır. Emma şark taraf köşesi paşa sarayı kaya, muhalif uçurum olmakla adımlamak mümkün olmadı. Ancak Dağkapısından Mardin kapısı na varınca bu bu kalenin içi 2000 adımdır. Bu takdirce yalçın kaya üzere adımlamadığımız duvarın tulû iki bin adım hesap edip kalëi Karomid dairen madar 4000 adımdır. Bu kalenin şata nazır tarafında şimale müteveccih köşedeki senki harası bir güna senki siyahtır ki ona sikkei hadit tesir etmez. Asla tesiri ateş ile kireç olmaz. Garip acip bir madendir ki vasfında lisan kasır...)

(Dersitayişi İçkale)

«Kâmil 4000 adımdır. İçinde 150 adet hücreli müteaddit divanhaneleri bir sarayı azim vardır. Her gelen vüzera , vükelâ buraya birer hücre ve hamam, havuz, şadırvan inşa etmekle kat kat müzeyyen bir saray olmuştur. Cümle revzenleri, şehneşinleri, şattullaraba ve şat köşesi sahrası ve karatepe nam vadilere nazır olup manzaralı bir cihannümadır. Sarayın bir divanhanei atiki vardır ki salatini selef binasıdır. Bunda olan tarzı kadim nukuşu bukalemun meğer Mısır Kahiredeki kalei sultan kalavunda ola.

Kale içinde oturmıyanları şarttır. Bu sarayın banisi Selimi evvel veziri Bıyıklı Mehmet paşadır. Hayli vasi bir sarayı azimdir. İçkale metindir. Şehir içinde canibi kıbleye nazır. bir kapısı vardır. Daima didebanları amade olup nigehbanlık ederler . »

Surlar üzerindeRomalılara ait ancak iki kitabe vardır ki bunlar da dağ kapısının yanlarında ve her biri aşağı yukarı otuzar kelimeyi aşmıyan Acemlere karşı Rum zaferlerini gösterir yazılardan başka bir şey değildir.

İslâmlığın Çıkışında Amit

Amit şehri bu kadar ehemmiyetle tahkim edilmiş olmasına rağmen Acemler bu şehirden vazgeçememişler. Fırsat buldukça şehri elde etmek için kanlı muharebeler yapmışlar. Yüstinyanüsün 565 Milâdında ölümü ile yerine gelen (Genç Yüstin) zamanında Acemler Amide karşı şiddetlerini arttırmışlar. Yüstin önce acemlere karşı mukabelede bulunabilmiş ise de sonraları zevk ve safa âlemlerine fazla dalmış olduğundan umuru hükümeti zevcesi (Sofyeye) bırakmış. Acemler de bundan istifade ederek Amidi elde etmek için Rumları sıkıştırmışlar. Amit etrafında Acemlerle Rumlar arasında cereyan eden bu muharebeler esnasında Arabistanda Muhammet dünyaya gelmiştir. Genç Yüstinin 578 de ölümü üzerine impratorluğa, hayatında iken umuru hükümete iştirak ettirdiği, (Tiber Kostantin) gelmiştir. Zamanında (Nuşirevan oğlu Hürmüz) tahtta bulunuyordu. Bu zat Amidi almak için çok uğraşmış, fakat muvaffak olamamıştır. Hatta Resulâyin tarafında mağlûp dahi olmuştur.

(Tiber Kustantin) 582 miladında ölmüş, yerine (Moris Mavrikyos) geçmiş, 608 de bu da vefat etmekle imperatorluğa (Fokas) geçmiştir. Bu iki imprator zamanında yine acemlerle uzun harpler yapılmış fakat Amidi Acemlere Rumlar vermemiştir.

(Fokasın) 610 milâdında vefatile yerine birinci (Hirakliyüs) geçmiştir. O zaman Acem tahtında (Husrev Perviz) bulunuyor idi. Husrev Perviz imprator Maryosun [Mavrikyüs] kızını almış, Rumlar impratorlarına isyan ederek Maryüsü öldürmüşler. Husrev perviz kain pederi Maryüsün katlini bahane ederek Rumların üzerlerine yürüyor. Amit şehrile birlikte daha bir çok yerleri zaptediyor. Hirakliyüs bunları istirdat için Anadolu-

ya geçiyor, yaptığı harplerde evvelce mağlup sonra galip geliyor. Acemler harpten firar ile Rum şehirlerine yayılıyorlar. Her tarafı yağmaya başlıyorlar. Bu haber Kostantiniyeye varınca Herakil tekrar büyük bir kuvvetle Karadenizden Anadoluya çıkıyor. Mezopotamyaya doğru ilerliyor. Amit civarında acemlerle harbe tutuşuyor fakat mağlup oluyor. Bu mağlubiyet üzerine Sasan oğulları hükümdarı Husrev perviz Rumların daha bir çok şehirlerini alıyor. Bu sırada H. Pervizin oğlu Şiroye babası aleyhine kıyamla babasını öldürüyor ve kendisi Acem hükümdarı oluyor. Bu defa Hirakliyüs Acemlerin bu karışıklığını fırsat bilerek büyük bir kuvvetle tekrar Cezire kıtasına giriyor. Acemleri kahkarî bir hezimete uğratıyor. Nuseybin ve Nikrite kadar olan bütün memleketleri zaptediyor. Bu münasebetle Amit kasabası da tekrar Rumlar eline geçiyor ve 639 tarihine kadar Rumların elinde kalıyor. Bu tarihten sonra Amit Arapların ellerine geçti.

Amidin Araplar Tarafından Zabtı

639 Miladında şarkı Roma İmpratorluğunda (Herak - liyüs) bulunduğu gibi Arap İslam hükûmetinin halifesi de (Ömer) idi .

Halife ordusu meşhur Kadasya muharebesinde sasa - niler meliklerinden (Yezit cerdi) perişan ettikten sonra Rumlara tabi bulunan cezire: araplarından (Nezar) kabi - lesi üzerine yürüdü. Fakat Nezar kabilesi daha evvel Rumlar tarafına firar etmiş idi Bunu haber alan Ömer (eğer bu kabile iade edilmesse islam elinde bulunan memleketlerdeki rumların memleketten çıkarılacağı) haberi Hirakliyosa bildirildi . şöhreti her tarafı tutmuş olan Öwerin gönderdiği bu haceri Herkliyos eşidince korktu. Nezar kahilesini iade etti. Artık cezinenin Urfa, Mardin Nuseybin Resülayin tarfları islam memleketlerine katılmış, sıra Amide gelmiş idi .

Amit şehrinin islâm eline geçeceği sırada bu şehir içerisindeki vaziyeti vakıdi şöyle kaydediyor .

(Amitte mühim ve cebbar iki kardeş bulunuyor idi. Bu iki kardeşten birisinin adı (Butrüs) diğerinin de (Yuhanna) idi. Butrüs şehrin şarkında, Yuhanna garbinde otururlardı Yuhannanın Rağura, Butrusun da Safura adlı birer kızları vardı. (1) Ve her iki kardeşten her biri kendi ülkesinde kendilerine ait işlerle meşgul bulunuyorlardı.

Yuhanna evlenmek istedi. Dara sahibi Mertavsa haber gönderdi. Mertavus ta Meryem adlı kızını Yuhannaya verdi. Meryem çok zeki ve hilekâr bir kadın idi. Amidin zenginliğini, bollüğunu, sularını, bahçelerinin güzelliğini gördüğü zaman gizlice dayesinden «Ben bu şehirden daha güzel ve surlarından daha müstahkem bir şehir görmedim. Bu şehrin banii hakikisi kimdir ? » diye sordu. Dayesi de Yunan kapılarından « Amuriye » memleketleri ne varıncaya kadar bütün bu ülkeleri İshak oğlu « İyis » iyis oğlu asfer, asfer oğlu « Miklavken » Miklavken oğlu Mihat, Mihat oğlu « Ersavüs » Ersavüs oğlu « Timavüs » hakimiyeti altında bulunuyor. idi Herkesten evvel kendi memleketi olan « Roma » da bir hikmethane yaptıran Timavüs çok büyük bir mevki kazanmış idi. Bütün dilekler kendisine açılmış ve yer yüzüne acibeler yapmış idi. Bu « Ünlü » hükümdarın da İstanbul adında bir oğlu vardı.

Ben bir şehir vücuda getirmek ve onunla anılmak istiyorum, dedi. Babası da kendisine büyük bir servet vermiş ve şehri altı fersah genişliğinde bir sur ile kapladı. ve şehre kendi adını koyduktan dört sene sonra öldü. Yerine oğlu Kostantiniye geçti. Yaptırdığı şehrin binasını ikmal etti ve şehri baba ve oğlu adı olan İstanbul Kostantaniye adları ile adlandırdı. Fakat babası buralara

(1) Vakıdi bir sahife aşağıda göreceğimiz vechile Butrüsün oğlu Laven için kardeşi Yuhannadan kızı safrayı istediğini söylüyor. Eğer bu böyle ise safura Yuhannanın ve Ragura da Butrüsün kızını alması icabeder.

kadar olan şehirleri fethetti. Dicle ile bu memleketin saf ve berrak Pınarlarını görünce burasını çok beğenmiş idi. İdare zamanını elerinde bulunduran yetmiş iki kiransı (valisini) topladı. Ve kendilerine «Ben burada yer yüzünde misli olmıyan ve yer yüzünde ondan daha müstahkem ve daha metini bulunmıyan bir şehir kurmak istedim. Her biriniz de kendi nefsiniz için bir burç ve bir şehir bina ediniz dedi.

Hepsi yapacaklarını söylediler. Hayvanlara binerek şehirleri gezdiler ve binaya başladılar. En uzak memleketlerden san'atkârlar getirdiler. Her melike bir şehir bir burç, bir hamam ve bir kilise tahsis edilmişti Hep bunlar itmam edildikten sonra hükümdar vefat etti. İşte bu şehre bu hükümdarın (emedin) yani ömrünün burada bitmesi dolayısile «Amit» adı verilmiştir. Butrus ve Yuhanna namındaki bu iki kardeşe varıncıya kadar hükümdarlar bu memleketi tevarüs etmekte idiler. Meryem dayesinin bu sözlerini hayretle dinledi ve bu sözleri gizledi. Butrusun «Laven» adında bir oğlu var idi. kardaşı Yuhannadan kızı safurayı oğluna istedi ve dedi ki: (Sen kızını benim oğluma, ben de kızımı senin oğluna vereyim.) Yuhanna muvafakat etmedi. Aralarında harp açıldı. Memleket ortasındaki surun kapıları kapatılarak her biri kendi nahiyesinde meşgul olmağa başladı. Bu hali gören meryem iki kardeşi barıştırmak için araya girdi. Siz iki kardeşsiniz. Birbirinizle kavga etmek muvafık değildir Bu halinize vakıf olan Diyarbekir padişahları sonra sizi mahvederler. Diyerek aralarını buldu Surun kapılarını açtırdı ve büyük bir ziyafet hazırlıyarak bu ziyafete Butrus ile oğlu Laveni ve Yuhannanın kızı Safurayı çağırdı. Onlara zehirli şarap içirmek suretile öldürdü. Kocasının oğluna da ayni muameleyi tatbik etti. Bu suretle Butrus ve Yuhanna ailelerini meydandan kaldırdıktan sonra kendisi (Melike) oldu. Ve Rum memleketlerinde misline tesadüf edilmemiş bir bey'at merasimi

yaptırdı. Rum kapısı yanında biladi Rumda emsalı az bulunacak güzellikte bir kilise yaptırdı Meryem Diyarbekirde 12 sene padişahlık etti. Araplardan(İyaz bini Ganem) tarafından şehir muhasara olundukta Meryem evvelâ şiddetle mukavemet etti. Halife serdarlarından (Ubeydeti bini Cerrah) Amit şehrile Diyarbekir havalisinin sair şehirlerini feth için(İyaz bini Genami)gönderilmiş idi

İyaz tarafından Amit şehrinin ne suretle fethedildiğini Diyarbekirli Sait Paşa (Mir'atının) altıncı cildinin 90, 91, 92, 93 üncü sahifelerinde şöylece tasvir etmiştir:

İyaz şehri mezkûru muhasara ettikten sonra hayli muharebeler vuku buldu. Lâkin surun metaneti cihetile teshiri müşkülâta tesadüf etmiş idi. Sur keşif ve muayene edildikte şehrin ciheti şarkiyesinde bulunan şimdiki hükûmet konağının bulunduğu mevkie muttasıl sur daki su deliği tevsi olunursa oradan içeri girilebileceği anlaşıldığından gece karanlıkta güzatı kiramdan bazıları o deliği bir insan girebileceği kadar tevsi ettiler Şehre duhul edecek olanlar mevkii mezkûr civarında bulunan kapıyı açmak ve hariçteki asker o kapıdan iç kaleye girmek üzre iptida ashabı kiramdan Hazreti Sasa ve müteakiben Halit bini Velit hazretlerinin mahdumları (Süleyman Radıyallahı anha) delikten içeri girdiler ve yirmiyi mütecaviz mücahidiyei kiram dahi birer birer onları takip ettiler. Surdan içeri giren gaziler deliğe iki yüz hatva kadar uzak olan ve sonra (Babilfetih) namile iştihar eden sur kapısına hücum ve nöbetçileri idam ile kapıları açtılar. O cihetteki mücahidinin hepsi kapı dan içeri girip zulmeti leylde aldıkları tekbir sedaları iç kale surunun duvarları ndaaksendaz olduğu halde şimdiki kale camiinin bulunduğu mevkie doğru ilerlediler. Rumlar bu kazai nagihaniden şaşırıp kemali telaşla müdafaaya kıyam eylediklerinde o mevkide yirmiden ziyade mücahidin şehit oldu. Gaziler o gece sabaha kadar rumlarla harp edip sabahleyin iç kale kâmilen zapt ve

derunundaki rum askeri katlolundu. İç kale denilen mahal şehrin meyanı diğer bir sur hasıl olduğundan şehirdeki rum askeri her ne kadar mukavemete çalıştılar ise de Allahı taalâ hazretleri her birisini şecaatı mücesseme olmak üzre halk buyurmuş fedailere karşı koymak saikalara karşı durmaktan farksız olduğunu ve surun diğer kapılarını hariçten çevirmiş olan asakiri islâmiye dahi içeri dahi içeri girerlerse şehirdeki Rumlardan şahsı vahidin bile sağ kalmıyacağını anladıklarında Rumlar şehri sulhan eyadii müslimine teslim ettiler. Süleyman bini Halit bini Velit hazretleri o gecedeki hücumda şehit olan mücahidinin içinde olup şühadayi müşarünileyh hazeratının metfeni şerifleri camii mezkûrdadır. Medinei Amidin fethini müteakip eshabı kiramdan Sasa radıyallahı anh şehre amil tayin olunarak İyyaz bini Ganem Hani, meyafarkin medinelerini feth için azimet etti. Sasa hazretleri leylei hücumda aldığı yaradan mütessiren çent gün sonra azimi dari main olmuştur. Diyarbekire devleti islâmiye tarafından en iptida vali olan zat müşarünileyh Sasa radıyallahı anh hazretleridi.

Amid islâm eline geçtikten sonra Halitte bu şehre gelmiştir. Bunu teyit eden şu vaka vardır: Amit hamamlarından birisinde Halit yıkanırken rahatsızlığı hasebile vücuduna sürdüğü ilâç içerisinde rakı varmış. Gerek bu vaka, gerekse kendisini medheden (Eş, as) adındaki bir şaire on bin dirhem caize vermek meselesi halife Ömere ulaştırılıyor. Ömer tarafından Velit oğlu Halit memuriyetlerin cümlesinden azil olunarak Medineye izam için Ebu Übeydeye emir veriliyor.

Halit Diyarbekirde iken bu emir kendisine tebliğ ve Medineye sevkolunuyor. Ömer tarafından bir sürü sitemler ve takdirlere maruz kalıyor. İsticvap ediliyor. Emvali elinden alınıyor. Fakat haddi zatında Ömer tarafından sevildiği için az zaman sonra emvali iade olunuyor.

Diyarbekirin İslâmlar tarafından ilk defa ele geçirilmesi hakkında halk arasında dolaşan rivayet şudur.

İslâmlar tarafından yapılan muhasara çok uzuyor. Fakat şehir bir türlü ele geçmiyor. Nihayet ramazan geliyor. Şehrin şark yönünü çevirenk'olun sahur için ayırdıkları ekmeklerin bir miktarı her gün zayi olmağa başlıyor. Bu hâdisenin ne suretle vukubulduğu her kese büyük bir merak veriyor. Bu meraktan kurtalmak için gece erzakın başına gizli bir nöbetçi bırakılır. Nöbetçi geceleyin bir köpeğin erzak yerine geldiğini, ekmeklerden bir kısmını kapıp kaçtığı köpeğin ağzında ekmek olduğu halde sur duvarındaki bir delikten içeri girdiğini görür. Nöbetçi gördüğü bu vakayı olduğu gibi bu kulun kumandanı bulunan Velit oğlu Halide anlatır. Halid derhal birkaç mücahidi bu delikten içeri sokuyor. Arkasından 40 kadar mücahitler o gece sabaha kadar İçkaledeki Rumlarla çarpışıyorlar. Dışardaki Arap askerleri de içeri girerlerse hep kesileceklerini anlıyan Rumlar şehri teslime mecbur oluyorlar .

Bu rivayetlerin hangisi doğru, hangisi yanlış olduğunu araştırmak uzun olmakla beraber çok faydalı bir şey de değildir. Hakikat olan bir şey vardır. O da Amidin milâdın 639 uncu, hicretin 17 inci yılı içerisinde İslâmların eline geçmiş olmasıdır. Amid bu tarihten sonra daima islâm elinde kalmıştır.

EMEVİLER DEVRİ

Amid kasabası 662 tarihine kadar Hülefayı Raşidin elinde kalmıştır. Bu tarihten sonra Şamda teşekkül eden Emeviler elinde kalmıştır.

Emevilerden (Hişam bini Abdülmelik zamanında) yani 731 M. senesinde Hazer denizi tarafında bulunan Türkler isyan ederek Elcezire içerisine Diyarbekir beldelerinden (Garzana) kadar gelmişlerdi. Bu Türkler Diyarbekirle

Garzan arasında Hişam askerlerile harp etmişlerse de mağlup olduklarından geri çekilmişler ve Araplardan aldıkları şehirleri geri bırakmışlar.

Diyarbekirden çeyrek saat cenupta bulunan Dicle üzerindeki köprü bu hişam zamanında M. 724—729 tarihlerinde kurulmuştur. On bir gözü olan bu köprü siyah ve muntazam kesilmiş taşlardan yapılmış ve son derece sağlamdır.

ABBAS OĞULLARI ZAMANI

Şam Emevilerinin 750 milâdında sona erdiklerini, bunlardan sonra Abbas oğulları ellerine geçtiğini ve bu hususlarda halis Türk olan Horasanlı Eba Müslimin ne kadar çok çalışmış olduklarını hemen bütün İslâm tarihlerinde ve umumî tarihlerde görüyoruz.

Amid işte bu Türk kahramanı Horasanlı Ebamüslimin büyük yardım ve gayretile kurulmuş olan Bağdat Abbasiler ülkelerine öbür İslâm memleketleri gibi 750 tarihinde karışmış ve Abbasîlerin büsbütün inkırazları zamanına kadar (1258) ellerinde kalmıştır.

Abbasî devletini kuran bir Türk olduğu, onların en parlak devirlerini kendilerine temin edenler de daima Türk askeri ve Türk kumandan ve memurları olduğu gibi Abbas Halifeleri hemen baştan sona kadar hep Türk askerleri ve Türk emir ve memurları ellerinde birer oyuncak olmuştur. Bu itibarladır ki Abbasîler hükûmetini bir Arap hükûmeti olarak göstermeğe kimsenin hakkı olmasa gerektir.

ABBAS OĞULLARINA AİT KİTABELDR

1 — Mardin kapısının batı yönündeki yüzde Abas halifelerinden Cafer Muktedirün billah emrile vezirlerinden Mehmet oğlu Ebülhasan Ali zamanında İshak Cer-

cerani oğlu Yahya ve Amidli Cemil oğlu mühendis Ahmet tarafından 297 H. tarihinde yapıldığını gösterir bir kitabe olduğu gibi, ayni kapının doğu geçesindeki kitabede ayni adları ve ayni tarihi taşımaktadır.

Bu iki kitabenin yanlarında karşılıklı iki at resmi de vardır.

2 — Dağkapının dış yüzünde ve tamam kapı üzerinde de yukariki adları ve 297 H. tarihini taşıyan bir kitabe olduğu gibi kapı yanlarındaki mihrap üzerlerinde de ayni adları ve ayni tarihleri taşiyan kitabeler vardır. Bu kitabelerin hepsi de siyah taş üzerine kûfi yazı ile yazılmıştır. Bu kitabelerde geçen isimlerden ve tarihlerden anlaşılıyor ki Mardin ve Dağkapısı 297 H. tarihinde Abasiler zamanında büyük tamir görmüş ve o zaman Diyarbekirde Cemil oğlu Ahmet adında bir de mühendis yetişmiştir.

Dağ kapıda bulunan bu kitabelere ait taşlardan bazıları bugün yerlerini değiştirmiş bir vaziyettedirler. Yani ibareden mana çıkarabilmek için zihnen taşlar arasında bir yer değiştirme işi yapmak icap ediyor. Bundan bu kapının daha sonraları acemi ve cahil eller ile tamir edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

ŞEYH OĞULLARI HÜKÛMETİ

Diyarbekir havalisi halife (Elmühtedi Muhammedbinilvasik) zamanında yani 877 tarihinde(İsa bini Şeyh) namında bir mütegallibin istilâsına geçmiş ve bu havalide (Elşeyh) namı altında otuz senelik bir hükûmet kurmuş ise de nufuzu Diyarbekir havalisinin baka taraflarına gitmemiştir. Bundan dolayıdır ki bu tagallüp idaresine hükûmet denmesinin ne dereceye kadar muvafık olacağını bilemiyorum.

Miladın 899 tarihinde Abbas halifesi bulunan (Elmutekidün Billah Ali ibini Mövfik) bizzat Diyarbekir üze-

rine giderek şehri muhasara ve zaptile oğlu (Elmiktefa) yı orada vali bıraktı. ve kendisi o taraflarda türemiş tegallüp hükûmetlerini meydandan kaldırmak üzre hareket etti.

(İsa bini Şeyh); (Sıfeyn) vakasından sonra hazreti Ali ile (Amir bini Äs) arasında tekarrür ettirilen mukavele ve müsalehaya muhalefet eden (Harici) lerden (Şibanı) ailesine mensup olduğu için (İsa bin Şeyh Şibanı) adile de anılırdı. Bu zatın Diyarbekirde teşkil ettiği hükûmet kendi soyundan üç hükümdar gelmiş, her üçünün de merkez idaresi Amit idi.

Al şeyh hkûmetinin sureti teşekkül ve zaman hükûmetine dair malûmat Sait paşa Mireti sekizinci cildinin 15 - 20 inci sahifelerinde yazılıdır.

HAMDAN OĞULLARI HÜKÛMETİ

Elmiktefa 903 de babasının ölümü üzerine halife olduğundan yerine Diyarbekir valiliğine (Ebülheca Abdullah bini Hamdan) tayin olundu. Ebülheca Cezire, Suriye taraflarında (Alhamdan) namile bir hükûmet teşkil eyledi.

Hamdan Arap kabilelerinden beni taglibe mensup 16 ıncı halife Mutaddü Billah ümerasından birisi idi. Alhamdanın gerek valilik, gerekse yarım istiklâl ile Musulda geçirdiği hükûmet 87 senedir. Ebülhidanın vefatından sonra yerine büyük oğlu Nasiriddevle geçmişti. Gerek Nasirüddevle gerekse kardeşi Seyfüddevle halife (Müktefa Billah) a karşı çok büyük hizmet etmişlerdir. Nasirüddevle 940 senesinde halife Raziye karşı taahhüdünü ifa etmediğinden aralarında harp oldu. Musul ile Nikrit arasında Nasır mağlup olduğundan Diyarbekire kaçtı. Bilahare halifeye karşı istirhamatta bulunduğundan affedildi.

Şii Buveyhlerin Bağdatta hüküm sürdükleri bir asır-

lık zamanın başlangıcında Diyarbekire kaçtığını, ve Halife Razı tarafından affedildiğini söylediğimiz Hamdani oğullarından Nasırıdevle Musula geliyor. Bağdatta bulunan Buveyh oğullarından Mâziddevleden korkarak Adana taraflarında bulunan kardeşi Seyfüddevleye sığınıyor. ve Hamdan oğulları devleti bu suretle Seyfüddevle eline geçmiş oluyor. Seyfüddevle Suriye dağlarında Frenklere karşı bir çok harplerde galip gelmiş, şarkta bir çok memleketler almış. İlâyi Kelimutullah için çok çalışmış. Muharebelerde üzerinde toplanan tozlardan yaptırdığı kerpici vefatında mezarının başı altına konmasını tavsiye etmiştir Seyfüddevle 968 de Halepte vefat etti. Cenazesi vasiyeti üzerine Miyafarkine nakil ve validesi yanına defnolundu.

Bu tarihlerde Nasrüddevle ihtiyarlamış idi. Yerine oğlu (Ebu Tağlep) geçti. 973 senelerine doğru Rumlar büyük mikyasta asker toplıyarak Diyarbekir, Urfa, Nusaybin üzerine doğru yürüyorlar. Bilhassa Diyarbekir cihetlerinde Rumların İslâmlar üzerindeki zulumlar çoğalmış idi Diyarbekirliler kendilerine muavenet için Bağdada Halife (Ettabi) yanına gittiler Çok tezallümde bulundular ise de o vakıt halifelerin tasarrufu umurda iktidarları kalmamış olduğundan tekrar döndüler O sırada Rumlar Diyarbekir kalesine hücum etmek üzere bulunuyorlardı Keyfiyet Diyarbekir valisi (Hezar merd) Ebu Tağlibe bildirdi Ebu Tağlip biraderi (Hibbetullah)ı askerle imdada gönderdi. Hibetullah Hezar Mertle ittihat ederek Rumlarla çok hunrizane muharebe ettiler. Rumlar mağlûp ve kumandanları esir oldu, yaralandı. Ebu Tağlibe gönderildi. Musul muharebesinde öldü

972 Tarihlerine doğru Bağdatta Büveyhlerde Adududdevle bulunuyordu. Ebu Tağlep ile biraderleri arasında pederlerinin yerine geçmek maksadile bir takım nizalar çıkmış idi Ebu Tağlepten firar eden kardeşleri (Azudddevle Bahtiyara)dahalet ve ondan muavenet istemişlerdi .

979 da Azniddevle Bahtiyar Musul mülhakat nı almak için Ebu Tağlip üzerine yürüdü. Ebu Tağlip Musulu terkile Erzuruma, oradan da (Yevaş) kalesine kaçtı. Bahtiyar Ebu Tağlibi tutamayınca kumandanlarından Ebulvefa ile geri döndü.

Ebu Tağlip elinde bulunan Miyafarkini uzun muhasaradan sonra aldı. Diyarbekir üzerine yürüdü. Şehri muhasara etti. Ahali karşı gelmediğinden kan dökülmeksizin Diyarbekir zabtolundu.

Ebulvefa şehrin halkını tatmin ettikten sonra Büveyhe hükümdarı Aduddevleden aldığı emir üzerine Diyarbekire (Ebu Aliyittemimi) adında birisini vali tayin ederek Musula gitti Ebu Aliyittemimin valiliği 983 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihte Diyarbekir Mervanlılar hükûmeti namında teşekkûl eden hükûmetin müessisi bulunan (Bad) tarafından zaptolundu.

MERVANLILAR HÜKÛMETİ

Diyarbekirde 991 tarihinden 1087 tarihine kadar Mervanlılar hükûmeti adında bir hükûmet teşekkül etmiştir. Müddeti hükûmeti 100 sene kadar süren bu devletin bu ad ile anılmasına sebep ilk müessesenin Mervan oğlu Ebül Hasan namındaki kimse olmasıdır. Bu devletin meydana gelmesine sebep te (Bad) adındaki kimsedir. (Bad) denilen bu adamın asıl künyesinin (Ebu Şuca), babasının adının da (Dostek) olduğu, ilk zamanlarda Badın az çok erbabı sahadan alelâde bir çoban bulunduğu ve bu seyahatı sayesinde başına bir takım adamlar toplıyarak yol kesiciliğine çıktığını Sait paşa Miratının sekizinci cildinin 24 üncü sahifesinde kaydediyor.

(Dostük) adının halis Türkçe olan Dostuk, yahut Düstük kelimesinin Araplar tarafından bozulmuş şeklinden başka birşey olmadığı belli olarak görülmektedir. Böyle olunca Dostuğun oğlu olan (Bad) ın ve oğlu olan (Ebul-

hasan) ın Türk olması pek taLiîdir. Bunlara (Ebuşucu), (Ebulhasan) gibi lâkapların verilmesi Araplık taklidinden başka bir gey değildir. Bu kadarcık kısa Lir izahtran bile Türk olduğu kat'î olarak anaşılıyor. Mervanlılar hükûmetinin Sait paşa tarafından Kürt diye gösterişi sağlam bir tetkikatte bulunmamış olmasından doğmuş olsa gerektir. Esasen Sait Paşa Miratüliberini rivayetlere müstenit Arap ve Acem eserlerine bakarak yazmış olduğundan bugün için sağlam bir mahez olarak gösterilmesi pek te doğru değildir.

Sait paşa ayni cildin 14 - 15 inci sahifelerinde Badın ilk defa Van civarındaki (Ercişi) zaptile umurunu takviye ettiğini Büvehlerden Adduddevlenin Musulu Hamdan oğullarından zapteylediği esnada Badın da Musula gittiğini fakat Adduddevlenin kendisine bakışından hakkında iyi hisler beslemediğini anlıyarak Musuldan firarla Diyarbekire geldiğini orada efkârını yürütecek esbabı hazırlayıncaya kadar meydana çıkmadığını, nihayet 983 tarihinde Adduddevlenin vefatı üzerine meydana çıkıp iptida Meyafarkini sonra Amidi zaptettiğini Addüddevleden sonra Bağdat Emiri olan Büveyhlerden Samiddevleden bad üzeriue asper gönderdiğini fakat Badın galip geldiğini, Bağdada giden bu haber üzerine Samsamın daha büyük bir kuvveti Bad üzerine ikinci bir defa olarak gönderdiğini, Badın bunu da mağlup edip Musulu istila ettiğini Bağdat üzerine yürümeyi kurduğunu, Samsamüddevle bu havadisi duyunca korkarak Badın üzerine daha büyük bir kuvvet gönderdiğini, bu defa Badın Musul civarında bozularak tekrar Diyarbekire, oradan Halep tarafına kaçtığını, Samsamı Badın elde edilmesi için Halep hükümdarı Hamdanlılardan Saiddüddevleye müracaat ettiğini, fakat Saidin de Bad üzerine varmadığını, Badın daha bir çok menakibini, dağlara çekildiğini, en nihayet 968 tarihinde Büveyhlerden Şerefiddevle tarafından Musul valiliğine (Husat) namında birisini vali

tayin ettiği sırada Badın tekrar Musul tarafına sarkıntılık etmeğe başladığını, fakat Hoşat o taraflardaki Araplardan topladığı askerle Badın sarkıntılarına mani olduğunu, 990da Şerefiddevlenin vefatı hengâmelerinde, Alhamdandan Nasıraddevlenin oğulları Ebutahir İbrahim ve Ebu Abdullanın Musulu istilâ ettiklerini, 992 de Badın, bunlardan Musulu almak için dağlardan topladığı kimselerle üzerlerine yürüdüğünü, fakat Nasır evlatları tarafından mağlup ve mahvolacağını anlayınca tekrar dağa çekildiğini, esnayı firarda attan düşerek boynu kırılmak suretile öldüğünü, sonra Badın hemşire zadesi Mervan oğlu Ebülhasanın riyasetinde Badın adamlarile tekrar dağa çekildiğini bir müddet sonra Abu Ali (Hasankeyfte) bulunan dayısı Badın ailesi yanına giderek Badın vefatını bildirdiğini ve Badın zevcesile evlendiğini bu suretle Hasankeyfe malik olduktan sonra az vakıt içerisinde Badın eski memleketlerini ve Diyarbekiri elde ettiğini Mervaniler hükûmetini tesis ile Amidi merkez yaptığını yazıyor.

Mervani hükûmetlerinden gelen reislerin adları sırasile şunlardır: Bad oğlu Ebu Ali Hüseyin, Ebu Alinin biraderi Mihdiddevle, Nasırıddevle, Ebu Nasır Ahmet bini Mervan, Sait bini Nasırıddevle, Nasır bini Nasırıddevle, Mansur bini Nasırıddevle.

Bu altı kişinin en namlısı Nasıriddevle Ebu Mansur olup elli sene kadar reiskârda kalmıştır. Metin olmakla beraber sefahete son derece meyal imiş. (1064)

Mervan oğlu Ebu Ali Hasan Hamdan oğullarından Nasırıddevlenin oğulları tahir ve Ebu Abbdullah askerlerini bozduktan sonra kendisine muhalefet eden Miyafarkin şeyhi Ebu Sukari de öldürüyor. Diyarbekire geliyor. Ebu Ali Hasan yeni kapıdan içeri girerken Diyarbekir şehi Abdülberrin teşvik etmiş olduğu ahaliden(Demne) adında birisi tarafından hançerle öldürülüyor. Ebu Ali Hasanın bu suretle ölümünden sonra bir müddet

Abdülber Diyarbekire sahip oluyorsa da asıl kahramanlığı yapan Demne Abdülberin şehre sahip oluşunu çekemiyor. Abdülberi de öldürerek Diyarbekire kendisi sahip oluyor.

Demne Saidüddevle tarafıddan tahrip edilen surları tamir ettiriyor. Demne rahat durmıyor ve Miyafarkin sahibi Ebu Alinin kardeşi Mehdiddevle ile ittifak etmiş olmasına rağmen, Mehdiddevleyi kendi kumandanlarından Şirve adında birisine Lice kasabasında öldürtüyor.

Bu sıralarda Mervan oğlu Ebunasır Ahmet Siirtten geliyor. Şirveyi ve İbni Demneyi defediyor. 1013 te Diyarbekiri alıyor ve Abbasi halifelerinden Kadır billah tarafından kendisine Nasırıddevle lakabı veriliyor.

Nasırıddevle Ebu Nasır Ahmet 52 sene saltanat sürmüş, 1062 yılında ölmüştür. Sağlığında bir kimseyi incitmemiş olan bu adamın cenazesi Miyafarkinde kendisi tarafından Muhdise adında yaptırılan yere gömülmüştür. Şafii mezhebi bunun zamanında Ebu Abdülkazruni adlı bir adam tarafından ilk defa olarak getirilmiştir.

Ebu Nasır Ahmet öldükten sonra Sait ve Nasır adında oğul bırakmıştı. Babalarının ölümünden sonra bu oğullar arasında dövüşmeler başlıyor ise de babalarının veziri bulunan Fahriddevlenin tedbirlerile Nasır Diyarbekirde hükûmet işlerini eline alıyor. Sait ise bir müddet Miyafarkinde, sonra Mardinde oturuyor. Nihayet 1071 te vefat ediyor. Nasır tamamile makama sahip oluyor.

Nâsır 1080 de ölüyor. Yerine oğlu mansur geçiyor.

(1087) Tarihinde Selçuk oğullarından Melik şahın Mansur üzerine gönderdiği asker galebe çalıyor. Bu suretle Mervan oğulları hükûmetine nihayet veriliyor. Mansur Cezirei ibni Ömere kaçıyor ve orada ölüyor ve bu suretle Mervan oğulları hükûmeti sona eriyor.

MERVAN OĞULLARINA AİT KİTABELER

1 — Mardin kapısının şarkında 11 inci burç üzerinde

ki kitabe Mervan oğullarından Nasrüddevle Ahmet ile oğlu Saiddevle Muhammet adını Amidli vali Ahmet oğlu Ali, oğlu Ebu Aliylhasan nezaretinde Cüneyt yahut (Habip) oğlu Nâsır tarafından yapılmış olduğunu, 437 tarihini ihtiva eder.

2 — Mardin kapısının şarkından beşinci burcun kitabesi yine Mervan oğlu Ahmet ile vali Kadi Ebu Aliyül hasan Cüneyt oğlu Nasır adlarını 444 tarihini ihtiva eder.

3 — Dağ kapısının iç yüzü yani şehir tarafı yüzünde esas sura ilâve edilmiş olan parçadaki kitabe şarktan itibaren bir ayet ile başlar ve içerisine Mervan oğlu Ahmet, vali Cehir oğlu Mehmet oğlu Ebu Nâsır Mehmet ismini ve 447 tarihini alır.

4 — Dicleye bakan yeni kapının şimalindeki ve yapışığındaki yüksek burcun alt tarafından kitabe İzzelislâm oğlu Ebulkasım Nâsır emrile Mehmet oğlu vali Ebulhasana Abdülvahit nezaretile 460 ta yapıldığını ihtiva eder.

5 — Hükûmet konağı altındaki kaya üzerinde bulunan kitabede İzzelislâm oğlu Ebulkasım Nâsır emrile vezir İbrahim oğlu Ebu Tahir Selâmet tarafından Abdülvahit oğlu Veli Ebulhasan Abdülvahit nezaretinde Mecit oğlu Musa elile 464 tarihinde yapıldığı yazılıyor. Başlangıçta bir yılanı gagasile tutmuş bir doğan resmi vardır.

6 — Şimal tarafta hamravat suyunun şehre girdiği eski kemerlerin şarkındaki burcun şarkından şimal yüzde de İzzelislâm oğlu Ebulkasım Nâsır emrile vezir İbrahim Ebu Tahir səlame tarafından Mehmet oğlu Kadı Ebulhasan Abdülvahit nezaretinde 465 tarihinde Mezit oğlu Musa tarafından yapıldığı yazılıyor.

7 — Çifte havuzların şimalında Mardin kapıdan itibaren şarka doğru 13 cü burcun üzerindeki kitabede : Mervan oğlu Sadettin Nasırıddevle Ebu Nasır Ahmet emrile 417 tarihinde yapıldığı yazılızor.

8 — Dağkapının garbindeki 4 üncü burcun kitabe-

si bir geyik resmile başlar. Ondan sonra Nizamettin oğlu Ebülmuzaffer Mansur emrile Kadı Abdülvahit oğlu Ebu Mansur Mehmet nezaretinde 476 tarihinde Hamis oğlu Ebu Sait tarafından bina edildiği yazılıyor.

Buraya kadar olan kitabeler Mervanlılara aittir. Görülüyorki Mervanlılar zamanında surun en ziyade Mardinkapıdan itibaren Dicle kenarını takip eder. Ve şimalden hamravat suyununun girdiği yere kadar giden kısmına büyük ehemmiyet verilmiş olduğundan tamir ve tahkimler de hep buralarda yapılmıştır. Bu kitabelerden Dağ ve Mardin kapıda olan beyaz, diğerleri siyah taşlar üzerine kûfi yazı ile yazılmışlardır .

9 — Mardin kapının şarkındaki keçi burcu üzerindeki kitabenin bazı harfleri kopmuş olmasına rağmen içerisindeki isim ve kelimelerden Mervan oğullarından Ahmede ait olduğu, böyle olunca tarihinin de 437 - 450 olacağı anlaşılmaktadır.

Bu burcun Husrev paşa mahallesine bakan bir kapısı vardır. Tavanı sütunlarla tutturulmuştur. Uzunluğu 30 , eni 6, yüksekliği üç metre kadar bir şeydir

OĞUZLARIN DİYARBEKİR TARAFLARINA GELİŞLERİ SELÇUKLAR DEVRİ

Oğuzların üç koluna mensup Kınık boyundan Dakak adında bir beyin oğlu olan Selçuk, mensup olduğu kolun beyi olduktan sonra kolunu alarak Seyhun kenarındaki oğuzlar merkezi olan Kent şehrine gidiyor ve müslüman oluyor. Saman oğullarının zaifliğinden istifade ederek Kentlilerden vergi almak üzre gelen putperest Türklere karşı geliyor. Bu muvaffakiyet üzerine daha bir çok oğuz boyları da Selçuka iltihak ediyorlar.

Saman oğulları ve Karahanlılar arasındaki geçimsizlik dolayısile Maveraünnehirdeki siyasi vaziyetin bozukluğu Selçukun işine çok yarıyor. Selçuk Saman oğulla-

rına yardım etmekle beraber kendi menfaatını da düşünüyor. Selçuk 935 te ölüyor.

Selçukun ölümünden sonra kabile reisliğine oğlu İsrail geçiyor. Asıl Türk adı Arslan olan İsraile kumandan manasına gelen Yabğu unvanı da verilmiş idi.

Karahanlılarla beraber Oğuzlara karşı hareket eden Gazneli Mahmut Arslanı hile ile getirtiyor ve kendisini Hindistanda bir kaleye hapsediyor. Yedi sene sonra ölüyor. Mahmut ona tabi Oğuzları Horasana taşıtıyor. Bir kısım Oğuzlar Gaznelilere itaat etmiyerek reisleri Kızıl Boğa ve Göktaşın idareleri altında garbe doğru göçlere başladılar. Irak ve Azerbaycan taraflarına geldiler. Oğuzların bu istilâları Diyarbekir havalisine kadar gelmiştir.

Arslanın kardeşi Mikâil de müşrük bulunan Hamsu kabilelerile uğraşırken şehit düşmüş olduğundan hicret etmeyip yerlerinde kalmış olan Oğuzların kabile reisliğine Mikâ lin oğlu Tuğrul geçmiş idi. Harzemlerle Gazneliler arasında çıkan muharebede Harzemler kendi taraflarına Tuğrulun iltihak etmesine rağmen mağlûp oluyorlar. Bunun üzerine Gazneli Mahmut gibi oğlu Mes'ut ta Oğuzları sıkıştırdı. Bunların zulumlarına dayanamıyan Oğuzların bir kısmı daha garbe hicret ettiler. Şarkta kalan Tuğrul kabilesi Horasana geçmek için Gaznelilere müracaat ediyor. Müracaat is'af olunmayınca Tuğrul isyan ile Gaznelilerle çarpışıyor. Neticede Gazneliler mağlûp oluyorlar. Tuğrul da bu suretle Selçuk saltanatını kuyor (1040). Merkezi Rey şehrine götürüyor ve her tarafa dehşetini gösteriyor.

Bu suretle kurulmuş olan Selçuk hükûmetine tarihte büyük Selçuk devleti denir. Bundan başka tarihte Tuğrulun amcası oğlu Selçukun oğlu İsrail, İsrailin oğlu Katılmış, Katılmışın oğlu Süleyman tarafından Anadolu taraflarında kurulmuş ikinci bir Selçuk hükûmeti daha varki buna da Anadolu Selçuk hükûmeti denmiştir.

Tuğrul Bey kurmuş olduğu Türk saltanatını büyük

bir islam imparatorluğu haline getirmek için Abasilere de hakim olmak istiyor. Bu maksatla garbe doğru yürüyor, Ermenileri mağlup ediyor Selçuk kuvvetleri Diyarbekir havalisine geliyor. O sıralarda Diyarbekirde Mervanlardan Nasırıddevle hükümdar bulunuyordu. Tuğrul Cezirei Namana kadar gidiyor. Burasını muhasara ediyorsa da Nasırıddevle tarafından verilen hediye ve behiyeler dolayısile muhasaradan vazgeçiyor. Tuğrul Bağdada geliyor Şii Buveyhlerin son hükümdarınıyakalıyor. Buveyhlerin Bağdattaki hakimiyetlerini böylece sona erdir dikten sonra Musul taraflarına gidiyor. Oralarını da elde ettikten sonra tekrar Bağdada dönüyor. Halife Kaim tarafından parlak bir surette karşılanıyor. Bağdada ilk defa olarak Selçuk namına hutbe okunuyor ve hutbede tuğrul adı geçiyor

Bu sırada Tuğrulun kardeşi İbrahim İnal İranda isyan ettiğinden Tuğrul bunu barıştırmak için Bağdattan ayrılıyor. Bunu fırsat bilen Buveyh adamlarından Besasiri tekrar Bağdadı zabıt halifeyi hapsediyor. Hutbeyi Mısırda Şii Fatmi halife namına okutuyor.

Tuğrul kardeşi İnal isyanını yatıştırdıktan sonra tekrar Bağdada dönüyor. Besasiriyi öldürtüyor Halifeyi kurtarıyor.

Selçuk devletinin böylece inkişafı sayesinde asıl büyük Oğuz kuvvetleri Selçuk ve reislerinin kumandaları altında garbe doğru akın yapmağa başlıyor. Oğuzların garbe olan bu akınları Bizansları korkutuyor. Bizanslılar bu akınları durdurmak için büyük kıtada kuvvetler sevk ediyor ise de Oğuz kuvvetleri bunları Van gölü kenarlarında tamamen mahvediyor

Selçukların garbe doğru bu kadar ilerlemiş olmalarına rağmen Diyarbekir Mervanlılar emiri Nasırıddevlenin rica ve hediyeleri dolayısile daha 1077 tarihlerine kadar Mervanlılar elinde kaldı. Fakat bu tarihten sonra Amit de Selçuklar eline geçmiştir. Şimdi bu geçiş keyfiyetinin ne şekilde cereyan etmiş olduğunu yazacağız :

Tercümei halı biraz aşağıda yazılı olan İbni Cehir halife elmuktedir tarafından 1082 tarihlerinde vezirlikten azlediliyor. İbni Cehir o zaman Selçukların en büyük ve üçüncü hükümdarı bulunan Alp Arslan oğlu Melikşah tarafından davet olunuyor. Melikşahın bu davetini kabul eden İbni Cehir Melikşah tarafından ihtiramla karşılanıyor. Diyarbekir ve havalisinin Mervan oğulları elinden almağı hutbe ve sikke Melikşah adına olmak üzere bu havali ve daha sair Mervan şehirlerini İbni Cehire vermeği teklif ediyor. Teklifi kabul eden İbni Cehire emirlik alameti olmak üzere hâl'at geydiriyor. Davul ve bayrak veriyor.

İbni Cehir (Fahridevle) Diyarbekire doğru yürüyor. Kalenin metaneti dolayısile şehri zaptedemediğinden şehir çevresindeki ekinleri, bağları tahrip için askerlerine emir veriyor.

O zaman Diyarbekire sahibi bulunan Mervanlılardan Mansur, İbni Cehire karşı mukavemet edemiyeceğini anladı. Onuncu asra doğru Irakı istilâ eden (Beni ukayil) sülülesinden beşinci hükûmdarı ve Musul hakimi bulunan Şerefildevle Müslüm Beni Kureyşten yardım istedi. ve bu muavenete mukabil Amidi kendisine vereceğini vadeyledi.

Şerefildevle bu teklifi kabul ile İbni Cehir üzerine yürüyor. İbni Cehir bunlarla harp etmek cesaretini gösteremiyor. Fakat beri taraftan Meliktaşın (Emir Artuk) kumandasında sevkettiği Asker Diyarbekir yakınlarında Şerefidevle askerini mağlûp ve ricata mecbur tuttu. İbni Cehir ise bağları ve mezruatı sökmek suretile Diyarbekir halkını uzun müddet taciz devam etti.

Diğer taraftan mervanlılardan Nasır zamanındanberi aldıkları memuriyetler münasebetile pek çok iz'açlar icra eden hıristiyan memurlar elinden Müslüman halk bıkmış ve Mensura karşı nefretle durmuşlardı. Bu gibi sebepler dolayısile (Ebülhasan) namında bir Diyarbekir-

linin tavassutile 1087 senesinde Diyarbekir şehri (üç ay muhasaradan sonra) İbni Cehir eline geçmiştir.

İBNİ CEHİR KİMDİR?

Suit Paşanın rivayetine göre asıl adı Fahriddevle Mehmet olan bu İbni Cehir aslen Musulluludur. 1011 tarihinde Halep sahibi (Lü Lü) nün nazırı imiş. Bir müddet sonra Amide gelerek Amit ve Miyafarkin sahibi Mervanilerden Nâsırıdevle Ahmede vezir olmuş. Gerek Nasrıddevle gerekse oğlu hükûmetindeki bütün muvaffakıyetini bu İbni Cehire medyunmuş.

İbni Cehir 1013 tarihinde bağdada gikerek Halife Kaiminbillâh ve hafidi Muktedirinbillah zamanlarında Abbasîlere vezir olmuş. 1082 tarihinde azil olunarak yukarıda söylendiği gibi (Melikşah Selçukî) ye iltica etmiş.

Bu suretle Selçukilere iltica eden ve Selçukiler tarafından Diyarbekir valiliğine tayin olunan (İbni Cehir) 1094 tarihinde bu valilikten Selçuk hükümdarlarının emrile yine azlolunarak yerine (Elümit Ebu Aliyibelhi) namında bir Türk tayin olunmuştur. İbni Cehirden sonra Diyarbekir valiliğine evlâdı ondan sonra da Hafidi Ebülhasan namında birisinin tayin olunduğunu (Halil Etem) Bey İslâm devletleri eserinin 265 inci sahifesinde yazmıştır.

SUR ÜZERİNDE SELÇUK KİTABELERİ

1 — Evlibeden ile Simar adlı yer arasındaki burcun yanındaki kitabede: Emir Arslan oğlu Ebuali Mslikşah emrile Abdülmelik oğlu Umduddevle Şemsettin Ebu Aliyülhasan ve Abdülvahit oğlu kadı Ebu Nasr Mehmet nezaretinde 481 tarihinde Selâmetürrehavi oğlu Mehmet tarafından yapıldığı yazılıdır.

2 —Şark tarafına musavver Nur burcu denilen burcun

kitabesinde Alp Arslan oğlu Ebuali Melikşah emrile Abdülmelik oğlu Ümdüddevle Ebu Aliyülhasan ve Aliyülvani oğlu kadı Ebu Nasır Mehmet nezaretinde 483 tarihinde Selâmetürrehavi oğlu Mehmet tarafından yapıldığı yazılıdır.

Bu kitabenin üstünde iki arslan ve iki tarafında gagaları ile yılan tutmuş birer doğan resimleri vardır.

3 — Çifte havuzlar yukarısındaki ve Mardin kapıdan itibaren şarka doğru 14 üncü küçük burcun kitabesinde Alp Arslan oğlu Ebuali Melikşah emrile Mehmet oğlu vezir Mutemididdevle Ebilârekât Cehir Abdülvahit oğlu kadı Ebu Nasır Mehmet nezaretinde 485 tarihinde Selâme oğlu Mehmet tarafından yapıldığı yazılıdır. Bu burca küçük ve sevimli olduğu için Fındık burcu denmektedir.

4 — Su kemerlerinin şehre girdiği kısmın şimal yönündeki kitabede asıl Melikin ismini havi taş döşenmiş yalnız Ebu Sait Beşer (Mehmet Nasr), (Ebülmekârim Mehdi bini Aliyülşami) adları okunuyor Tarihi 486 kitabe taşları siyahtır Tarihin delâlet ettiği zamana göre o zaman Selçuk hükümdarı (Melikşah oğlu Berkiyarık) olması gerektir

İNAL OĞULLARI HÜKÛMETİ

1095 Tarihinde Selçukilerden Şam sahibi (Alp Arslan oğlu Tutuş) Musulun Kureyş oğlu ibrahim elinden zaptını müteakip Diyarbekir taraflarına geliyor. Burayı işgal ediyor. On sene sonra Şam ata beyliğini tesis eden Tığtekin adında bir Türk emirini Amide vali yapıyor. 1096 da vukua gelen bir ihtilâl sonunda Tutuş Amid valiliğini oğlu Dukaka, bu da bir müddet sonra ölünce Amid valiliği İnal yahut Yenal oğlu ibrahim adında bir Türkmene veriliyor' Aradan bir zaman geçtikten sonra Inal oğlu Diyarbekirde(İnal oğulları hükûmeti)denilen bir hükûmet kuruyor. Takriben 1096-1097 seneleri içerisinde teessüs eden

bu hükûmet 1184 tarihine kadar 90 sene payıdar olmuştur.

Amidin camiikebir avlusundaki ayvanların ve o civardaki bazı sair nefis eserlerin İnalliler (Yenalılar) zamanında yapıldığına dair kitabelerin bulunduğu ve bu kitabelerin metinlerinde Selçuk sultanlarının isimleri de yazılı olduğunu ve bundan dolayı İnalların Selçukilerin bir nevi atabekleri bulunduğu zannolunduğunu (Halil Etem islâm devletleri) eserinde söylüyor. Emir Yenaldan sonra oğlu (Fahrettin Devle İbrahim) bundan sonra bunun oğlu (Saidildevle Elaldı) Yenal tahtına geçmiştir. Bu Elaldı Mardin artıklarından Necmettin İbnilgazinin kızı Yümne hatun ile evlenmiştir. (Elaldı) nın (1142) de vefatı üzerine yerine oğlu (Cemalettin Şemsilmülük Mahmut) geçmiş ve 1184 tarihine kadar hüküm sürmüştür.

Fakat 1140 senesine doğru (Yenal oğlulları) vezirleri bulunan Emir Beysan oğulları efendileri üzerine imâlı nüfuz etmeğe başlamış 1142 de tamamile umuru idareyi ellerine almışlar. Bununla beraber hükûmeti Yenal oğullarından tamamen alamamışlar. Fakat Amide hakimi mutlak olmuşlardır. Amidin bir çok mühim inşaatında Beysan oğullarının da kitabeleri olduğunu, bazı bakır (Bizantın) sikkelerinde görünen damğaların bunlara ait olması ihtimalini (İslâm devletleri) adındaki kitap yazmaktadır.

Salahattin Eyyubi 1184 senesinde Amidi zapt ve Cemalettin Mahmut ile beraber (Beysan oğulları) ndan (Bahattin Sadî) yi Amitten çıkarmış ve bu suretle Diyarbekir ülkesi kâmilen Eyyubiler eline seçmiştir.

Sait paşanın Mir'atı bu (Yenal) ogullarından Yenal oğlu Ibrahim, Ibrahim oğlu Emir Beysan oğlu Emir Nurettin, Nurettin oğlu Müridüddin, Müridüddin oğlu Ebulkasım Kemalettin, Kemalettin oğlu Emir Kasım, Kasım oğlu Beysan, Beysan oğlu Bahattin namında 8 hükümdarın Diyarbekirde hüküm sürdüğünü yazıyor.

İnal oğulları zamanında şehrin umranına ehemmiyet verilmekle beraber bazı fenni keşifleri de korumuşlardır: Meselâ Ergani Madeni (516) 1124 tarihinde Emir Beysan zamanında bulunmuştur.

SUR ÜZERİNDE YENAL OĞULLARINA DAİR KİTABELER

1 — Şakkılacuz suyunun cenubunda badanalanmış buç üzerindeki kitabe Beysan oğlu Ebülkasım Ali, Elaldı oğlu Mahmut adlarını ve 558 tarihini ihtiva etmektedir.

2 — Mardin kapı şarkında yedinci burç üzerindeki kitabe Beysan oğlu Ebülkasım Ali adını ve 565 tarihini ihtiva eder. Bu kitabenin bulunduğu burç mustatil menşur biçimindedir.

3 — Yine Mardin kapının şarkında 12 - 13 cü burçlar arasındaki küçük kapı üzerindeki kitabe Ali oğlu Bahattin Mesut Bidar (?) adını ve 578 tarihini taşımaktadır.

4 — Dicleye bakan yeni kapının şimal burcundaki kitabenin bazı taşları dökülmüştür. Bu noksanlığa rağmen kalan kelimeler içerisinde Beysan oğullarına ait kitabelerdeki kelimeler bulunduğundan bunun da Beysan oğullarına ait olduğu muhakkaktır.

H. ARTIK OĞULLARI

Biraz evvel Selçuk hükümdarı Melikşah tarafından ibni Cehire yardım maksadile Şerefiddevle askerine karşı Emir (Artık) adında birinin gönderildiğini yazmış idik.

Melikşah memlûklarından olan bu (Artık) aslen Maverainnehirde (Şehriman) adında bir köyde doğmuş bir Türk kahramanıdır. Babasının adı (Davut veya ilgazi oğlu Eksik veya eksip) tir.

İlk zamanlarında Selçuk sultanlarından (Alp Arslan) ordusuna alelâde bir asker olarak giren bu zat gazvelerdeki hizmetleri sayesinde yüksele yüksele ser asker olmuştur.

Mervan oğulları bahsinde söylendiği gibi Selçuk sultanı Melikşah tarafından Fahrüddevle ibni Cehir 1085 tarihinde Diyaabekir üzerine gönderilirken Emir Artık ta bir kuvvei askeriye ile Musuldaki Şerefüddevle Müslüm üzerine gönderilmişti. Musulda sıkışan Şerefüddevle firarla Diyarbekire gelmiştir. Artık şerefüddevleyi takip ile Diyarbekiri de muhasara ediyor. Şerefüddevle esir olacağını anlayınca Artık ile mükâlemeye girişiyor. Artıka bir çok mal vermekle kendisine yol açıyor ve esaretten kurtuluyor.

Artıkın bu muamelesi ibni Cehir tarafından Melikşaha bildiirlir düşün esile Diyarbekir tarafından firar ederek Şam sahibi Selçukilerden (Alp Arslan oğlu Tacüddevle Tutuş) a iltica ediyor.

Artık Kudüste beş sene hüküm sürdükten sonra orada vefat ediyor ve hükûmeti (Sekman, ilgaz) adındaki iki oğlu arasında taksim olunuyor.

1098 yılında Musul hükümdarları tarafından Kudüs istilâ edilmekle Emir Sekman ötedenberi bulunduğu (Reha — Urfa) ya gidiyor. Biraderi ilgaz da Bağdat Selçuki Melikşah sultan Mahmuda iltica ederek Bağdat şahneliğine tayin ediliyor.

Şam hükümdarı Tacüddevle Rey kurbunda maktul düşüyor. (Hit) taraflarında bulunan oğlu Rıdvan pederinin vefatı haberini alınca doğru Halep ve oradan da Diyarbekire doğru hareket ediyor ise de Surucu istilâ etmek hevesine düşüyor. Urfada bulunan Artık oğlu Sekman daha evvel harekete geçerek Surucu zaptediyor. Rıdvan bunun üzerine Diyarbekire gitmekten sarfınazarla Urfayı istilâya teşebbüs ediyor ve muvaffak oluyor. Sekman ise Urfadan çekilerek Diyarbekirdeki Yenal hükümdarından

İbrahime iltica ediyor. O sıralarda (Hasan Keyfte) (Musettürkmanî) adında bir amil bulunuyor. Cezirei ibni Ömer (Şemsiddevle tarafından sıkıştırılan Musul halkının talebi üzerine (Musettürkmanî) Musulu işgal eyledise de Şemsiddevle tarafından sıkıştırılınca Diyarbekirde bulunan Emir Sakmandan istimdat ve kendisine Hasankeyfi terkedeceğini vadeyliyor.

Musa, sakman ile birlikte Musuldan hareket ederek Şemsiddevle üzerine giderken yolda askeri isyan ve kendisini katlettiler. Bunun üzerine Şemsiddevle Musulu, Sakman da Hasankeyfi işğal eyliyor.

Biraz sonra Mardini de işgal eden Sakman 1105 tarihinde vefat ediyor. Ve ülkesi kardeşi Ilgaza intikal eyliyor Ilgaz bir müddet sonra Halebi de zaptederek Artık devletini tamamile takarrür ve tesisini temin ediyor.

ARTIK HÜKÛMETİNİN SAKMANİYE ŞUBESİ

Merkezi: Hasankeyf olmak üzere Sakman tararafından tesis edilen Artık hükûmetinin bir şubesine (Sakman hükûmeti) adı verilmiştir. Sakmaniye hükûmetinin müddeti 1105 den 1238 kadar takriben 130 sene olup Sakman oğlu Rüknüddevle Davut, Davut oğlu Fahrettin Kara aslan, Nureddin oğlu Kutübddin kara aslan Nureddin oğlu Nasırıddin Salih Mahmut, Salih Mahmut oğlu Melik mes'ut namlarında 6 hükümdar gelmiştir.

1182 tarihinde Salahattin Eyyubi Musul üzerine giderken Sakmani hükûmetinin üçüncü hükümdarı Nureddine uğruyor ve kendisinden yardım talep ediyor Bu talebi kabul eden Nureddin Amit şehrini Yenailardan alarak kendisine verilmesini Salahaddine teklif ediyor. Nureddinin bu teklifini kabul eden Salahaddin 1183 tarihinde amidi zaptederek Nureddine veriyor.

1185 tarihinde Nureddinin vefatı dolayısile yerine

Kutbuddin Kara Arslan geçmiş idi. Salâhaddin Musuldan avdetinden Hasan Keyfe tekrar uğruyor. Kutbuddin ile mülâkat ediyor. Neticei mülâkatta umurca kendisine müracaat etmek şartile Kutbuddinin hükûmetini tasdik ve merkezini Hasankeyften Amit şehrine naklediyor. Ve ümerasından (Salâhattin) namındaki bir zatı kendisine vezir olarak veriyor.

Daha evvelleri Kutbuddin ve küçük biraderi (Nasrıddin) Salih Mahmut arasında saltanat münasebetile bir burudet hasıl olmuştu. Kutbuttin bu kardeşini mülkünün bir köşesinde bulunan (Hısın Mansur) a vali ve kölesi (Ayas) ı veliaht tayin etmişti. Kutbuddinin vefatını müteakip (Ayas) Diyarbekir hükümetini de zapteyliyor. (1201) Kardeşinin vefatını haber alan Salih Mahmut Hısınmansurdan Diyarbekire doğru hareket etti. İlk önce Ayas müdafaaya kalktı ise de muvaffak olamadı. Salih Mahmut Diyarbekire yetişerek şehri zapt ve Ayası hapsetti ise de bilâhare Rum Selçuklarından (Azittin Kılıç Aslan) ın kefaletile tahliye edildi.

Sakmaniye hükümdarlarının beşincisi olan Salih Mahmudun çok zalim, ve çirkin suratlı bir zat olduğunu Sait paşa (Miratında) kaydediyor. 1222 tarihinde vefat eden bu zat surun garp cihetinde Urfa kapı ile Mardin kapı arasında kâin bugün biri Benüsen, diğeri Yedi kardes adile anılan iki burcu diğer eski burçlardan daha muhteşem olmak üzre tamamile yeniden yaptırlmıştır. Bu iki burç gerek metaneti ve gerekse zarafet ve dahilî taksimatındaki intizam dolayısile bugün bile Diyarbekirdeki nefis eserler arasında birinciliği muhafaza etmektedir.

Sakmaniye hükümdarlarının sonuncusu bulunan Meliki mesut hüsnü niyet sahibi olmadığından bir takım muhadderata tecavüze başlıyor Mesudun bu halinden memnun olmayan Amid halkı 1234 tarihinde Mısırdan şarka doğru gelmekte olan Eyyubi melikelerinden Melikülkâmile müracaat ediyorlar.

Melikülkâmil 1134 senesinde Amidi muhasaradan sonra zaptederek Artık devletinin Sakmaniye şubesine nihayet verdi ve Amid hükûmetini oğlu (Melik Salih Necmettin) e veriyor.

Bugün Diyarbekirde (Mesudi medresesi) diye anılan medrese Melikmesudun eseri olup cülusundan evvel inşa ettirmiş olduğu içerisindeki yazılardan anlaşılmaktadır.

Mesudun son zamanlarına doğru Tatarlar Diyarbekir havalisine doğru hücum ederek 150000 kadar ehali kestiklerini Sait paşa miratında söylemekte ise de hakikat olup olmadığının tetkike yeri vardır.

SUR ÜZERİNDE ARTIK OĞULLARINA AİT KİTABELER

1 — Urfa kapının dış yüzünde ve kapı üzerindeki kitabe Artık oğlu Sakman oğlu Davut oğlu Kara Arslan oğlu Alp inanç Yabğu Kıtlığ Bey yani (Uluğ Mehmet) adını taşır. Bu kitabenin bir tarafında ayrı olarak 579 tarihi yazılıdır.

2 — Büyük surun garbi cenubi köşesindeki Evlibeden adını taşıyan burcun kitabesi Artık oğlu Sekman oğlu Davut oğlu Karaarslan oğlu Mehmet oğlu Ebülfadıl. Salih Mahmut adlarını ve 605 tarihinde Bercis oğlu İbrahim tarafından yapılmış olduğunu gösteriyor.

Bu burcun içerisinde de dağınık bir halde bir takım kitabeler vardır. İçerisinde Artık kelimeleri bulunan bu iç kitabelerin Artık oğullarına ait olduğu şüphesizdir.

3 — Bu burcun şimali cenubuna yedi kardeş denilen büyük burcun kitabesi Artık oğlu Sekman, oğlu Kara Aslan, oğlu Mehmet oğlu Melik Salih Alp İnanç Yabğu Kıtlığ Bey Ebulfetih Mahmut adile binayı yapan İbrahim oğlu Yahya adını taşıyar.

Tarihi olmayan bu kitabenin taşıdığı isimler Evli bedendeki isimlerin ayni olduğundan bunun da 605 tarihinde yapılmış olması tabiidir.

Yalnız Evli bedeni yapanın adı Bercis oğlu İbrahim Benüsen burcunu yapanın adı İbrahim Yahyadır. Eğer Bercis oğlu İbrahim Yahyanın babası olan İbrahim ise bu iki burcu baba ile oğul yapmış demek oluyor. Esasen halk arasında da böyle söylenmektedir. Hatta buna ait şöyle bir uydurma vardır:

(Gûya baba ile oğul burcu bitirdikten sonra aralarında münakaşa olmuş ve sonunda baba oğlunu kovalamış, oğlu da kendi kendisini yukarıdan aşağı atmış.)

Bu iki burç burçların en narin ve en muhteşemidir.

MESUDİYE MEDRESESİ KİTABELERİ

Diyarbekir abideleri içerisinde nefis eserlerden birisi de Mesudiye medresesidir. Bu medrese tamamile Artık oğullarından Melik Mesut zamanında yapılmıştır. Şimdi medreseye ait kitabeler hulasalarını yazalım:

1 — Medresenin avlusunda iki kemer arasındaki kitabede besmele ile başlıyan iki ayetten sonra Artık oğlu Davut, oğlu Kara Arslan, oğlu Mahmut, oğlu Melikilmesut Kutbuddin Ebu Muzaffer sekman adı ve 576 tarih yazılıdır.

2 — Avlunun şark tarafındaki kemerin içerisinde ve sağdaki odanın cenup duvarındaki kitabede 596 tarihi güzelce okunuyor. Fakat diğer asıl lüzumlu kelimeler silinmiştir.

3 — Şimal kapısını içerisine alan büyük kemerin üstündeki kitabede yine 596 tarihi ve Mahmut oğlu Melikilmesut Sekmani adı okunuyor. Şu halde iki numaralı kitabede ayni senede ve Mesut tarafından yazdırılmış bir kitabedir.

4 — Avlunun cenubunda görünen çok güzel ve çok süslü mihrap üzerindeki kitabede (Hafizu) ayeti ve bunu 4 metre kadar garbında (Elbina Mesut tersimülüstad Cafer bini Mahmudülhalebi) adları ve 620 tarihi yazılıdır .

Bu kitabenin ebat ve yazılarını aynile ve tamamile havi ikinci bir kitabe bu duvarın cenup yüzünde, Melik

Mesuda ait kitabenin solına yakın ve altında bulunuyor. Asıl kitabe tarihinin 575 ve bu kitabe tarihinin ise 620 oluşuna bakılırsa bu duvarın sonradan yani medresenin inşasından 45 sene sonra yapılmış olduğuna hüküm vermek gerek oluyor.

5— Medresenin cenup cephesindeki kitabede (Sultan Melik Mesut Yabğu Kıtlığ bey Ebülfetih mevdut (Artık Oğullarından) adları yazılıdır. Tarihi yoktur.

6 — Bu kitabenin sol tarafındaki kitabede 620 tarihi ve (Elbina Mesut tersimülüstat Cafer bini Mahmudülhalebi) yazılıdır.

Mütalea : Mesudiye medresesinde bunlardan başka kitabe yoktur. Ve bunların hepsi Artık oğullarına aittir. Melik Mesut 618 hicret tarihinde pederinin yerine geçtiğine göre bu Medreseyi daha evvel yaptırmış olduğu bir numaralı kitabeden anlaşılmaktadır.

ZENCİRLİ MEDRESE

Bu Medrese Ulu camiin garbe bakan kapısından çıkıp 30 metre kadar garbe doğru gidildiği zaman sol kol üzerinde küçük bir kemer altına düşen bir kapıdır. Kapıdan içeri girip yedi sekiz adım sonra durursanız kendinizi aşağı yukarı 20 - 25 metre murabbaında bir avluda bulursunuz. Bu avluyu çeviren ayvanlar ile Mesudiye medresesinin ayvanları arasında büyük bir müşabehet görülür.

Kemerler üzerinde ayeti kelimeler ve bu ayetlerin bittiği yerin altında (Elbina İsa bini Derher) adı yazılıdır. Bu yazıdan bu binayı yapan Mimar Derher oğlu İsa olduğunu anlayabiliriz. Sur haricindeki kitabelelerden birisinde de ayni adın okunduğuna ve o kitabe tarihinin 634 ve kitabe içerisinde Sultan Ebu Fetih Eyyup adı okunduğuna göre bu medresenin de 633 tarihinde Eyyubilerden Kâmil oğlu Melik Salih Necmettin zamanında yapılmış olması ihtimal vardır.

Zencirli medresesinin Akkoyunlulara ait olduğunu iddia edenlere karşı bu 634 tarihinde yazılmış olan kitabeyi göstermek kâfidir. Çünkü Akkoyunlular Diyarbekirde 700 H. tarihlerine doğru hükûmet kurmuşlardı.

Zencirli medresesini Selçuk eserlerile mukayese ederek Selçuklulara maletmek istiyenler de vardır.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde medreseleri methederken (Mercaniye medresesi) diye yazdığı medrese bu Zencirli medrese olsa gerektir.

Zencirli medresesi 1934 milât tarihinde tamir edilerek Maarif Vekâleti tarafından başka taraflardan toplanan eski eserlerin hıfzına mahsus bir müze haline çevrilmiş ve bu suretle daha fazla harap olmasının önü alınmıştır.

EYUBİYE HÜKÛMETİ DEVRİ

Mısırdaki Fatımiye devletinin inkırazından sonra 1172 tarihinde teşekkül eden ve müessisi bulunan (Salâhettin ibni Yusuf Eyup) un pederi ismine izafe edilen (Eyubiye) hükûmeti yukarda söylendiği veçhile 1182 tarihinden itibaren (Amit) kasabasını nüfuzları altına geçirmiştir. Diyarbekiri nüfuzları altına geçiren bu Eyubiler asıl Eyubiye hükûmetinin Hasankeyf şubesidir. Eyubiler tarafından Diyarbekire tayin edilenler (Kâmil oğlu Melikilsalih Necmettin) Salih Necmettin oğlu Melikilmuazzam Turan şah, Turan şah oğlu Melikilmuvahhit namında üç zattan ibarettir. Bunların sonuncusu olan Melikilmuvahhit Abtullah 1250 tarihinde Diyarbekir hükûmetine tayininden az zaman sonra Hasankeyf hükûmetine de nail oldu. 1260 ta Cengiz ahfadından Holâkünün Diyarbekire vali tayin ettiği oğlu (Yeşmut) la harbederken maktul düşmüştür.

SUR ÜZERİNDE EYYUP OĞULLARINA AİT KİTABELER

1 — Kantarların şarkındaki burcun kitabesi Eyup

oğlu Ebi Bekir oglu Sultan Melikkâmil Ebulmaali Mahmut oğlu Melikilsalih Necmettin Ebulfetih Eyup adı ve bina eden Derhem oğlu İsa ve tersim eden Mahmut Halebi oğlu Şecaettinilmukdim Cafer adları ve 634 tarihi yazılıdır .

Su kemerlerinin şehre girdiği burç üzerindeki kitabe yine evvelkisi gibi Melik Salih Necmettin adını 634 tarihini yapanın Ebulfereç, tersim edenin Mahmut Halebi oğlu Şecaattinilmukdim Cafer olduğunu gösteriyor.

Bu kitabenin üç metre kadar aşağısında ortaya yakın bir yerde bağdaş kurmuş bir adam sağ elile bir akrebi baş aşağı kuyruğundan tutmuş diğer elinde mızrağa benzer bir asa vardır. Bu adam bir Rüfaî dervişine benziyor. Bu burcun yüzünde kendisine hususî bir güzellik veren dairevi taşlar istimal edilmiştir.

A. İLHANİLER DEVRİ

1200 Tarihine doğru Moğolistan ve Tataristan cihetlerinde (Hakan) unvanile padişahlığını ilân eden dünyanın en büyük cihangirlerinden Tatar sülâlesine mensup Cengiz hanın 1221 tarihine doğru islâm hükûmetinin en kuvvetlisi bulunan Harzam hükûmetini yok ederek garbe doğru akınlar yaptığı malûmdur. Yine böyle Harzemlerin altıncı hükümdarı olan Alaettin Tekin oğullarından (Celâlettin) Münükberti nin Azerbaycan taraflarında Moğollar tarafından mağlup edilerek Diyarbekire kadar takip edildiği, nihayet (Miyafarkin) köylerinin birinde Kürt tarafından katledildiği tarih kitaplarında yazılıdır.

Asıl adı (Temuçin) olan bu cengizin torunu ve (Cengizin oğlu Kolihan) nın oğlu Helâgûnun 1259 tarihinde Diyarbekiri Eyyubilerden Melikilmuvahhit elinden zabtile oğlu (Yeşmut Mirza) yı Diyarbekire vali bıraktığını evvelce söylemiştik.

1264 Tarihlerine doğru Helagühan bütün Abbas hükûmetine nihayet yermişti. Helâgühan bütün icraatını kardeşi (Menkühan) adına yapıyordu. Bağdadın fethile Abbas hükûmetine nihayet verdikten sonra Helâgühana (Menkûhan) tarafından İlhan namı verilmiştir.

Resmen Menkûhanın tabii gibi görünen Helâgû hakikat halde müstakil idi. Fakat vefatından sonra oğlu (Abaka) han büsbütün Menkûhaandan ayrılarak müstakil bir hükûmet kurmuştur.

Abakâhan zamanında teşekkül eden bu hükûmete İlhaniler hükûmeti denmiştir.

Diyarbekir ve havalisi İlhaniler hükûmetinin sonuncusu olan Ebusait Behadırhanın vefatına kadar bu ilhaniler hükûmetinin elinde kalmıştır. Ilhaniler zamanında Diyarbekirde evvelce ismi geçen Helâgunun oğlu (Yeşmut) Ilhanilerin ilk valisidir. Bundan sonra Emir Turan vali olmuştur.

1285 te İlhanilerin dördüncü hükümdarı olan oğlu Ergun han zamanında bu hanın veziri (Maliye nazırı) yahudi (Sadiddevlenin) kardeşi Diyarbekir valisi olmuştur. 1292 Tarihinden itibaren Diyarbekir havalisi Mardin hükümdarı (Kutbiddin ilgazi) ye münasip bir vali tarafından idare edilmek üzere verilmiştir.

1294 tarihinde iranda (Çav) namında bir nevi kevaimi nakdiye çıkmış. Bu nevi kevaimi nakdiyenin çıkarılması için Diyarbekirde bir (Çavhane) tesis olunmuş. Fakat bunun Diyarbekirde tedavülü ahali arasında hoşnutsuzluk tevlit eylediğinden az zaman sonra lâğvolunmuştur.

Ebu Sait Bahadir han zamanında Diyarbekir valiliğine (Emiraince) namında birisi tayin edilmiştir. (Emir ince) 1319 tarihinde (Kurmuş, Teğmot, Eysenbük) namındaki üç adet Mogol emirlerile birleşerek Ebu Sait han aleyhine kıyam etmiştir. Ebu Sait bunların tenkilleri için merkezi hükûmeti olan «Sultaniyeden» hareketle Azerbaycan hududunda bunları karşıladı. Yapılan harpte emirler

maktul düşmekle münhal kalan Diyarbekir valiliğine Ebu Saidin dayısı (Emir Ali) tayin edilmiştir. Emir Ali 1336 tarihinde Ebu Sait Bahadır hanın vefatı üzerine şurada burada töreyen emirleri ve Ebu Saidin geçen (Arahan İnco) yu mağlûp eyledi. Bu suretle İlhanlar hükûmetinin hüküm sürdüğü (iran saltanatı) bir müddet Diyarbekir valisi Emir Ali padişahın yeddi istibdadında kalmıştır.

ÇOBANLILAR DEVRI

Azarbaycan, Van ve Diyarbekir taraflarında Ebu Sait Bahadır hanın vefatından sonra Çobanlılar namile bir hükûmet kurulmuştur. Bunların en meşhur hükümdarları (Emir şeyh Hasan) ile Melik Eşreftir. Emir şeyh Hasanın dedesinin adı (Çoban olduğundan bu hükûmete Çobanlılar denmiştir.

Çoban Cengiz sülâlesinin ilhanlılar kolundan « Gazan hanın» emirlerindendir. Çobanın Bağdat hatun adında güzel ve akıllı bir kızı vardı. Çoban bu kızı Bağdat hâkimi Şeyh Hasan ilhaniye vermiş idi. Halbuki Ebu Sait Bahadır han bu kıza âşık olmuştu. Ebu Sait bu kızı şeyh Hasan ilhaniden boşattırtı. Kendisi almak istedi. Emir Çoban buna razı olmadı. Aralarında harp başladı. Neticede mağlûp olan çoban o zaman bulunan Geyasettin Mahmut adında bir törediye sığındı. Geyasettin misafirlik kaidesine riayet etmiyerek çobanı ve oğlu Hülu hanı katlile cenazelerini Ebu Saide gönderdi. Ebu Sait bu zafer üzerine çobanın kızı Bağdat hatunu şeyh Hasan ilhaniden cebren tatlik ettirdi ve kendisi aldı. Çobanlılar hükümdarı Emir Şeyh Hasan Çobanın oğlu Timurtaştır.

İLKÂNLILAR DEVRİ

1339 Senesine doğru Diyarbekir yine Helâgü emirlerinden Celâyet oğlu İlkân ahfadından Şeyh Hasan İlkâninin

tesis ettiği (İlkânlılar) hükûmetine intikal etmiştir. İdare merkezi Bağdat şehri olmak üzere kurulan bu ilkânlılar hükûmeti 1412 tarihine kadar takriben 73 sene paydar olmuş ve sülalesinden (Şeyh Hasan oğlu üveys) şeyh Üveys oğlu Sultan Hüseyin, şeyh Üveys oğlu sultan Ahmet namında üç hükümdar daha gelmiştir. Ceman dört hükümdarı bulunan ilkânî kükûmetinin son hükümdarı olan Sultan Ahmet zamanında 1392 tarihine doğru meşhur Timurlenk zuhur etmiştir.

TİMÜRLENK DEVRİ

Dünyanın en meşhur sayılan cihangirlerinden ve aslen tatar soyundan olup ta bir kaç batın evveline doğru sayıldikta Cengiz neslile birleşen meşhur (Timârlenk) te bir müddet Amit şehrine sahip olmuştur. 1336 tarihinde Maveraünnehir civarındaki (Keş) kasabasında doğan ve ilk defa ufak bir aşiret reisi olan Timürlenk 1369 tarihinde hanlığını ılân ile 1387 tarihine doğru Horasan Semerkant ve Azerbaycan ülkelerini zapteyledi. 1392 tarihine doğru bütün Kars iklimini fethile Bağdat üzerine yürüdü. O zaman Bağdat hükümdarı ilkânilerden Sultan Ahmet Celâyir bulunuyordu. Sultan Ahmet Timürün hücumlarına mukavemet edemiyerek ordusu mağlûp, kendisi firarla iptida Osmanlı hükümdarlarından Yıldırım Bayezide, sonra Çerkes melikelerine sığındı.

Sultan Ahmedin bu suretle firaını müteakip bütün ülkesile beraber Amit kasabası da Timürlengin eline geçmiş ve ilkaniler hükûmeti tamam on iki sene münkati olmuştur. En nihayet Timürün 1405 tarihinde vefatını müteakip Sultan Ahmet Mısırdan Irak taraflarına tekrar avdetle Bağdadı almış, kalelerini tamir ettirmiş ise de Amidi elde edememiş fakat Tebarizin istirdadı için biraz aşağıda söyliyeceğimiz veçhile (Kara Yusuf Türkmanı) ile harp ederken maktul düşmüş olduğun-

dan ilkaniler hükûmeti de 1411 tarihinde tamamile münkariz olmuştur.

1405 tarihinde vefat eden Timür'e gin dört oğlu var idi. En büyüğü olan (Gıyasettin Cihangir) pederinin ilk saltanatları zamanında 20 yaşında iken vefat ediyor. ikincisi olan (Mazerettin Ömer şah) 1392 tarihinde pederi tarafından Kars hakimi nasbolunmuş idi. Bir sene sonra pederile görüşmek üzere Diyarbekire giderken Kürdistanda katlolunmuştur. Demek oluyor ki Timürlenk 1394 senesi içerisinde bizzat Diyarbepirde bulunmuştur. Üçüncü oğlu (Mirza Celâleddin Miranşah) pederinin sağlığında Irak ve Azerbaycan, Diyarbekir ve Rum cihetlerine hâkim nasbolunmuş. Miranşah pederinin vefatından sonra bu havalide üç sene daha hüküm sürmüştür. En nihayet 1408 tarihinde Karakoyunlularla vaki olan harpte Miranşah maktul düşmekle mülkü kara Yusuf paşa tarafından zaptolunmuştur.

KARAKOYUNLULAR DEVRİ

Cengiz torunlarından (Ergun) un idaresinden memnun kalmıyarak (Karakoyunlu ve Akkoyunlu) namında iki türkmen kabilesi osmanlı beyliğinin istiklâlini ilân etmezden bir kaç sene evvel vatanlarını terk ile garba doğru gelmişlerse de Karakoyunlular Diyarbekirin cenubunda, Akkoyunlular da Sivasın şimalinde yerleşn işlerdir.

Karakoyunlu hühûmeti Timürlengin hurucu zamanlarında zuhur eden bir Türk devletidir. Bu devletin ilk müessisi (Kara Yusuf) namındaki zattır.

Kara Yusuf Bağdatta 1410 tarihine kadar hüküm süren İlkani ümerasından bir zat olup Sultan Ahmet Celâyire kızını vermek suretile Karakoyunlu Türkmen aşireti reisliğine geçen (Kara Mehmet) in oğludur. Kara Mehmet aşiretinin münteşir bulunduğu Van ve Azer-

baycan taraflarında kuvvetini artırarak müstakil bir devlet halinde yaşayacak bir hale gelmiş idi. Oğlu Kara Yusuf Timürün hurucundan sonra hasıl olan karışıklıklardan istifade ederek Bağdadı ilkanilerden zaptile asıl Karakoyunlu hükûmetini tesis etmiş idi.

Kara Yusuf bundan sonra Bağdat haricinde Timürün oğlu Miranşah ile harbe girişiyorsa da mağlûp oluyor ve Mısıra kaçıyor. Nihayet Timürün vefatından sonra Mısırdan avdetle Tebriz civarında Miranşahı katlile Tebrize sahip oluyor (1408). Daha sonra Sultan Ahmet İlkaniyi de katlederek Azerbaycan, Irak taraflarına tamamile sahip oluyor (1411). Amit kasabası 1420 tarihine kadar bu suretle Karakoyunlularda kalmış ise de bu tarihten itibaren (Akkoyunlular) eline geçmiştir.

AKKOYUNLULAR DEVRİ

Akkoyunlu aşiretinin bundan yedi sekiz asır evvel Türkistandan iran' Irak ve Anadolu içerisine Karakoyun lularla birlikte hicret etmiş bir türkmen aşireti olduğunu söylemiş idik.

Akksyunlar bu hicretten sonra Diyarbekir taraflarına gelmişler ve oralarını zaptetmişler. Akkoyunluların bu taraflarda iken reisleri « Tur Ali » diye anılan Alâeddin Türkmanî idi. Tur Ali Amit ve Musul taraflarında hüküm süren Akkoyunluların ilk reisi idi. Tur Aliden sonra bu aşirete oğlu (Fahreddin Kutluğ) bey, ondan sonra Kutluğun oğlu Kara ilik (Yoluk Osman) reis olmuştur. Bu Osman çok kahraman bir adam olmakla tarihte büyük bir nam kazanmıştır. Kara Osman namile de yadolunan bu zat Akkoyunlu devletinin asıl müessisi olan (Uzun Hasan) nın büyük babasıdır.

Kara Osman pederinin vefatından sonra Diyarbekir hâkimi iken Timürlenge muti kalmış ve Tiümrlenk maiyetinde (Garbî Anadoluya) geçmiş Mardini zaptetmiştir.

Sivas padişahı kadı Bürhaneddini telef etmiş, fakat Sivası alamamıştı. Sivas Timürlenk tarafından fetholunduktan sonra Kara Osmana verilmiştir. Bundan sonra kara Osman Suriye taraflarına geçmiş, Halep ve Şam padişahı (Melik Adili) ve Mardin padişahı Melik Sabriyi helâk etmiş, oradan Erzurum tarafına geçmiş, Iskender kara Yusufla harp etmiş ve bu harpte maktül düşmüştür.

Osman beyden sonra Akkoyunlu devleti reisliğine oğlu Hamza bey geçmişti. Hamza bey Timürün tabiiyetinde olmak üzere Diyarbekir taraflarının valisi olmuş idi. Buralarda kırk sene kadar icrayi hükûmet ettikten sonra 1468 tarihinde ölmüş ve yerine biraderzadesi meşhur (Uzun Hasan) geçmiştir.

Akkoyunlu devletinin en büyük hükümdarı olan (Uzun Hasan) ilk defa Mardin taraflarında hüküm sürmeğe başlamış idi. Uzun Hasan bir gün kırk kadar atlı ile Diyarbekir taraflarına doğru geliyor. Bunlar Hasanın tedbirile atlarından inerler. Atlarına ot yüklerler. Silâhlarını bu otlar içerisine saklarlar. Diyarbekir kalesi civarına kadar gelirler. Bir kısmı şehrin içerisine girerler. Bir kısmı da Hasan tarafından şehrin haricine güzelce taksim olunurlar. Bu sırada Amit halkı hep cuma namazının edasile meşgul bulunurlar. Kale içerisine giren atlılar bunu fırsat bilerek hemen atlarından otları indirirler. Silâhlarını çıkarırlar atlarına binerler. Kale kapıcılarını öldürürler. Amit hakimi (Cihangiri) hay huylarla sur haricine çıkarırlar.

Taşraya tabiye edilmiş olan asker de harbe iştirak ederek Cihangirin kuvvetlerini kâmilen mahvederler. Bu suretle 1469 tarihinde Diyarbekirde iktidar mevkiine geçen Uzuu Hasan 1470 tarihinde Karakoyunluların da bütün ülkelerini tamamile zaptetmiştir. 1471 de Timür ahfadından Ebu Sait Mirzayı da mağlûp ve katlederek umum Irak, Kars ve daha bir çok yerleri ele geçirmiş büyük bir devlet meydana çıkarmıştır.

1475 tarihinde Uzun Hasan Osmanlı padişahlarından Fatih ikinci Mehmetle harbetmiş ise de mağlûp olmuştur.

Uzun Hasan İranı zaptettikten sonra paytahtını Tebrize kaldırmış olduğundan Diyarbekire oğlu Sultan Yakubu vali bırakmış, daha sonra Diyarbekir Yakubun amcası oglu Kasım padişahın oğlu Cihangir idaresine geçmiştir.

Uzun Hasan 1480 tarihinde ölüyor. Cenazesi Tebrizde defnoluyor. Yerine oğulları geçiyor. Ve 1511 tarihine kadar Diyarbekir Uzun Hasan oğulları elinde kalıyor ve bu tarihten sonra Safaviler eline geçiyor.

Akkoyunlular zamanında Dağ kapı ile Urfa kapı arasındaki sahada bulunan Bardaklı mahallesinde Ahmedülberdehi adında bir âlim yetişmiştir. Bu âlim 1450 tarihine doğru Akkoyunlular zamanındaki dilimizi gösterir bir eser yazmıştır.

Ahmedülberdehinin yazdığı bu eser beş kısım üzerine olup birincisi Acem lûgatlarının Türkçeye çevrilişini ikinci kısım farsî fiilleri ve misallerini, üçüncü kısım harflerin manalarını ve istimal yerlerini, dördüncü kısım rumî farsî ve celâli ayları ve bunların tarihçelerini, beşinci kısım da şiir kaidelerini anlatır.

AKKOYVNLULAR DEVRİNE AİT KİTABELER

Şehmatar Camii Kitabesi :

1 — Şimdi postahane yanında olan bu camiin en göze çarpan yeri minaresidir. On beş metre yükseklikte olan menşuru murabbai şeklindeki bu minarenin her dılı bir buçuk metre uzunluğunda bulunan kaidesi yerden iki metre kadar yükseklikte dört adet sütun üzerine oturtulmuştur. Bu itibarla minarenin iki metre yüksekliğine kadar olan kısmı boş olup amuden minarenin altı dolaşılabilmektedir.

Minarenin her yüzünde bir takım ayetler, şark yüzünde (Eladil Kasım han Bisayi) Haci Hüseyin ibni

Haci Ömer (Okunamadı) fittarih sene sitte ve tısa mie yazılıdır. Bu 906 demek olan tarih minarenin yapıldığı tarih ise minare Akkoyunların ilk zamanında İlhanlıların bu havaliye henüz hakim oldukları zamanlarda yapılmış, Kasım adı da Kasım padişah olsa gerektir.

2 — Hamrevat suyunun surdan girdiği yerdeki surun iç yüzünde (Sultan Hasan Bahadır bini Osman) adı ve 864 tarihi yazılıdır. Kitabede geçen bu Hasan meşhur Akkoyunlular padişahı Uzun Hasan olsa gerektir. « Çünkü Uzun Hasanın büyük babası Osman olduğu gibi 864 hicri tarihi de Hasanın hüküm sürdüğü 1469 - 1490 tarihleri arasına düşmektedir. » diyenler vardır.

Uzun Hasan 870 tarihlerinde Diyarbekir sahibi Cihangiri mağlûp ederek Diyarbekirde iktidar mevkiine geçtiğine göre 864 te Uzun Hasanın Diyarbekirde olmaması icap eder. Ayni zamanda bu kitabede Osman oğlu Hasan Bahadır denmektedir. Halbuki bildiğimiz Osman Uzun Hasanın babası değil büyük babasıdır Bu düşüncelere ve kitabede yazılı (Osman oğlu Hasan Bahadırın) Uzun Hasandan başka bir Hasan olması lazımgelir.

Diyarbekirde Aynizülal denilen Balıklı gölü yanındaki Balıklı camii ve mescidi Hamza bey mescidi Mirze hamamı hep Akkoyunlular devirleri binalarındandır. Aynizülal gölü yanındaki Balıklı camii ile Hamza bey mescidi tamamile harap olmuş, bugün bunların yeri bile kalmamıştır.

Dağkapı yanındaki Peyğamber camiinin Akkoyunlular devrine ait olması mühtemeldir. Çünkü dahildeki üslup ve tarz o devirleri andırır. Şeyhmatara az çok bir müşabeheti de vardır.

Evliya Çelebi bunun peyğambsri rüyasında görmüş bir adam tarafından yaptırılmış olduğunu söylüyor. Minarenin üzerindeki kitabelerden Kasap Yusuf adında birisi tarafından yaptırıldığı anlaşılıyor. Tarih yoktur. Bu cami yakındaki Darülkura ve tel kubbe Osmanlı pa-

şalarından Abdullah paşaya aittir. Tel altında Abdullah paşanın kızı ve karısı gömülüdür.

SAFAViLER DEVRİ

Safavî hükümdarı esasen İranda hüküm süren bir devlet idi. Bu devletin başı « Şeyh ismail Safavî » diye anılan bu adamın büyük babası Şeyh Safiddin Alevî olup 12 imamın yedincisi olan imam Musa Kâzımın neslinden olduğunu rivayet edenler vardır.

Şeyh Safiddini Alevinin Erdebilde tekyesi ve bir çok müritleri vardı. Bu zat mazannai kiramdan addedildiği için bu devrin en büyük padişahları kendini ziyarete giderlermiş. Koca cihangir Timürlengin bile bu şeyhe gidip duasını istediğini, hatta Safiddinin yapacağı bu duaya mukabil Timürlenkten bir çok esirlerin itlâkını talep ettiğini, bu suretle Timürlenkten kurtulan esirlerin şehhin müritleri meyanına girdiklerini kaydeden kitaplar vardır.

Koca Timürlengin böyle bir mukaveleli duanın ne kıymeti olacağını kestiremeyişi şayanı hayrettir.

Şeyh Safiddinden sonra postnişin olan evlâtları da ayni suretle hareket ederlerdi. Hatta şeyh ismail Safavinin büyük pederi olan şeyh Cüneyit te bu suretle hareket ederek müritlerini çoğaltmış olduğundan Karakoyunlu hükümdarlarından Mirza Cihan şah endişeye düşmüş şeyh Cüneyit ve müritlerini Azerbaycan cihetlerinden ihraç ile Diyarbekir havalisine naklettirmiştir. Şeyh Cüneyit o zaman Diyarbekir hükimi bulunan Akkoyunlulardan uzun Hasanın hasnü kabulüne mazhar olmuş ve uzun Hasanın hemşiresi Hatice Peykeri almıştır. Uzun Hasan tarafından Azerbaycanın Karakoyunlulardan zaptı esnasında «1460» şeyh Cüneyit tevabiile beraber erdebile iade edilmiştir.

Şeyh Cüneyit Diyarbekir taraflarında asker toplıyarak

(Cezayi Gürcistan) adı altında Şirvan sahibi (Derbendiye) devletinden Sultan Halil üzerine bir gaza açmış ise de esnayı gazada Sultan Halil tarafından katlolunmuştur.

Şeyh Cüneyyitten sonra oğlu (Şeyh Haydar) postneşin olmuş, bu da pederi gibi (Gezayi Gürcistan) namı altında ilân ettiği gaza ile Şirvan üzerine hareket etmiş ve pederinin akibetine uğramıştır.

Şeyh Haydar dayısı Uzun Hasanın kızı (Alem şah) ile izdivaç ederek bundan meşhur (Şah ismail Safavî) dünyaya gelmiştir. 1496 Şah ismail Safavî 1000 tarihinde pederinin intikamını almak üzere pederinin mürit ve ahbaplarını toplıyarak Şirvan cihetlerine hareket ve bu şehri fethile Şirvan valisi Ferruh Yesariyi katletmiştir. Ismail Safavî memleketini bu suretle tevsi ettikten sonra Türkiye dahiline geçmek istiyor. Maraş taraflarına geliyor. Osmanlı Türklerine merbut bulunan Zülkadriye hükümdarı Alâiddüdderlenin kemiklerini çıkarttırıp yaktırıyor. Bir oğlu ile iki torununu esir ve idam ediyor. Sonra Diyarbekir ve Harput taraflarına geçiyor.

O zaman Diyarbekir valisi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan oğullarından Sultan Yakuptu. Ismail Diyarbekiri bu Yakup elinden zapile «151» bir müddet sonra ülkesi dahilinde şii mezhebini resmen ilân ediyor.

O tarihte Akkoyunlu hükumdarının sonuncusu olan Murat bey Hemedan civarında şah ismail ile çarpışıyor ise de mağlûp olarak Bağdada kaçıyor. Ismail Bağdat üzerine hareketle şehri 1512 tarihinde ülkesine karıştırıyor. Murat Bey de Bağdattan firarla Rum ülkesine geçiyor. Bu cihetlerde bir kaç sene dolaştıktan sonra tekrar Diyarbekire çekiliyor ise de 1513 tarihinde ismailin askerleri tarafından Diyarbekirde katlolunuyor.

Görülüyor ki Şeyh ismailin ana tarafı halis Türktür. Baba tarafının da Türk olduğunu Rıza Nur Bey (Türk tarihi) adlı eserinin beşinci cildinde isbat etmiş

tir Şu halde İsmail Safavî halis Türktür. Her halde bunu kendisi ve ecdadı da biliyordu. Yalnız müritleri üzerindeki nüfuzlarını artırmak için böyle bir Arap sülâlesine mensup görünmeği siyaset edinmiş olsa gerektir.

OSMANLILAR DEVRİ

Osmanlı tarihini okuyanlar Diyarbekirin Osmanlı ülkesine ne suretle katıldığını tabiî bilirler. Bununla beraber teselsüle riayet edilmesi için bundan da bir parça bahsetmeği muvafık görüyorum.

Şah İsmail Diyarbekir, Bağdat taraflarında en kuvvetli hükümlerini icra ettiği zamanlarda Anadoluda; Osmanlı sultanlarından (Yavuz Selim) hüküm sürüyordu. Yavuz bütün Şiileri ortadan kaldırıp kuvvetli bir İslâm birliği meydana getirmek istiyordu. Bu maksatla Yavuz Şah ismaile karşı asker sevkeyledi. 1013 de Çaldıran sahrasında Şah askerile karşılaştı. İki taraf harbe tutuştu. Bu muharebede Diyarbekir hâkimi (istaclo Mehmet) Şah ismail tarafında bulunuyordu. Neticede bütün şah ordusu mağlûp oldu. istaclo Mehmet maktul düştü. Bu galibiyetten sonra Yavuz tebrizi de işgal etti. Daha ileri gitmek istedise de askerin hoşnutsuzluğunu his ettiğinden geri döndü. Bu dönüş esnasında evvelce Şah ismailden firarla Yavuza iltica etmiş olan müverrih Bitlisli İdrisin teşvikile Siirt, Bitlis, Diyarbekir de istilâya teşebbüs edildi. Şahın zulmundan bizar olan bu memleketler halkı hiç bir mukavemet göstermeksizin kendiliklerinden Yavuza inkıyat etmişler, kalelerine Türk bayrağı çekmişlerdir. Yavuz Selim garbe avdet ederken buralarının asıl fatihi bulunan (Bıyıklı Mehmet paşayı) Erzincan, Diyarbekir havalisine vali tayin etmiş ve müverrih (idrisi) de maiyetine müşavir vermiş idi. Yavuzun bu avdetini fırsat bilen Şah kaybettiği yerleri istirdat için tekrar faaliyete

geçiyor. Diyarbekirin sabık maktul hâkimi (istaclo Mehmedin) kardeşi (Kara han) ı bu işe memur ediyor. Kara han ilk hamlede Tebrizi aldı. Bitlis, Siirt, Kerkük üzerine yürüdü. Buraları da kolaylıkla işgal ederken Diyarbekiri muhasara etti Mühim bir merkez olan Diyarbekirin muhafazası için Yavuz tarafından içerisine bir miktar asker bırakılmış idi. Şarktan ricat eden (Bıyıklı Mehmet paş) maiyetile birlikte Amide iltica eyledi. Burçların mukavemetleri dolayısile Karahan muhasaradan bir fayda temin edemedi. O sırada Mısır sultanı (Gori) Yavuzun Acem hudutlarındaki muvaffakiyetlerinden dolayı büyük telâşa düştü. Gori, ismailin başına gelen felâketin ergeç kendi başına da geleceğini biliyordu. Bu felâketten kurtulmak için ismaili ittifaka davet etti. (Yahut ismail onu davet etti). ismail Yahut Gori bunu canına minnet bildi.

Karahan Amidi sıkıştırırken Gori de mühim bir kuvvetle Halebe gelmişti. Gorinin bundan gayesi Amide gitmek, orada Acem askerlerile birleşmek, bir gün evvel Amidi düşürmek, sonra Anadolu içerine dalmak, Yavuz ordularını birlikte mahvetmekti.

Amitte mahsur bulunan Bıyıklı Mehmet paşa bu haberi işidince Yavuza bildirdi. Yavuz Karahanın defi ve tenkili için vüzera ve ayanile müşavere etti. Neticede evvelâ Karahanın sonra, Gorinin işini bitirmeğe karar verdi. Dört bin kişilik bir kuvveti serdarlarında Karaman Husrev paşa kumandasında yola çıkardı. Karahan o zaman Mardinde bulunuyordu. Selimin askerleri yetişmezden evvel Diyarbekiri sukut ettirmek için Karahan tekrar harekete geçti. Amidin muhasarasını şiddetlendirdi ise de bir muvaffakıyet temin edemedi Tekrar Mardine döndü. Bıyıklı Mehmet paşa arkasını takip için Amitten asker çıkarttı. Karahan askerlerine pusu kurdurdu. Mehmet paşanın askerleri bu pusuya düştü. Büyük zayiat verdi. Karahan bu zafer dolayısile elde ettiği esirlerin

kafalarını kestirip Mısır sultanı Goriye gönderdi. Gori bundan memnun kalarak mükâfâtla mukabele etti.

Bıyıklı Mehmet paşa bu pusudan kurtulan askerini alarak tekrar Amit kalesine geldi. Kalenin muhasıralara karşı aldığı müdafaa vaziyetinde Bitlisli idris Çelebinin çok büyük yararlıkları olmuştur.

Nihayet Selimin çıkartmış olduğu dört bin kişilik kuvvet geceyi gündüze katarak Amide yetiştiler. Bıyıklı Mehmet paşanın, bir çok askerlerini kırdırarak Amit kalesine kapanmış olduğunu gördüler. Mehmet paşaya sitemler yaptılar ve askerini alarak müttefikan Karahan üzerine gitmeği teklif ettiler. Mehmet paşa şehrin kapılarını açarak askerini dışarı çıkardı. Yeni gelen askerlerle birlikte Mardine doğru yürüdüler. Yolda Karahan askerlerile çarpıştılar. Karahan mağlûp ve maktul düştü. Gerek Karahanın ve gerekse yanında bulunan sair beylerin kafaları kesilerek —Karahanın yaptığına mükabil— Yavuza gönderildi. Yavuz o sıralarda Amide gitmek bahanesile bizzat Gori üzerine gitmek için yola çıkmıştı. Selim bu kelleleri (Karahan) vilâyetine yetiştiğinde almıştı.

Bazı tarih kitapları Karahan askerinin Hüsrev paşa askerile Koçhisar yanında çarpıştıklarını, Karahanın burada mağlûp ve maktul olduğunu yazıyor. Nerede olursa olsun, bu muzafferiyetten sonra Doğu Anadolunun mütebaki kaleleri Sincar, Musul ve Urfa tarafları da Osmanlı ellerine geçmiştir. Bıyıklı Mehmet paşa Diyarbekirde altı yıl valilik yapmıştır.

Tarihler bu Diyarbekir müdafaa ve kurtarılmasını çok canlı ve şanlı olarak kaydediyorlar. Hatta hariçteki yardımcı Türk kuvvatile şehir mahsurları arasında güvercin postalarının tesis edildiğini de söyliyorlar.

Bu suretle Osmanlı ülkesine dahil olan Diyarbekir ve havalisi 1602 tarihine kadar arızasız olarak Osmanlı elinde kalmıştır. Osmanlı Sultanları Yavuzdan sonra Osmanlı

tahtına gelen oğlu, Kanunî Süleyman Bağdadı fethe giderken Diyarbekire uğramış ve burasını karargâh yapmıştır. Kanunî Süleyman Diyarbekirde iken Diyarbekirin suyunu bollaştırmak maksadile Hamravat suyunun Diyarbekire getirilmesine emir vermiş Elhasıl Diyarbekiri beğenen Kanunî Süleyman Diyarbekirde bir çok umran eseri bırakmış, bir darphane yaptırarak para bile tabettirmiştir. Süleymanın tabettirdiği bu para gümüşten olup bir yüzünde (Sultan Süleyman ibni Selim Han) öbür yüzünde (Duribe fi Kara Amit) yazılıdır.

Osmanlı padişahlarından birinci Ahmet zamanında İran şahı bulnnan (Şah Abbas) Anadolu içlerini kavuran Celalî hareketlerinden istifade ederek şarka doğru akınlar yaptı. Diyarbekir havalisine kadar geldi. Gerek Diyarbekiri, gerekse sair şark şehirlerini bu acem istilâsından kurtarmak için evvela (Cagala zade Sinan paşa) on bin kişilik bir Yeniçeri ordusu ile şarka hareket etti. Diyarbekire geldi. Daha ileri geçip acemlerle çarpıştı ise de muvaffak olamadı. Tekrar Diyarbekire ricat eyledi. Hakikat dalde Sinanın ordusu pek te zaif değildi. Ademi muvaffakiyete başlıca sebep ordusuna iltihak etmiş kürtlerle o havalinin bir çok kürt beylerinin harbin tehlikeli zamanlarında şah Abbas taraflarına geçmeleri, ordumuza ateş açmaları ve bu suretle Türk ordusunu içinden bozmaları olmuştur. Eşkiyalıktan çapulculuktan başka tarihte hiç bir meziyet göstermiyen bu ekmek hainlerinin bu hareketi Sinan paşayı elbette çok müteessir etmiştir. Neticede 1603 tarihinde Diyarbekirde vefat etmiştir.

Kuyucu Murat paşanın Celalileri tenkili nihayetine kadar Diyarbekir taraflarının idaresi pek karışık bir halde idi. Kuyucu Murat paşa Celali eşkiyalarını tamamile tepeledikten sonra acem harbine başladı. 90 yaşında bir pir olmasına rağmea ordusile Tebrize kadar gitti. Acemler tehlike anlarında her vakıt gibi mukavemet göster-

meksizin dağlara çekildiler. Murat oralarda kalmayı manasız buldu. Kışlamak üzre askerini Diyarbekire çekti. Ve Diyarbekirde kışı geçirip bahar içerisinde tekrar acemler üzerine hareket etmek isterken 1611 tarihinde vefat etti. Cenazesi İstanbula nakledildi.

Bundan sonra Diyarbekirde bulunan şark ordusu kumandanlığına Diyarbekir valisi bulunan Nasuh paşa tayin olundu. Nasuh paşaya ayni zamanda sadırazamlık payesi de verildi. Kuyucu Murat paşanın taarruzlarından tamamile gözleri yılmış olan acemler sulh için mütemadiyen Diyarbekirde Murat paşaya müracaat ediyorlardı. Murat zahiren muvafakat eder gibi görünüyordu. Şeraitin İstanbula bildirildiğini ileri sürmekle acemleri oyalıyordu.

Halbuki Nasuh paşa askerin istirahatını ileri sürerek sulhun yapılmasını istiyordu yapıldı. Diyarbekirde Acemlerle sulh etti. Askere izin verdi. Bir müddet daha Diyarbekirde oturduktan sonra Acem elçisini alarak istanbula geçti. Nasuh paşanın daha sair gayri makul hareketleri anlaşılınca idam edilmekle cezasını buldu.

Kuyucu Murat paşanın celâdetleri sayesinde filhakika celâli işleri bitmiş, Anadolu içerilerinde az çok bir sükûnet temin olunmuş idi. Fakat bu tarihten sonra Osmanlı tahtını birinci Mustafa ve ikinci Osman gibi zayif ve tecrübesiz padişahlar işgal ediyorlardı. Birincinin zâfı dolayısile etrafını çeviren hıraz ve hain paşaları ikinci Osman gençliğine kapılarak tecrübesiz tedbirlerle tepelemek istedi. Fakat muvaffak olamadı. Nihayet kendisini —feci ve çirkin bir şekilde— şehit ettiler. Artık o hain paşaların teşvikile yeniçerilerin zorbalıkları çekilmez bir hale gelmişti. Bu serkeşler ocağı artık tefessüh etmiş, hiç bir iş göremiyordu. Bu sebepler dolayısile Diyarbekir taraflarında asayiş tekrar bozulmuş, Acemler tekrar Anadolu içerisine akınlar yapmağa başlamışlardı.

Tamam bir çorbaya dönmüş olan bu devlet işini yo-

luna koymak için bir padişah bekleniyordu. Nihayet dördüncü Murat tahta çıktı. 1624 tarihinden itibaren Murat işleri yoluna koymağa başladı. Bağdadı istirdat için ikinci defa sefer eden Murat 1639 tarihinde Birecikten geçerek Diyarbekire gelmiştir.

Dördüncü Murat Bağdadın fethi için bütün hazırlıklarını Diyarbekirde yapmıştır. Dicle kenarında ve şimdiki nümune hastahanesi şimalinde bugün (Yıkık köşk) diye maruf olan mahal o zaman Sultan Muradın istirahat mahalli imiş. Murat diyarbekirde kaldığı müddetçe bütün eğlencelerini orada ve diclenin şarkınaaki kavis bahçelerinde yaparmış.

1731 tarihinde padişah olan birinci Mahmut zamanına kadar bu taraflarda sükûnet tekrar teessüs etmişti. Bu tarihten sonra Acam şahlığını gasbetmiş olan Nadir şah Irak memleketleri üzerine tasallut etmeğe başladı. 1733 tarihinde Bağdat ve Musul cihetinde Nadir şahla harp eden Türk askerleri hep Diyarbekirden geçmiştir. Bu askerlerin kumandanı olan meşhur Topal Osman paşa uzun müddet Diyarbekirde oturmuştur. Nadir şah bu askerlerden çok korkuyordu. Topal Osman paşa önce Acemlere galebe çaldı. Diyarbekire geldi. İkinci harbi de kazanmak için istanbuldan erzak ve mühimmat istedi. istanbul harpten iğtinam edilenlerle idare edilmesini bildirdi. Tabii bu mümkün değildi. işte bu suretle muavenet göremiyen Osman paşa mağlûp oldu. Bu mağlûbiyetten sonra yapılan Acem tekliflerinde Diyarbekirin dahi kendi memleketlerine ilhakı vardı. Türk milleti bunu kabul etmedi. Hatta bu şartı kabulden ise ebediyen bir harbe girmenin daha muvafık olacağı Acemlere bildirildi.

Buraya kadar olan sözlerimizden anlaşılıyor ki Anadolunun en değerli bir parçasından olan Diyarbekiri her devrin en kuvvetli hükümdarı kendi ülkesine katmak istemiş, Osmanlı ülkesine girinceye kadar en bü-

yük savaş yeri olmuş ve bu yüzden bir türlü rahat görmemiş ve aşağıda yazacağımız gibi en büyük umran hayatını da Osmanlı Türkleri eline geçtikten sonra görmeğe başlamıştır.

Diyarbekir, Osmanlı imperatorluğunun son padişahı olan Abdülhamit zamanında diğer Türk memleketleri gibi istibdat üzüntülerine uğramış, 23 Temmuz 1908 Meşrutiyet inkılâbile bu üzüntülerden kurtulmuş ve bu inkılâp için çalışan Ziygökalp gibi Türk alimi, Süleyman Nazif, Faik Ali, Ali Emiri gibi şair ve müddekkikleri yetiştirmiştir.

OSMANLILAR ZAMANINDA UMRAN

Osman oğulları devrinde Diyarbekire gelen her padişah ve her vali surlar üzerine adlarını yazdırmaktan ziyade ya bir çeşme ve yahut bir cami, bir hamam, bir han gibi büyük eserler yaptırmak suretile şehrin süslenmesine hizmet etmişlerdir. Bu itibarladır ki bugün şehir içerisinde göze çarpan büyük ve mühim eserler hemen tamamile Osmanlı Türklerine, ve Türkiye Cümhuriyetine aittirler. Şimdi bunlardan bahsedeceğiz.

1 — 922 Tarihinde Diyarbekirin Osmanlı valisi bulunan Bıyıklı Mehmet paşa şehrin şark tarafında ve içkale'n cenuba açılan kapısının biraz daha cenubunda Nazif paşa meydanı denilen yerde muazzam ve muntazam bir cami ile yanındaki hamamını yaptırmıştır. Kemerleri ile minaresi çok süslü olan bu camiin kubbeleri kurşun ile kaplı olduğundan bugün bu camie «Kurşunlu cami» denmektedir. Bıyıklı Mehmet paşa bu cami yanındaki mahsus mahallinde gömülüdür.

2 — Yiğit Ahmet paşa camii de Bıyıklı Mehmet paşa zamanında yetişip şöhret bulmuş olanYiğit Ahmet tarafından yapılmıştır.

3 — 1520 de tahta çıkan Kanunî Süleyman zamanın-

da da Diyarbekirde bir çok tamirler bir çok eserler meydana gelmiştir. Ezcümle içkalenin cenup kapısı yanındaki Arbetaş çeşmesi bugünkü İzzet paşa caddesine bakan hükûmet kapısı denilen iç kale kapısı Süleyman devri valilerinden Hüsrev paşa tarafından yaptırıldığı üzerindeki kitabelerden anlaşılmaktadır.

1 — Arbetaş kitabesi çeşme yanındaki burç üzerindedir.

Hüsreva ez eseri devleti tü zahir şüd
Çeşmei abi hayati be misli nayabi
Tâmi abeş im zi letafet çü şeker şirin bud
Geşte tariheş ez an (Çeşmei şirin abi)
932

2 — Kale kapısı üzerindeki kitabe bir parça taş üzerindedir:

Şüd bina kalei süleymanî
Derzemani şehi sikenderca
Hündegìri cihan Süleyman han
Âli Osman mürbeyyilfudelâ
Geşt tarih in binayı kavim
Adedi (Temmetülbinaü biha)
933

Kapının şimal tarafında zencirle bağlı bir kaç demir kürreden müteşekkil bir kolu kırık, kafası kopmuş bir demir yardır. Rivayete göre bu demir:

(Her isyankâr kuvvetin hükûmet tarafından bu şekilkahr ve tevkif edileceğine alâmet imiş.)

4 — Hamravat suyu 1549 tarihinde vali Rüstem paşa zamanında şehre getirilmiştir. Rüstem paşa padişaha damat olmuş ve uzun müddet sadırazamlık yapmıştır. Rivayete göre Rüstem paşa padişaha damat olmak üzere Diyarbekirden çağırılırken kendisini sevmiyenler tarafından cüzam hastalığına müptelâ olduğu propağanda ediliyor. Rüstem paşanın bu illete müptelâ olup olmadığını tetkik için Diyarbekire adam gönderiliyor. Gelen

bu illete çarpılmış olanlara bit gelmediği söylenmiş olduğundan bu adam tarafından paşanın kirli çamaşırları gizlice tetkik ediliyor. İçerisinde bir bit bulunduğu İstanbula bildiriliyor. Onun üzerine İstanbula çağrılıyor.

5 — İskender paşa camii kanuni vezirlerinden Diyarbekirde 958 - 972 tarihine kadar valilik yapan İskender paşanın eseridir. Osmanlı mimarî üslubunda bulunan bu camiin süsleri Türk çinilerinden ibarettir.

İskender paşa eserlerinden olmak üzre kendi camii yakınlarında bir hamam yaptımış ise de bu hamam sonraları yol üzerine tesadüf etmiş olduğundan Belediyece kaldırılmıştır. Buna çarşı hamamı da derlermiş. İskender paşa torunları bugüne kadar Diyarbekirde mevcut olup İskender paşa oğulları lakabını taşımaktadırlar.

6 — Behram paşa camii hendi adile anılan mahallede bulunan cami olup tetkike şayan bir camidir. Üslubu Osmanlı tarzındadır.

Bu cami Behram paşa adındaki bir vali tarafından yapılmış ise de Diyarbekirde biri 972, ikincisi 983, üçüncüsü 1235 hicri yıllarında Diyarbekire gelmiştir. Bunlardan üçüncüsü beş ay kadar kısa bir zaman valilik yapmış olduğundan bu cami tabiatile bunun zamanına ait değildir. Diğerleri üçer sene kaldığından bunlardan birisinin zamanına ait olması tabiidir Fakat hangisinindir. Bunu tetkik için vakfiyesine bakmak gerektir. Birinci si ikinci Selim, ikincisi üçüncü Murat zamanında vali bulunmuşlardır.

Behram paşa adile anılan bir hamam bu camii yaptıran Behram paşanın sokullu oğullarından ve Karaşahin adını taşıyan Mustafa paşanın oğlu Behram paşa olduğunu söyliyenler vardır.

Evliya Çelebi ise bunun Gazeden gelme bir Arap olduğunu cami ve hamamını da Gazeden gelme ustalara yaptırmış olduğunu ve bunları Arap cami ve hamamlarına benzetmeğe çalışmış bulundağunu söyliyor.

Bugün meydanda olan bu eserlerin arap eserlerine benzer bir yeri yoktur. Tamamile Türk ve Osmanlı üslubunda olduğundan Behram paşanın arap olduğunu çelebi kendi işkembesinden uydurmuştur.

7 — Hüsrev paşa adlı vali kendi adındaki cami ile Hüsreviye medresesini ve Çardaklı hamamını ve Mardin kapı yanındaki Delilier hanını yaptırmıştır Evliya çelebu hana (Bezirgân hanı) diyor.

Diyarbekire Hüsrev paşa adında altı vali gelmiştir. Birincisi 928 de, ikincisi 975 te, üçüncüsü 990 da, dördüncüsü 1010 da, beşincisi 1036 da,altıncısı 1219 da gelmiş. Birincisi 7, ikincisi 3, üçüncü, dördüncü ve beşinciler birer, altıncı iki sene valilik vapmıştır.

Bu eserler bir sene içerisinde yapılamıyacak kadar büyük olduğundan bunları birinciye, ikinciye yahut üçüncüye maletmek gerektir. Beşincisi zamanında olamaz. Çünkü 1036 dan sonra buraya gelen seyyah Evliya çelebi bu hanı görmüştür.

Birincisi, yani 928 tarihinde gelen ve yedi sene kalan Hüsrev Kanunî devrinde gelmiştir. Kanunî Devri Diyarbekirin umran devri olduğundan bu eserleri buna maletmek muvafıktır.

8 — 1015 te vali bulunan Nasuh paşa kendi adile anılan camii, 1041 de vali bulunan Murtaza paşa içkaledeki camii yaptırmıştır. Bu camide İslam fatihlerinden Halidin oğlu Süleymanın türbesi de bulunduğundan buna Süleyman camii yahut Halit camii derler, Murtaza paşa bu camiden başka bazı çeşmeler de yaptırmıştır.

Tarihlerde görüldüğü üzere dördüncü Murat zamanında Hüsrev paşa İranlıları mağlup ettikten sonra Bağdadın fethine memur edilmiş idi. Hüsrev paşa bu maksatla Mardinde bir çok asker toplayorsa da Bağdat üzerine bir türlü gitmiyor. Askeri gücendiriyor. Diyarbekire geliyor. Hüsrev paşanın bu hareketi Murat tarafından duyulunca azlediliyor. Hüsrev paşa affedilmek

için İstanbula gitmeğe tdşebbüs ediyor. Tokada vardığında hastalanıyor. Bu sırada biraz evvel bahsettiğimiz cami sahibi Murtaza paşa Diyarbekir valiliği emrini ve Hüsrev paşanın katli fermanını alıyor. Murtaz paşa Tokada vardığında Hüsrev paşanın kafasını kestiriyor. Padişaha gönderiyor.

Biraz evvel bahsettiğimiz Hüsrev paşa hanı ile hamam ve camiinin bu Hüsrev paşaya ait olması da muhtemeldir. Çünkü Bağdat ve İran seferleri dolayısile bu paşa Diyarbekirde epeyi kalmıştır deyenler de vardır.

9 — 1048 tarihinde Diyarbekir valiliğine tayin edilen Melik Ahmet paşa Urfa papi yanındaki Melik Ahmet camiini ve yanındaki hamamı ve cami yakınlarındaki Melik Ahmet hanınını yaptırmıştır.

Melik Ahmet camii üslup ve tarz itibarile İstanbul camileri gibidir. Bilhassa minaresi çifte merdiveni haiz olduğundan ince bir sanata maliktir.

Melik Ahmet hamamına (Paşa hamamı, küçük hamam) da derler.

Melik Ahmet hanı bugün meydanda yoktur. Camiin arkasına doğru olsa gerektir. Evliya çelebi bu han için kubbeleri kurşundan sağlam. kârgir bir binadır. İçerisine deliler konduğu için harap olmaktadır diyor.

Evliya çeldbi hanların en güzeli olmak üzere at pazarı hanını gösteriyor ise de o vakıt burada paşanın sekban başıları oturduklarından içerisine girmenin imkânsız olduğunu, hatta girmek istiyeni bir köpek öldürür gibi öldürdüklerini mubalağa ile yazıyor.

Evliya çelebi Sultan İbrahim devri olan 1049 - 1058 tarihinde buraları gezmiş olduğuna göre o devirde burada bulunan vali de Melik Ahmet paşa olmak gerektir. Bu Melik Ahmet paşa Diyarbekir valiliğine üç defa gelmiştir. Birincisi 1048 tarihinde bir yıl sekiz ay, ikincisi 1055 te altı ay, üçüncüsü 1056 da bir yıl üç ay sürmüştür.

HASAN PAŞA HANI

Diyarbekirin eski ve muhteşem binalarından birisi de Ulucami karşısında ve Bağdat yolu üzerindeki Hasan paşa hanıdır. Elviya çelebi seyahatnamesinde bahsettiğine göre kendisinin Diyarbekire gelmezden evvelki zamanda da bu han mevcut demektir. Böyle olunca 1058 den evvel Diyarbekirde valilik yapmış olan Hasan paşaları araştırmak gerektir. Sonra duvar taşlarının bir kor siyah, bir kor beyaz taşlardan mürekkep olması, dükkân kemerlerinin tarzı, bilhassa büyük kapı üstünde beyaz ve siyah taşlardan mürekkep kûfi yazı tamamile Mardin kapıdaki Deliller yahut Bezirgân hanını andırmakta olduğundan bû hanın ona yakın bir zamanda yapılmış olduğu derhal anlaşılmaktadır. Ancak bezirgân hanına nisbetle biraz yeni olduğundan ondan az zaman sonra yapılmış olduğuna hüküm vermek mümkündür. Bezirgân hanı 928 de vali bulunan Hüsrev paşa zamanında yapıldığına göre Hasan paşa hanının da 978 de vali bulunan vezirzade Hasan paşa tarafından yaptırılmış olduğuna hükmetmek muvafıktır.

Bu ~~Hüsrev~~ Hasan paşa han ile beraber cenubunda ve arkasında bulunan kapalı çarşıları da yaptırmıştır.

ALİ PAŞA CAMİİ, MESCİDİ VE HAMAMI

12 — Şarubi mahallesinde bulunan Ali paşa camii 941 de kanunî zamanının valilerinden bulunan Ali paşanın eseridir. Bu paşanın yaptırmış olduğu hamam bugün harabe bir haldedir.

RUMİYE ŞEYHİ CAMİİ

13 — Behram paşa camii yanında Rumiye camii denilen cami 11 inci hicri asır ortasında dördüncü Murat

zamanında Rumiye Şeyhi Aziz efendi denilen zat tarafından yaptırılıyor. Aziz efendi zamanının en zengin ve en sayılı adamlarından imiş. Hatta Murat Bağdadın fethi için Diyarbekirden geçerken kendisine misafir olmuş. Murat Kavs bağlarında keyfederken Aziz efendi evinde pişen yemekleri evden Kavse kadar dizilen müritleri elden ele götürtmüştür. Murat Aziz efendinin bu nüfuzundan endişe bile etmiş ve nihayet kendisini idam bile ettirmiştir.

DİĞER OSMANLI ESERLERİ

1072 Tarihinde vali bulunan defterdar Hacı Hüseyin paşa Defterdar camiini 1108 de vali bulunan Daldaban Mustafa paşa bir çeşme ile bir mesçit yaptırmıştır.

1747 de vali bulunan köprülü zade Abdullah paşa Peygamber camii yanındaki Darülkurayı , 1764 te Sarı Abdurrahman paşa bir kütüphane yaptırmıştır. Sarı Abdurrahman paşa zamanında kurulan bu kütüphane bugüne kadar yaşamaktadır. Bugün belediye binası yanında (Millî kütüphane) diye anılan kütüphane işte bu kütüp hanenin adının değişmesinden meydana gelmiştir. Bu kükütüphane tesisi zamanlarında zengin bir halde idi. Fakat bilâhare ihmallere uğramış olduğundan derununa Millî kütüphanenin iptidasına kadar hemen hiç bir eser girmemiş gibi idi. İleride göreceğimiz gibi memlekette bir çok müfit umran hayatı uyandıran cephe kumandanı ve vali vekili Cevat paşa bu kütüphanenin de ihyasına son derece çalışmıştır.

Kütüphane binasının asrî bir şekle ifrağ etmekle beraber Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca neşredilmiş bir çok yeni ve müfit eserler, yevmî ve aylık gazete vemecmualar cilt ve tetebbü ve mütalâa işlerinin intizamı namına pek kıymetli üsuller vazetmiştir. Cevat paşa tarafından hemen tesis edilmiş gibi nazara alınabilecek

olan bu millî kütüphane günden güne kitaplarını ve zairlerini çoğaltmaktadır.

Hicrî on birinci asrın sonlarına doğru Diyarbekirde Kasım Amedi adında büyük bir hattat yetişmiştir. Bu hattat Diyarbekirden istanbula gittikten sonra sanatını ve ilmini çök ilerletiyor. Rütbeler alıyor. Bu zatın bir pirinç tanesi üzerinde Gubarî yazı ile İhlâs suresini yazmış olduğunu ve bu yüzden kendisine (Gubari) lâkabı verildiğini kamusu alâm yazıyor . Kasım Amedi 1204 hicrî tarihinde istanbulda vefat etmiştir.

1315 tarihinde vali bulunan Süleyman paşa surun harap olan mahallerini tamir, 1839 da vali bulunan Sadullah paşa Elyevm Camiikebir yanında bulunan (Muvakkıthaneyi) tesis ettirmiştir. Bu muvakkithanenin tesisine dair olan kitabe şudur:

Gel ey mahzun gönül bir nazımı rengin ile amade
Ayan olsun hemişe dürrü yekta remzi manade
Duayi devletin yad eyle evvel padişahın kim
Ola zıllı himayunu müebbet dari dünyade
Veziri ekremi iskenderi dara sipehsalar
Dirahtı sayesi her canibe düştü bu esnade
Acep midir kamu serkeşlere serkestirirse ol
Zaferyap olduğu her surei inna fetehnade
Hususa kim vekili mutlakı paşayı alişan
Ki Sadullahı kadimi nusratın bulmuş tecellade
Mûazzam bir eser bünyad edip bu şehri Amidde
Ne ziba gör muvakkathane nakşi harıkı ade
Muvakkathaneye yasem nüvis tarihi (Mergube)
Huda Banisin kılsın aziz, dünya ve ukbade

Bu kitabenin altında (Harrere bin Osman yasem an asakiri mensure kâtip tabur rabi alay sanî derlivayi Mehmet paşa, Arabî 1243) ibaresi yazısından kitabeyi yazan ve nazmedenin kim olduğu anlaşılmaktadır.

1864 te vali bulunan Alyanak mustafa paşa zamanında vilâyet teşkilâtı yapılmış, 1878 de vali İbrahim Derviş paşa zamanında Dağ ve Mardin kapıları ile evvelce yanmış olan hükümet konağındaki büyük oda tamir edilmiş.

1869 da Vali kurt ismail Hakkı paşa hariç surda bir cami ve bir hükûmet binası yaptırmıştır. Bugün Elâziz yolu üstünde bir zamanlar askerî kışla, şimdi ise askerî hastahane olmak üzere kullanılan bu kışla binasını yaptıran Kurt ismail paşa haddi zatında ummî olmakla beraber şehrin hayatı üzerinde oynadığı menfî tesirleri çok iyi takdir etmiştir. İsmail paşanın hükûmet binasını böylece harice yapmasından maksadı, ahaliyi de sur haricinde yeniden tesis etmek olduğunu rivayet edenler pek çoktur. Bu ismail paşa Diyarbekirde vali bulunduğu zamanlarda Elâziz ve Diyarbekir yolunu açtırmış. İçkale camiindeki Süleymanın Türbesini ve Hamravat suyunu tamir ettirmiş, evrak mahzeni, jandarma ve polisler için bir çok koğuş ve oda, beş adet çeşme, bir adet hapishane (burçlu hapishanesi) ve hastahane yaptırmış, matbaayı ilk defa tesis ederek gazete ve salname tabettirmiştir. Ümmiliğine rağmen Diyarbekirin umranı için çalışan valilerin en birincisi olan bu paşa Elâziz yolu üstünde yaptırmış olduğu yeni hükûmet binasına devam edecek memurların geliş ve gidişlerini kolaylaştırmak için yaptırdığı arabaları her gün akşam ve sabah Dağ kapı yanında bulundurur imiş. İsmail paşa tütün kaçakçılığına mani olmak için 1874 tarihinde surları da tamir ettirmiştir. Bu çalışkan paşanın Dicle nehiri üzerinde de işlediği işleri evvelce yazmış idik.

1875 de vali Ahmet Tevfik paşa zamanında kale camii tezyin, hamravat suyu kemerleri tamir ediliyor. Evvelce başlanmış olan Deve geçidi köprüsü yapısı sona erdiriliyor.

1879 Tarihinde vali bulunan İzzet paşa zamanında Urfa kapı yanındaki askerî rüştiye mektebinin yapısına başlanmış ve alt katı ikmal edilmiştir.

1882 tarihinde vali bulunan Samih paşa zamanında askerî rüştiye binası ikmal edilmiş ve ilk defa olarak bir adet üaııs mektebi açılmıştır.

1886 tarihinde vali Arif paşa zamanında memur ve halkın şikâyet ve müracaatları üzerine Hükümet daireleri tekrar sur haricinden şehre eski yerine alınmış, eski hükümet konağı tamir edilmiş, şimdiki vilâyet dairesinin yapılmasına başlanmış surharicinde ismail paşanın yaptırmış olduğu hükûmet binası askerî hastahaneye çevrilmiş.

1887 de vali bulunan Sırrı paşa zamanında vilâyet konağının yapılmasına devam olunmuştur. içkale kapısından Vilâyet konağıne kadar olan yol ile Mardin Dağ kapıları arasındaki yol şoseye çevrilmiş, içkale içerisine iki adet çeşme yapılmıştır.

1888 de vali bulunan Hacı Hasan paşa zamanında şimdiki buğday pazarı dediğimiz dükkânlar ve meydanlık Belediye namına yaptırılmış, sur haricindeki kışla ve askerî hastahanesine hamravat suyu getirtilmiş, Sırrı paşa zamanında yapılmasına başlanmış olan hükûmet konağı inşaatı bitirilmiş, içkalede bir hastahane yaptırılmış. bekçi teşkilâtı ilk defa olarak kurulmuştur.

Görülüyor ki Evliya çelebinin paşa konağı dediği içkale içerisinde en büyük işler hep bu Hacı Hasan paşa zamanında olmuştur Diyarbekire bıraktığı büyük eserlerin birisi de şimdiki Lise binasıdır. Surun şimal dışında Diclenin sağ kıyısında ve Diclenin bütün güzelliğini gözden geçiren Lise binasının yapısına tamam 1888 de başlanmış ve inşaat iki sene kadar sürmüş ve 1890 senesi sonunda bitmiştir. Bütün masrafları devletçe ödenmiş. Bu mektep 1890 yılından 1897 yılına kadar beş sınıflı idadî halinde çalışmağa başlıyor. 1897 - 1898 ders yılında teşkilât genişliyerek yedi senelik idadî haline çevriliyor ise de hükûmetçe görülen lüzum üzerine de tekrar beş sınıflı idadiye indiriliyor Meşrutiyetten sonra 1906 tari-

hinde tekrar yedi senelik idadî 1911 yılında tam teşkilâtlı Sultanî adını alıyor.

Büyük harp içerisinde son sınıf gençleri hudut boylarına koşunca bu sınıflar boş kaldığından Sultaninin ikinci devresi kapatılıyor.

1919 - 1920 İnkılâp ve kurtuluş savaşları yıllarında tekrar bu sınıflar kapatılıyor. Geri kalan sınıflara orta mektep adı veriliyor ve yatılı bir halde devam ediyor.

1932 de Başvekil İsmet İnönünün şark seyahatinden sonra şarkın kültür merkezi olan Diyarbekirde Lisenin lüzumu katî olarak anlaşıldığından 1932 şubat iptidasından itibaren mektep tekrar Liseye çevriliyor. Hayatı kısaca yazılmış olan bu mektep bugün her gün bir derece daha ileri gitmektedir.

Eski nafıa vekillerinden Fevzi, bugünkü Diyarbekir mebusu Zülfi, büyük mütefekkirlerimizden Ziya Gökalp şairlerimizden Süleyman Nazif orta tahsillerini hep bu mektepte bitirmişlerdir.

1890 da ikinci defa olarak vali gelen Sırrı paşa zamanında ve 1891 tarihinde şimdiki adliye binasının yapısına başlanıyor. ve sona erdiriliyor.

1895 te Vali Halit paşa zamanında şimdiki Sanatlar mektebi olan eski Muallim Mektebi binası yaptırılıyor. Halit paşa bu mektebin inşasına Devlet kesesinden para sarfetmemiş, doğrudan doğruya iane ve teberrülerle yaptırdığını söyliyenler olduğu gibi inşaat bittikten sonra küşat resmi günü yanındaki çeşmeden Diyarbekirlilerin (Şerabi Harir) dedikleri şurubu bir kaç saat akıttığını anlatanlar da vardır.

Bu mektep ilk defa sanayi mektebi olarak yapılıyor. Askerî Rüştiyenin lağvi dolayısile Sanayi mektebi Urfa kapıdaki askerî rüştiye mektebine nakledilince yerinde muallim mektebi açılıyor. 1931 de muallim mektebi de lağvolunduğundan yerine kız orta mektebi tesis ediliyor. Bir sene sonra bu da lağvedilince boş kalan binaya sa-

natlar mektebi tekrar naklediliyor.

1901 de vali bulunan Mehmet Faik paşa zamanında 1902 yılında fırka kumandanı Ferik Mehmet Kâmil paşa himmetile İçkaledeki şimdiki Kolordu binası yapılmıştır.

Bu tarihten sonra Hamit istipdadı her tarafı kırıp geçirmekte olduğundan Türkiyenin her tarafında olduğu gibi Diyarbekirde de umran hayatı durmuş idi.

Nihayet 1906 da hürriyet ilân ediliyor. Tekrar umran hayatı başlıyor. İçkalede görünen şimdi Umumî Müfettişlik makamı, ziraat bankası, öte yanındaki müşavirler dairesi de 1907 de maarif dairesi olarak yapıldığı gibi Urfa kapı yanındaki Gazi mektebi 1909 da Ulu cami yanındaki Ziyagökalp mektebi de 1910 da yaptırılmıştır.

TÜRK VE OSMANLI DEVİRLERİNE DAİR SAİR ESERLER

Yaptıranların adları ile yapılma tarihleri belli olmadığı halde üslup ve tarz itibarile Selçuk, İnal, Artık oğullarına ve Akkoyunlu devletile Osmanlı devirlerine ait Diyarbekirde daha pek çok eserler vardır. Bunların başlıcaları Palu camii, yahut camii safa, Şemsi efendi camii, Muallak camii, Kara cami, Lalebey, Kozlu yahut Molla Bahattin, Sarı saltık, Nalçaçı, Hanzade, Kadı, Hasırcı camilerile, Savolu, Tacettin, İzettin, İmadiye, Sülükiye, Hüsamettin, Çopyan, velikethuda Kaşıkbudak, Hacıbüzrük, İbnimüderris, Rağıbiye, Şeyhrumi, Çakal Hacı Abdurrahman , medreseleri ve Eşrik, Hurşit, Suvaka, Deve, Vahabağa, Cemşit hamamları ve saire.

Palu camii hakkında Evliya çelebi « Bu camiin çamuru yoğurulurken içerisine 70 yük Miski hitem konmuştur. Bu müsebetle içerisine girildiği vakıt misk gibi koktuğundan adına misk manasına gelen (İbariye) ve yahut camii sefa dermiştir. » Bugün camide böyle bir koku olmadığı gibi bu rivayet de yanlıştır. Yalnız diğer

camilere göre daha ferah ve daha sefalıdır. Belki bu münasebetle adına (Camii sefa) denmiştir. Bu caminin en göze çarpan yeri minaresindeki zarafettir.

Şemsi efendi camii Yasin oğlu mahallesinde olup buna Sin camii de derler. Bunun böylece anılmasına sebep olarak Evliya çelebi şu hikâyeyi anlatıyor; Camii yaptıran Şemsi efendinin babası gazaya giderken gebe bulunan ailesi için (ilahi bu ehlimin karnındaki evladımı sana emanet ediyorum.) deye Allaha yalvarmış imiş. Gazadan dönüşünde ailesinin öldüğünü anlamış. Mahalle halkından karısının kabrini sormuş. (Onun karnındakini Allaha emanet etmiş idim, Elbette Allah muhafaza etmiştir) deye mezara gider selâm verir. Hemen kabir içerisinden bir çocuk sesile (Ve aleykümüsselam ya mücahit sebilillah ebi) cevabı gelir. Hazır olanlar mezarı açarlar. Görürler ki üç yaşında parlak yüzlü bir oğlan sağ tarafta yatıyor ve annsinin hala çürümemiş olan sağ memesini emiyor. Bunu gören babası derhal (Sine)yani kabre giriyor. Oğlunu kucaklayıp çıkarıyor ve kabri örttürüyor. Çocuk güzel olduğu için adına (Şemsi) diyor. Ve halk arasında Sin oğlu diye şöhret buluyor. Büyüdükte bu çocuk bir çok kerametler göstermiş ve halal malından kendi adile anılan Sin oğlu camiini yaptırmıştır.

Bu rivayet tabii evliya çelebinindir. Kendisi bizzat doğruluğuna kanidir. Akla ve fenne muhalif olan bu hikâyeyi biz bir masal olarak kabul ederiz.

Banisi belli olmıyan Muallak camiinin bu suretle anılmasına sebep olmak üzere Evliya çelebi, yüksek olan dört köşe minaresinin dört amut üzerine kurulmuş olmasını ve bu dört amudun da temel içerisinde gûya bir tek amuda istînat ettirilmiş bulunmasını gösteriyor. Eğer böyle ise cidden sanatlı bir eserdir.

Muallak camii minaresinin milâttan evvelki zamana ait olduğunu söyliyenler olduğu gibi Evliya çelebi de

yarısının Timürlenk zamanında harap edilmiş olduğunu söylüyor.

Evliya Çelebinin bahsettiği mescitlerden İmamiye Yiğit Ahmet, Sülükiye, İzzettin, Çopyan, Hamza bey, Hüsamettin, Velikethüda mescitlerile bazı medreseler harap olmuştur.

Evliya Çelebinin bahsettiği hamamların da bir çokları bugün harap, hatta bazıları tamamile yok olmuş olduğundan bugün Diyarbekirde ancak 9 kadar hamam faaliyettedir.

Evliya Çelebi Eşrik hamamı hakkında şehir içerisinde böyle bir hamam olmadığını halk dilinde galat olarak (Eşek hamamı) adını almış olan bu hamamın asıl adının (Eşbek) olduğunu söyliyor.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Dağkapı yanında (Zibilci hamamı) diye bir hamam söylüyor ki bu hamanı bugünkü (Suvaka hamamı) olsa gerektir.

Evliya çelebi seyahatnamesinde muhtelif sanat adları ile anılan 13 kadar pazar sayıyor ve bunlar içerisinde en iyi olarak ta Sipahi pazarındaki Bezazistanı (Bedestanı) gösteriyor.

Bundan anlaşılabilir ki ta o zamanlarda bile Diyarbekirde sanatkârlar sınıflara ayrılmış ve her sınıf kendi adıyla anılan yerleri işgal etmiştir.

Evliya çelebinin beğendiği bezazistan şimdiki kasaplar çarşısının yukarısındaki harap arsa olsa gerektir. Çünkü buralarda eskiliğe delâlet eden birçok büyük ve muntazam yontulmuş taşlar görülmektedir.

Bu çarşı 1899—1914 yıllarında çıkan büyük yangınlar neticesinde tamamile harap olmuş ise de bugün yeniden yapılan dükkânlarla tekrar canlanmaktadır.

İSLAMİYETTEN EVVLEKİ ESERLER VE BUNLARIN TÜRKLER TARAFINDAN İŞLENİŞİ

Diyarbekirde islâmiyetten evvel yapılmış bir kaç kilise vardı. Bunların en meşhurları Diyarbekir islamlar eline geçtikten sonra camie çevrilen şimdiki ulu cami ile, İçkalede şimal batı köşesindeki metrûk camidir.

Ulucami: Bu eserin asıl cami kısmı eski keldanî kiliseleri tarzında yapılmış olduğunu nazara alanlar bunun kadim keldanilere ait bir eser olduğunu söylemektedirler.

Bu camii ilmî ve ehemmiyetli bir surette tetkik eden İngiliz mimarlarından bazıları bunun Partlar tarafından bir saray olmak üzre yapıldığını, Bergson 342 386 miladı içerisinde Sasanlar tarafından yapılmış olduğunu, 1821 tarihinde tetkik eden Rikter Bizans imperatorlarından sekizinci asırda Hirakliyüs tarafından yapılmış olduğunu, Şarl Teksiye üçüncü veya dördüncü asır içerisinde yapılmış olması ihtimalini zemin kattaki kapıların alçaklığını düşünerek daha eski zamanlara gidilmesinin mümkün olduğunu söylüyor.

Halifeler tarafından yapılmış olduğunu söyliyen seyyah Düpreyi Ceneral Beyliye reddediyor.

Türk seyyahı Evliya çelebi, Ulu cami hazreti Musa zamanında yapılmıştır. Harem içindeki amutlardan sağda beyaz bir amut üzerinde ibranice bir tarih vardır. Kale kimin eline geçmiş ise burasını o devlet mabet olarak kullanmıştır diyor. Kiliseden çevrilme olduğunu göstermek için, 4 köşe bulunan minaresinin bir çan yeri olduğunu söylüyor ve bunlara ilâveten caminin dört kapısı bulunduğunu, avlu etrafını çeviren eyvanların üst katındaki kubbelerin kurşunlarla kaplanmış olduğunu, asıl haremin 10000 kişiyi alabilecek kadar büyük bulunduğunu yzzıyor.

Minare hiç bir zamanda Evliya çelebinin dediği gibi bir çan yeri olmayıp tamamile islamlık zamanında yapılmış bir eserdir. Mabet içerisinde sağda beyaz bir amut üzerinde ibranice bir tarih yazılmış olduğunu bizzat yaptığım tetkikatla bulamadım. Çelebinin (Hazreti Musa zamanında yapılmıştır) rivayeti de vesikasız bir sözdür.

Bizans imparatorlarından Hirakliyüsün yaptırmış olduğunu iddia edenler de Türk medeniyetini iyice tetkik etmeyip, hakikat halde Türk medeniyet ve sanat eserlerinden ilham almak suretile, meydana gelmiş Rum ve Yunan eserleri önünde gözleri kamaşıp ta tetkik ve tahlillerini daha ileri götüremiyen kimselerdir. Diyarbekir surlarının Rumlara isnadı da böyle bir mestiliğin icabı olsa gerektir.

Ulucami hakkında ağızlardan alınma, yahut hiçbir ciddî araştırmaya dayandırılmıyan seyahatnamelerden alınma daha bir çok rivayetler olabilir.

Kendi kanaatimiz: Asıl mabet ve avlunun bugünkü etrafını çeviren sokak ve zeminlerden bir buçuk metre kadar aşağı bulunuşu bunun milâttan evvelki zamanlardan kalma bir eser olduğunu gösterir merkezindedir.

Şark Türkleri garbe olan akınlarını yaparken Diyarbekir üzerinden de geçmiş olduklarını görmüştük.

Akınlarını yapan Türklerin dinî akideleri, asıl ana yurtlarında dinî ayinlerininin icrası için muhteşem ibadethaneleri elbette vardı. Bu kanaat ve bu akide sahipleri olan Türkler hiç şüphesiz her yerleştikleri şehirlerde bir takım mabetler yapmışlardır. Bu düşünceye istinat ederek bu camii de Diyarbekirin ilk banilerinden olan Eti kollarından Komuklar tarafından yapılmamış olduğunu nasıl iddia edebiliriz. Komukların olmasa bile Part Türkleri tarafından yapılmış olduğunu iddia eden Avrupa âlimlerinin bulunduğunu biraz evvel söylemiştik. Hulasa her ne şekilde mülâhaza edilirse edilsin bu camiin Türkler

tarafından yapılmış olması muhtemel değil, muhakkaktır.

Camiin avlusunu çevirir muazzam inşaatın bazı yerlerinde tezyinat makamında kaplan resimlerinin kullanılmış olduğu görülmektedir. Kaplan heyekelleri ve kaplan tasvirleri sair Akkoyunlu eserlerinde görülmüş olduğundan avlu kısmının tamamile Akkoyunlu devrinde yapılmış olduğuna tereddüt etmiyelim.

Bu camideki eserler içerisinde Selçuk ve artık oğullarına ait olanlar da vardır. Bilhassa Melikşahla inal ve Beysan oğullar eserin muhafazasına çok çalışmışlardır.

Ulucami en sonuncusu 1713 te olmak üzere iki büyük yangın geçirmiştir. Yangından evvel ve sonra bir çok tamirler ve bazı ilaveler göre göre bugünkü şekli almıştır. Böyle olmakla beraber sanat kıymetinden bir şey kaybetmemiştir. Bilhassa avlunun şarkve garp kısımlarını çeviren yüzler üzerinde tezyinat ve incelikler kendilerini tetkike gelen seyyahları çok derin hayranlara boğmuştur.

Bu tarihî abidenin şark tarafının bir bölümü memleket kütüphanesine verilmiş olması dolayısile muhafaza olunmakta ise de eserin en şayanı dikkat olan avluya bakan bölümleri tamamile metrûk ve bakımsız bir haldedir. Türkün medenî varlığının ufak bir şahidi olan bu eserin de alakadarlar tarafından muhafazasına himmet göstermelerini istemek hakkımızdır.

ULUCAMİDEKİ KİTABELERİN MEALEN TERCÜMELERİ VE İZAHLARI

1 — Ulucamide şafiilere mahsus bölümün şark yüzünde Kayum ve müezzinlerin hücresi karşısında camiin Hırakliyüs devrinde yapıldığını iddia edenlerin gösterdikleri delil bu kitabe ise ufacık bir tetkik bu kitabe taşının sonradan gelişi güzel duvara yerleştirilmiş olduğunu göstermekte olduğundan buna istinat edecek

her hangi bir iddiayı kabul edemeyiz. Olsa olsa bu taş Diyarbekir Rumlar eline geçtikten sonra bu mabet dahilinde vapılan her hangi bir tamiri ve yahut Rum krallarına mahsus bir fermanı gösteren bir kitabedir. Nitekim Türk emirleri zamanında bu mabet ve şehri çeviren surların muhtelif yerlerine konulmuş Arapça ve Osmanlıca ibareleri havi bir çok kitabeler vardır. Şimdi bunlardan bahsedeceğiz :

2 — Camiin garp tarafındaki bir kitabe Ebülfetih Melikşah emrile vezir Cehir oğlu Ebu Nasır Mehmet zamanında 484 tarihinde yapıldığını, o zaman Mehmedülkuddus oğlu Ahmedin vekil olduğunu gösteriyor.

Selçukilerden Melikşaha ait olan bu kitabe çok süslü beyaz bir taş üzerine yazılmıştır. Yazının uzunluğu beş metre, genişliği yarım metre, yerden yüksekliği 5 metredir

3 — Camiin garp bölümündeki maksureye ait olan kitabe ibrahim oğlu Ebu mansur Elaldı adile Melikşah oğlu Ebu Şeca ve Kadı Nasrettin (okunamadı) Mehmet oğlu Abdulvahit adlarını 511 tarihini ihtiva etmektedir.

4 — Ayni maksurenin üstündeki kitabede ibrahim oğlu Ebu mansur Elaldı adile mehmet oğlu Ebülkasım Mahmut ve Mehmet oğlu Abdülvahit adlarını ve 518 tarihini ihtiva ediyor.

5 — Şark bölümdeki kitabe Beysan oğlu Mehmet oğlu Hasan ve Elaldı oğlu Kutluğ bey Ebülmuzaffer Mahmut adile vekil (mütevelli) Ömer oğlu Dâdi ve bunu yapan Hubbetullahilkürkâni adlarını ve 550 tarihini ihtiva etmektedir.

Garpteki ile mütenazir bulunan bu kitabe öbüründen daha zariftir.

6 — Ulucamiin minaresi üzerinde de kitabeler vardır. Alt kitabe cenup yüzden başlıyarak gaap, şimal yüzlerini bir çenber gibi koşatır. Bu kitabede ibrahim oğlu Ebu Sait Elaldi, vezir Beysan oğlu Ebu Ali adları ile (Maksureteyin ve Revamk) kelimeleri geçiyor.

Gerçi bu kitabe Elaldi ve Baysan oğullarına ait ise de içerisinde geçen Maksuretdyin ve revak kelimeleri ilemi - nareye mahsus olmadıkları anlaşılıyor.

Avluda bulunan iki havuz arasında ve cenup yüzdeki levha minarrnin pek çok zaman sonra bir yıldırım tesi· rile yıkılmış olduğunu Hacı şeyh Mehmet Sait efendi tarafından tamir edildiği yazılıyor. Bu levhaya göre mi· nare üzerindeki bu alt kitabe haddızatında ravak ile maksureye ait olup minarenin tamiri esnasında nasılsa buraya konmuş olması gerektir.

7 — şark bölümdeki süslü maksurenin altındaki kita· be Baysan oğlu Hasan oğlu Ebülkasım Ali ile Elaldi oğlu Ebülmuzaffer Mahmut adlarını ve binayı yapan Kürkâni oğlu Hibbetullah adını ve 557 tarihini ihtiva ediyor.

8 — Ayni maksure ortasında Kurândan, namaz, zekât ve ahirete iman hakkındaki ayet ile sağındaki sütunda (Ebülkasım), solundaki sütunda (Fini Baysan)yazılıdır. Her ne kadar tarih yoksada yukarıki kitabe ile alâkadar olduğundan bunun da 557 tarihinde yazıldığı şüpğesizdir.

9 — Ulucamiin şarka bakan kapısının dış yüzündeki kitabede Baysan oğlu Hasan oğlu Ali zikrolunmaktadır. Siyah taş üzerinde küfî yazı ile yazılmış olan bu kitabe· de tarih yoksa da içindeki adların delâletile bu kitabe· nin de yedinci ve sekizinci kitabe ile alâkadar olduğu yani bu kapının da 557 tarihlerinde yazılmış olduğu an· laşılmaktadır.

Bu kitabenin altında ve kapının sağ ve sol taraflarında birer manda veya dana ve bunların üzerlerinde birer arslan resimleri vardır. Arslanlar mandaları boyunların· dan yakalamış bir vaziyettedirler.

10 — Ulucamiin şark bölümünün sağından birinci kapının sağ yanındaki bir kitabe Sultanilgizi tarafından Amide mahsus olan bazı harçların kaldırıldığını gösteriyor.

Tarihi 639 olan bu kitabe (Konya) selçuklarının ikin· cisi bulunan ve 636 tarihlerinde babası Alâettin Keykıbat

yerine geçen ve 8 sene hükümdarlık eden Giyaseddin Keykibada ait olsa gerektir Bu Gıyasettin Moğol imparatoru Büyük Cengizin oğlu Öktekan zamanındaki garbe olan Moğol akınlarını durdurmak için tabiî buralara kadar gelmiştir. Diyarbekir halkını kendisine daha fazla ısındırmak için bu fermanı buraya yazdırmış olması muhtemeldir.

11 — Camiin şark cenahına muvazi olarak giden Mesudiye medresesinin cenubuna düşen müteselsil kemerlerden garpteki son ayak üzerinde bir takım yazılar varsa da yıpranmış olduklarından okunamadı. Yalnız 684 tarihi okunabildi.

Bu kitabe havuza akan suyun hazinesine, Mesuttan sonraki zamana, Salih Necmettine ait olsa gerektir.

12 — Ulucamiin şark bölümünün garbinde birinci kapının solundaki kitabe Melik Salih Şemsettine ait bir ferman olup ağırlık istiap ölçülerinden (Evzan ve ekyal) dan bazı vergilerin kaldırıldığını ve 731 tarihinde yazıldığını bildiriyor. Bu Salih Şemsettin Artık oğullarından Salih Necmettinin oğlu olup 712 de babasının ölümünden sonra tahta geçmiş 757 de vefat etmiştir. Yani 49 sene hüküm sürmüştür.

13 — Gene bu camiin şark bölümünün şark duvarında çarşıya karşı olan pencereler üstünde bir kitabe daha vardır. Bu kitabe Melik Salih Şemsettin zamanında Salahattin oğlu Elhaci Mücaheddin Yusuf nezaretinde bu duvarın yapılmış olduğunu ve 735 tarihi gösteriyor.

14 — Şafiilere mahsus olan garp bölümünün cenup yüzünde orta pencerenin üzerindeki kitabede Osman oğlu Ali oğlu Hasan emrile 874 tarihinde şeyh İbrahimiladvi oğlu şeyh Ali elile tecdit edildiği yazılıdır.

Beyaz taşlar üzerinde 4 metre uzunluğunda nesih yazı ile yazılmış olan bu yazı Akkoyunlulardan uzun Hasana aittir.

15 — Gene Şafiilere mahsus olan bölümün cenuba

bakan kapı ve pencerelerinin üzerinde Kanunî Süleyman devrinde Ebu Muhammedilzerifi oğlu Ebu Ahmet tarafından 935 tarihinde yenileştirildiği bildiriliyor. Arapça olan bu kitabe beyaz taşlar üzerine nesih yazı ile yazılmıştır.

16 — Camiin şark bölümünün soldan beşinci pencere ile üçüncü pencere arasındaki kitabe Besmele ve bir ayet ile başladıktan sonra Osmanlı Türkçesile Bazı kimselerden vergi ve uşur alınmaması, camii olan şehir ve kasabalarda rakı ve şarabın alınıp satılmaması hakkında Sultan İbrahim oğlu Sultan Mehmede ait bir fermandan ibarettir. Bu hatti hümayon altında :

Lafzan anın ve maanen tarihin ile imlâ.

Keti Ada ayakın hattı hümayon gelicek
Tarihi oldu sene (Erbaa tısin ve elf)
1094

Beyti yazılıdır.

17— Müezzinler mahfelinin altındaki kafeste tavan ile şimal duvar arasında uzun ve yaldızlı bir levha vardır. Beş beyitten ibaret olan bu kıta Diyarbekirli şair Agâh tarafından Kethuda vezir Ali paşa için söylenmiştir :

Fahri erbabi himem yani Hüseyin ağa kim
Ola ikbali saadet ile her ruzi sait
Nice ağaki eder terbiyeti Baraver
Her nihalın ne kadar hilkatı olursa da bid
Kethudayi Ali paşa o vezir ibni vezir
Ki anın zati ile buldu vezaret teyit
Kametiçokta uzatma yeter Agâh yeter
Şayet ol hatırı nazikte gıbar ola bedit
Dedi bu mahfeli yaptıkta hired tarihin
Andelibi habeşin lancsi oldu tecdit
1124

18 — Camiin 1240 tarihinde hayır sahipleri tarafın-

dan tamir gördüğüne dair olan kitabe, tahta üzerine yapıştırılmış kâğıttan ibarettir.

19 — Camiin iki havuzu arasındaki namazgâhın cenubuna ve saçak altına asılmış yedi beyitli manzum bir kitabe daha vardır. Bu manzume cami minaresinin saika ile yıkılmış olduğundan, elhaci şeyh Mehmet Sait tarafından tamir ettirildiğinden ve bu Mehmet Saidin mütevelli bulğnduğundan bahsetmektedir. Manzume şudur

Tamir olundu işbu minare bu sâlde
Oldu müzeyyen aldı cihanı nezaresi
Yıldız gibi donandı leyalide serbeser
Tuttu Diyarbekiri kanadil inaresi
Şehrin kebir camiinin ki minaridir.
İmar oldu beldeye tevfik emaresi
Darbi savaik etmiş idi çâk cismini
Zahmi sağaldı merhemini buldu yaresi
Tamire badeelhaç Şeyh Mehmet Saittir.
Anda bulundu çünkü bu vakıfın idaresi.
Tarih yazdım olsun dua celbine sebep ¿
Raşit hitam buldu çüyerin imaresi.

Hep geldi seyri behceti tarihe müminan
Oldu cedit mabedi hamis minaresi 1255

Aşren fi aşar havzi kebir dedim tarih
Bina havzi kebir ile namazgâh 1266—1269

Son beyit havuz ile namazgâhın yapılışına aittir.

20 — Camiin şark bölümünün birinci kapisının sağ tarafında yarım kalmış bir kitabe daha vardır. Bu kitabe besmele ve hamdelerden sonra(Amma badu vilâyet Diyarbekirde Kara Amid) diye başlıyor ve arkası gelmiyor. Her ne sebeple sonradan terkine lüzum görülmüş olan bu kitabenin Osmanlılar devrine ait olması gerektir.

MÜTALEA :

Ulu camiye ait bulabildiğimiz bu yirmi kitabenin ancak biri Rumlara, birisi Selçuklara, yedisi İnal oğullarına No. (3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), biri Konya selçuklarına (No. 1) üçü Artık oğullarına (No. 11, 12, 13) biri Akkoyunlulardan Uzun Hasana (No. 14) geriye kalan altı kitabe de Osmanlılar devrine aittir.

Selçuk, İnal ve Akkoyunlulara ait 18 kitabenin hepsi Arapçadır ve besmele ile başlıyorlar. Bunların Arapça oluşu o devirlerde Arapçanın kitabet usulu olarak kabul edilmiş olmasından ileri geliyor.

Bina dahilinde ve haricinde Arap ve acem soylarına dair tek bir kelime bile yoktur.

TÜRKİYE CÜMHURİYETİ DEVRİ VE KISACA TÜRK İSTIKLÂL SAVAŞI

1914 de başlıyan büyük acun savaşında Osmanlı İmparatorluğunun içerisinde bulunduğu Alman, Avusturya zümresinin önce galip geldikleri, harp bitmeğe pek kısa bir zaman kaldığı sırada Amerikalıların itilâf zümresi tarafına geçişi temin edilince galiplerin mağlûp, mağlûpların galip mevkiine düşüşleri herkesin bildiği bir şeydir. Harp talihinin böylece değişmesi üzerine ittifak zümresinden ilk defa Bulgarların sulha yapışmaları dolayısile Osmanlı ülkesinin en mühim cephesi olan batı sınırları harp kabiliyetini kaybetmiş olduğundan Osmanlı imparatorluğu da zarurî olarak sulh istemiş 30 Birinci teşrin 1918 de çok uğursuz olan Mondrös mütarekesini kabul etmişti.

Mütareke ile Türkün eli ve kolu bağlandığı zamanıdüşüuen düşmanlar İzmirimizin işgalı için Yunanlıları öne sürdüler. İlk askerlerini 14 mayıs 1919 da İzmir rıhtımına çıkaran Yunanlılar İzmirde bulunan yerli Rum ve

Ermenilerin teşviklerile Türk müesseselerine, masum Türk halkına saldırmağa başladılar. 19 mayıs 1919 tarihine doğru İzmirin her tarafını kan ve ateş sarmıştı. İstanbula ve her tarafa giden bu haberler karşısında asil millet heyecanlandı. Fakat imperatorluğun son padişahı Vahdettin İzmiri, hatta bütün milleti unutmuş, sadece kendi başını düşünüyor. Sarayına ve yalnız kendi hanedanına ilişilmemesi için aciz ve hain Ferit paşa kabinesini çalıştırıyor. Padişah ve kabine adamları düşmanlardan lutuf ve merhamet dileniyorlardı.

Padişah ve kabinenin bu sürünüşü düşman ayranını kabartmış, yıllardan beri kanımızı emen nankör ermeniler Kilikyada ve şarkta istiklâl sevdasına düşmüş bu muhitlerde ekseriyeti kazanmak için katliam hayallarını bile kurmuşlardı.

Şarkta ve garpte tufeyli yaşadıklarını unutan kana susamış bu unsurların kanlı hulyalarını Anadolunun her tarafında duyan ve gören Türk ulusu padişahtan ümidini kesti. Yer yer teşekküllerle kendi kendisini müdafaaya yeltendi. Bu teşekküller sevk ve idarelerini kendisine teslim edecek kendilerinden doğmuş bir baş aradılar. Türk ulusu bu başı çok çabuk buldu : Mustafa Kemal.

Bu büyük adam mütarekeden sonra İstnabula geliyor. Korkak padişahın hain Ferit paşa entrikalarına kendi kendisini vermiş olduğunu, Osmanlı imperatorluğunun yıkıldığını görüyor. Anadolu içerisinde kopan feryatları işitiyor. Dört bin yıl önceden beri gelmekte olan (Bir Türk devletinin yıkılışı ikinci ve daha kuvvetli bir Türk devletinin meydana gelişini bildiriyor) Tarih kanununu göz önüne koyuyor. Günlerce düşünüyor. Osmanlı imperatorluğu tarihe gömülürken milleti kurtaracak bir tek çare olmak üzere (Millî hakimiyete dayanan, kayıtsız ve şartsız müstakil bir Türk devletini kurmak) olduğunu buluyor.

Dâhi Mustafa Kemal işte bu andan itibaren Türke öz ata olmak vazifesini üzerine alıyor. 19 - Mayıs - 1919 da üçüncü Ordu müfettişliği ile Anadoluya geçiyor. Samsuna ayak basar basmaz Anadolunun her köşesindeki Türk kumandanlarına, Türk valilerine fikirlerini yazıyor. (Milletin istiklâlini kurtaracak yegâne kuyvetin, milletin azim ve iradesinden başka bir şey olmadığını) onlara bildiriyor. Onları milli savaşa çağırıyor Samsundan Amasyaya gelmiş olan Mustafa Kemal 27 -Haziran- 1919 Sivasa, 3 temuz919 da Erzuruma, varıyor tekrar Sivasa dönerek 4-Eylül-1919 da Sivas kongrelerini yapıyor. Kuracağı yeni Türk devletinin esaslarını bu iki kongrede hazırlıyor. Büyük kurtarıcı işlerinde serbest olabilmek için daha Erzurumda iken Osmanlı imparatorluğunun kendisine vermiş olduğu her türlü ödevden istifa ediyor, 27 - Birinci kânun 1919 daSivastan Ankaraya geliyor. Meb'uslukla İstanbula gidecek olan kimseleri toplıyor. Onlara İstanbulda ne yolda çalışacaklarına dair direktifler veriyor.

Mustafa Kemal bu faaliyetlerde iken İstanbul meclisi mebusanı açılıyor. (12 - ikinci kânun - 920) işgal altında bulunan istanbulda meclisi mebusan serbest çalışamıyor. Çalışmak istiyenler de düşmanlar tarafından Maltaya aşırılıyor En son olan bu Osmanlı meclisi mebusanı 16 Mart 920 de dağılıyor. Düşmandan canımını kurtaran, vatanını, milletini düşünen meb'uslar Ankaraya geliyor ve Gazinin etrafında toplanıyorlar. Meclisi Mebusan, Büyük Millet Meclisi adile Ankarada açmağa karar veriyorlar.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Ankarada ilk defa olarak 23 Nisan 920 de açılıyor. ve bu meclisin ilk işi hükûmeti kurma işi oluyor. 24, 25 - Nisan - 920 de Mustafa Kemal hem meclis hem de hükûmet reisi oluyor Millî müdafaa reisligine Fevzi, Erkânı harbiye reisliğine İsmet paşa getiriliyar. ve böylece ilk kurulmuş olan bu millî hükûmete (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti) adı veriliyor.

Türk milletinin millî kuvvetlerine dayanmak suretile Mustafa Kemalin kurmuş olduğu bu hükûmet kühne Osmanlı imperatorluğunu Anadoluda toprağa gömmüş oldu. Yalnız İstanbulda, düşman işgalı altında, memleketsiz efradı kendi hanedanından mürekkep bir osmanlı hükûmeti kalmış idi. Şarkta, cenupta, garpte başlayıp muvaffakiyeti sona eren millî zaferler İstanbulun da Türk eline geçmesini temin etti 1 Teşrinievvel 922 de O saltanatta resmen toprağa gömüldü. Yalnız hilâfet, hükûmet işlerile hiç bir alâkası olmıyacak surette osmanlı hanedanına bırakıldı ise de milleti asırlardan beri iğfaldan başka bir iş görmemiş olan bu hüyula da 29 birinci teşrin 923 te meydandan kaldırıldı ve bu andan itibaren (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine) asıl öz adı olan (Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti) adı verildi.

Türk milleti her cephede kendisine saldırmak istiyen düşmanlarla çarpışırken Diyarbekir halkı kalp ve mukadderatını onlara bağlamış, büyük önderin işaretlerini önemle takip etmiş, hariçten akan düşman propagandalarını, bazı mtağallip derebeyi ruhlarının yanlış ve hainane düşüncelerini şiddetle reddetmiş genç evlâtlarını öbür Türk kardeşlerile birlikte düşmanlarla sayaşmak üzere hudutlara dökmüştür.

Diyarbekir halkının başka türlü düşünmesine ve başka türlü iş yapmasına ihtimal yoktu. Büyük harpte memleketlerini Rus istilâlarından, ermeni katliamlarından ve yangınlarından kurtaranın bu büyük önder olduğunu biliyorlardı.

Istiklâl harbinin en nazik anlarında yalnız Diyarbekirde değil, şarkın en hücra köşelerinde bile Büyük kurtarıcıya sadrkatten, ünlü Türk ulusuna bağlılıktan başka bir şey görülmemiştir.

Hulâsaten yazılan bu istiklâl harbimiz Atatürk büyük nutkunda ve büyük tarihimizin dördüncü cildinde ne güzel yazılmış ve çok samimî anlatılmıştır. Artık memle-

ket, haricî düşmanlardan temizlenmiş olduğundan sıra cümhuriyetin icap ettirdiği hakikî inkılâpların yapılmasına gelmiş idi. Din işinin dünya işinden ayrılışı esası yani lâyıklığın kabulü pusuya sinmiş memlekette yapılan ve yapılmasına hazırlanan yeniliklerden hoşlanmıyan cahil, mütaassıp zümrelerler, şahsî ihtiraslar endişesile her türlü proğpağandalarını her tarafta yapmaktan çekinmediler. Büyük Önderin dediği gibi (Asılları en saf Türklük kökünden geldiği halde asırlardanberi hariçten giren siyasî tahrikler ve saltanat idaresinin fena siyasetleri yüzünden bir kısmı kendilerini Türklükten ayrı saymağa başlamış olan şark vilâyetleri Türkleri arasında her türlü menfi politika telkinleri yürütülüyordu. Bütün bu telkinlerden en birinci tahrik vasıtası (Dinin elden çıktığı) yolundaki sahte feryatlarıydı. Başlarında Şeyh Sait adlı çok cahil bir softa bulunan bazı şeyhlerle yabancıların aleti olan bir kaç cahil politikacı dağlarda, köylerde dünya hâdiselerinden habersiz yaşıyan bir kısım halkı bir taraftan taassuplarını tutuşturmak, diğer taraftan şehirleri yağma etmek vaadile hırslarını uyandırmak suretile isyan ettirdiler. İslâmlıktan ve dinden bahsettikleri halde müslüman olmıyan yabancı unsurlarla anlaşıp ittifak ederek Cümhuriyet aleyhine kalkan bu sersem başlar, üzerlerinde hazır duran nizam ve adalet kılıcının ne kadar keskin olduğundan gafil idiler. (Büyük tarih cilt IV, sahife 190—195) Bu gafil serseriler ilk önce Lice ve Silvan dağlarında ayaklanarak Elâzize kadar gittiler. Oradan Ergani ve Osmaniye yolu ile Diyarbekire de geldiler. Lice ve Silvanda Tüyler örpetici vahşî hareketleri, Zeki Dündar adlı bir genç vatanperver Türk muallimini canavarca parçalayışları, her tarafta nefretle karşılandı. Vahşî hareketlerini icra maksadile bir gece Mardin kapı tarafındaa Diyarbekir içerisine kadar sokulmuşlarsa da Diyarbekirin hakikî Türk oğulları bunların hunharlıklarına, yağmacılıklarına kat'iyyen

meydan vermediler. Her hain girdiği delikten 10 metre bile ileri gitmeden yerlere serildi. Ertesi gün memleketin her tarafından yetişen Cümhuriyet askerleri, karşısında duramıyarak çil yavrusu gibi dağılan bu asiler takip edildi. Hemen bir hafta içerisinde büyük tanıdıkları serseri şeyh Sait te yakalandı. Diyarbekirde kurulan İstiklâl mahkemesine verildi. Bir kaç gün devam eden muhakeme sonunda Cümhuriyetin katili olmak istiyen hainlere gereken cezalar tatbik edildi.

Bu Şeyh Sait isyanile her türlü foyalar meydana çıkmış olduğundan ötedenberi kararlaştırılmış Türk inkılâpları daha büyük bir sür'atle vukua gelmeğe başladı. Medreseler lâğvolundu. Tekkeler, zavìyeler kapandı. Şeyhlik, dervişlik mesakeleri tamamile yırtıldı. Karakuvvet böylece meydanından kalkınca Diyarbekir'de inkılâp ve umran işlerinde öbür Türk memleketlerinden geri kalmadı

BÜYÜK HARPTE ATATÜRKÜN DİYARBEKİRDEKİ HİZMETLERİ

Büyük harpte düşman Çanakkaleden çekildikten sonra Mustafa Kemal Kafkas cephesinde vazife alıyor ve Diyarbekirde iken mirlivalığa terfi ediyor. Mustafa Kemal bu cephede iken bir Rus ordusunu evvelâ ricat manevrası ve sonra tasavvur ettiği noktada mukabil taarruzla mağlûp ediyor. Bu mühim askerî hareket Bitlis ve Muşun istirdadile neticeleniyor. (7, 8 Ağustos 1916) bu muvaffakıyeti müteakip Kafkas cephesinde ikinci ordu kumandanlığı vekâletine tayin ve bir müddet sonra Hicaz kuvvei seferiyesi kumandanlığına alınıyor. (1917) Büyük tarih cilt IV sahife 23)

Büyük tarihimizin yazdığı bu işleri bir defada büyük

Gazinin bir münakaşa esnasında Büyük Millet Meclisine verdiği izahtan dinleyelim :

(... Eğer ben, bir yerde beş sene oturmağa mahkûm olsaydım Bitlis ve Muşu aldıktan sonra Diyarbekir istikametinde tevessü eden düşman karşısına çıkmamaklığım, Bitlis ve Muşu kurtarmaktan ibaret olan vazifei vataniyemi yapmamaklığım lazımgelirdi...) [Nutuk sahife 140]

Diyarbekiri Rus istilâsından, ermeni katliamından böylece kurtaran Atatürk Diyarbekirde kaldığı müddetçe Mardin kapı tarafındaki Pamok ve Saman köşklerinde oturmuş , düşmanı şehre sokmamak çarelerini bu köşklerde düşünürken Diyarbekirin umran işlerile de uğraşmıştır. Bugün Belediye yanındaki park ile Mardin kapıya doğru giden yolun ve Mardin şosasının tamiri hep Atatürkün eserleridir ·

Diyarbekirliler İstiklâl savaşından çok önce Rus ve Ermeni çizme ve kılıçlarından canlarını kurtaran ulu atasına şükran borçlarının en ufacık bir kısmının tarihî bir hatırası olmak üzere Saman ve Pamuk köşkleri tapu ve anahtarlarını kendilerine sunarken ondan fahrî hemşehriliklerini kabul buyurmalarını istirham etmeği de unutmadı. Atatürk 5 Nisan 1926 tarihinde Diyarbekirlilerin fahrî hemşehriliklerini kabul ettiler. Ulusal önderimizin Diyarbekirlilerin fahrî hemşehriliğini kabul buyurdukları 5 Nisan gününün yıldönümü, Diyarbekirde çok büyük ölçüde ve bütün Diyarbekirlilerin candan gelen coşkun tezahüratile kutlulanır.

O gün şehrin her tarafı bayraklarla taklarla süslenir, herkes en yeni elbisesini geyer ve her göz bir neşe kaynağı halini alır.

Ulusal önderimize Diyarbekirlilerin fahrî hemşehriliklerini kabul buyurmaları için Diyarbekir Urayı tarafından çekilen telgraf örneği :

No. 249

Mülğa Osmanlı imperatorluğunun suyi tedbir ve idareleri neticei elimesi olarak mütareke senelerinde pek ulvi düşünceleriyle muhitimizi İngiliz istilâsından kurtaran mübeccel Hükûmeti Cumhuriyemizden mülhem meşru kuvvetleri şahıslarında temsilen temin ettikleri ferdî saltanatın bırakmış olduğu meşum hatıratı ve can yakıcı tağallüp izlerini ımir ve işaretleriyle ebediyen ref ve izale eyliyen Türkiyenin büyük liderine memleketimiz halkının pek samimî şükranlarını ve hissiyatı hürmetkâranelerini arz ve takdime ve memleketimizin fahrî hemşehriliğini kabul buyurmalarını telğrafiyen ba mazbata istirhama karar verildi. 2 Nisan 926

(İ M Z A L A R)

ATATÜRKÜN KABUL TELGRAFI ÖRNEĞİ

Ankara
5 / 4 / 926
1300 - 32

Diyarbekir Belediye ReisiNazim Beyefendiye ;

C. Muhterem Diyarbekir helkının beni fahrî hemşehri intihap etmek suretiyle hakkımda gösterdikleri kadirşinaslıktan mutahassis oldum. Muhterem hemşehrilerime selâm ve muhabbetlerimin iblâğını rica ederim.

Reisi Cumhur
GAZİ M. KEMAL

Atatürkün Diyarbekirlilerin fahrî hemşehriliğini kabul buyurmaları üzerine Diyarbekir Urayının sevinç ve hörmetle verdikleri ikinci bir kararın örneği.

Sevgili Reisi Cumhurumuz Gazi Mustafa Kemal paşa hazretlerinin memleketimizin fahrî hemşehriliğini lütfen kabul buyurdukları hakkındaki 5 Nisan 926 tarihli büyük lutufname meclisimiz reisi Nazim bey tarafından kaimen kıraat ve heyetimiz tarafından da ayni suretle istima edildi. Bu tebşiratı azime memleketimizin hali atisi ve vilâyeti şarkiyede tecelli eden tekâmülâtı medeniye ve harsiye için büyük ümitler uyandırdı. Muhitimizin tarihçei hayatını ebediyen canladdıran bu kıymetli gün, mülhakat ve Diyarbekir halkı tarafından bir yevmi muhsus olarak telakki edildi. İdrak edilecek her yıl dönümünde büyük ve muhterem hemşehrimizin mucizkâr hatıralarını tebcil için büyük bir tezahuratla tesidine ve keyfiyetin makami samii vilâyete ve mülhakat belediye riyasetlerine ve matbuata arz ve tebliğine karar verildi. 10 Nisan 926

(İ M Z A L A R)

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ VE CÜMHURİYET DEVRİNDE UMRAN

Millî mücadele esnasında cephe kumandanı ve Diyarbekir vali vekili bulunan Cevat paşa Diyarbekirde bulunduğu müddetçe (Bağdat yolu) diye anılan büyük caddeyi Mardin kapıdan Dağ kapıya kadar bu günkü göründüğü gibi tevsi ve tanzim ettirmiş kaldırımlarını yaptırmıştır. Hükûmetin bulunduğu içkale kapısı önünden garba doğru giden caddeyi yine Cevat paşa tanzim ettirmiştir.

Cevat paşa içkale dahilinde ve adliye binası önündeki bahçeyi de tarh ve tanzim ettirmiştir.

Elhasıl Cevat paşa şehrin umranı husuna çok

büyük cehitler sarfetmekle beraber hükûmet dairelerine de intizam ruhunu sokmak suretile Diyarbekire pek büyük hizmetler etmiştir.

Meşrutiyeti müteakip yapılmış olan bugünkü Lisenin şimalinde bulunan hastahane binası 926 tarihinden itibaren tevsi edilmeğe başlanmış. etrafında bulunan bahçe ve arazinin istimlâki ve bu arsalar üzerinde yapılan mülhak pavyonlar sayesinde oldukça asrî bir hale ifrağ olunmuştur.

Diyarbekirde dağ kapı civarındaki parkı ilk defa yaptıran, kahve ve çayhanelerden adî kürsüleri kaldırtıp yerine arkalıklı sandalyalara muntazam hasırlar vazettiren dükkân kepenklerini ilk defa demirden olarak yaptırmağa halkı teşvik eden yerli hanımların peçe kaldırmak ve manto giymek gibi medenî kisvelerini tanzime teşebbüs eden 1928 tarihinde vali vekili bulunan Jandarma müfettişi miralay Nazmi bey olmuştur.

Nazmi bey bununla kalmamış Urfa caddesinin genişlemesi, şehir civarının en mutena mahalli olan Dağkapı civarındaki kabristanların kaldırılması için belediyeyi teşvik etmiş, pek kısa olan müddeti vekâleti zamanında da kısmen muvaffak olmuştur.

Nazmi bey Elaziz yolu üzerindeki kışla hizasından itibaren Dağkapının garbinde açılan menfez istikametinde olmak üzere 25 - 30 metre genişliğinde bir bulvar inşasına ve bu bulvarın münasip mahalline Gazi heykelinin vazine de teşebbüs etmişti. Bulvarın tesviyei turabiyesi kısmen yapılmış ve heykelin temel atılma merasimi icra edilmiş ise de vali vekâletinden çabucak ayrılmış olduğundan bunların ikmaline muvaffak olamamıştır.

Nazmi beyden sonra gelen vali Nizamettin umran ve medeniyet namına Diyarbekirde muhtelif kimseler tarafından açılmış bu çığırlar üzerinde durmamış, bilâkis onları tekemmüle doğru götürmüştür. Bilhassa Dağkapı civarında derme çatma açılmış olan park Nizamettin be-

yin gayreti sayesinde oldukça mükemmel bir hale gelmiş, fazla olarak Elaziz caddesi üzerinde asrî bir vali konağı ile bir nafia dairesi inşasına teşebbüs etmiş ve her ikisi de bitirilmiştir.

Nizamettin beyin nazara almadığı bir iş vardır. O da Nazmi bey zamanında açılmasına teşebbüs edildiğini bildirdiğim Bulvarın terkedilmesidir. Şehrin elektirikle tenviri, yaz günleri şehirde temiz ve ucuz buz bulundurmak için buz fabrikasının tesis şerefi hep Nizamettin beye aittir. Hele hamravat suyunu evelce zikrolunduğu veçhile demir borular içerisine aldırması deyebilirim ki Diyarbekire yapılan hizmetlerin en büyüğü ve en nafiidir.

Hamravat suyu şehre iki kilometre mesafeden itibaren demir boru içerisine alındığı gibi şehir dahilinde tevzi tesisat şebekesi 14 kilometreyi bulmakta ve bu miktar günden güne artmaktadır. Tesisatı belediyeye ait olan bu su üzerine altmışa yakın çeşme kurulmuştur.

Belediye yangın tehlikelerini bertaraf etmek için etfaiye işlerine de büyük ehemmiyet vermiştir. 1926 tarihinde belediye Reisi Nazım zamanında bir arrazöz, bir motopomp getirtilmiş eski usulda tulumbalar ve sair söndürme levazımı günden güne çoğaltılmağa başlanmıştır.

Cümhuriyet yadigârı olmak üzere Diyarbekire kurulmuş olan Sanat müesseseleri, fabrikalar cümhuriyetin onuncu yıl dönümü münasebetile Diyarbekir Ticaret odası tarafından çıkarılan (Büyük Türkiye Cümhuriyetimizin on yılında) adlı broşüründe yazılmıştır. Kitabımızı tamamlamak maksadile biz de bunlardan birer parça bahsedeceğiz.

PiRiNÇÇi OĞULLARI UN FABRiKASI

Bu fabrika Diyarbekirden yedi kilometre kadar cenupta, Dicleye yakın bir yerde 1912 de kurulmuştur. İlk devrelerde su ile işliyen bu fabrika büyük savaşın baş-

laması ile 1929 da çalışma kuvvetini kaybetmiş, yedi sene bağlı kaldıktan sonra asıl fabrika sahibi merhum Pirinçi oğlu Bay Feyzi Almanyanın Dresden şehrindeki Miyaj fabrikasile münasebet tesis ederek 20 beygir kuvvetinde gazojen motörünü getirtmiş, fabrikanın sair noksanlarını ikmal ederek modern bir şekle koymuştur. Yüz bin küsur liraya malolan bu fabrika senede ikişer yüz kiloluk çuvallardan 30—40 bin çuval un yapmaktadır. Fabrikanın çıkardığı un ekistra, 4 yıldız, üç yıldız, düz kırma, bir yıldız olmak üzere beş nevidir.

İKİNCİ UN FABRİKASI

Dağkapısının şarkında hükûmete yakın bir yerde kurulmuş olan bu fabrika Haydar oğlu Nüsret ve ortakları olan Lütfi, Eğilli Mustafa ve Hacı Niyaziye aittir. 1931 de kurulmuş olan bu fabrika günde 10 — 12 ton un yapar, 7—8 ton çeltik kırar, 90000 liraya malolmuş olan bu fabrika 75 beygir kuvvetinde olup Fransız (Meissot Rose Arrotr) markalı ve gazajendir.

KİREMİT VE TUĞLA FABRİKASI

1932 Haziranında kurulan ve 933 te işe başlıyan bu fabrika sur içerisinde ve şehrin cenup şarkında Hüsrev paşa camii yakınlarındadır. Sahibi olan eski ticaret odası reisi Bay Tahir ve Ortakları 40 beygir kuvvetinde mazotla döner motörünü ve sair levazımı Macaristanın Ganj Danubis müessesesinden temin etmiştir.

Fabrika 10 saatte 9500 kiremit, 1200 tuğla yapabilmektedir. Bu fabrikanın mamulâtı Mardin, Urfa, Elâziz, Siirt, Van gibi komşu vilâyetlere de gitmeğe başlamıştır.

MÜSKİRAT FABRİKASI

Dağkapı haricinde 932 yılında inhisar idaresi tarafından 150,000 lira masrafla kurdurulan bu fabrika 933 yılında işe başlamıştır. Tesisatı arasında herbiri yirmişer bin litrelik 10 adet beton havuz, 1000 litrelik taktir cihazı, 32 beygirlik dizel motörü, 31 amperlik dinamosu, yedi atmosferlik islim kazanı göze çarpar, her türlü levazımı fennî ve modern olan bu müessesenin senevî üzüm sarfiyat 300,000 kiloyu aşmakta ve fabrika istihsalından olan rakı, ruh her tarafta revaç bulmaktadı.

KOZACILIK VE İPEKLI KUMAŞLAR TEZGÂHLARİ

Diyarbekirde kozacılık ve ipekçiliğin ötedenberi müterakki olduğunu başta söylemiştik. Büyük harp dolayısile geriliyen bu sanatlar cümhuriyet devresi içinde tekrar inkişaf etmeğe başladı. Beş sene evvel açılan ipekçilik mektebi bu inkişafı daha sağlam bir şekilde temin etmektedir.

Diyarbekirde müftü ve direkçi oğullarından Bay Hüseyin ve Tahire ait olmak üzere birer ipekli kumaşlar tezgâhı vardır. Diyarbekirde ipekli kumaşlara (Mantin) dendiği için bu tezgâhlara da Mantin tezgâhları derler. Bu tezgâhların çıkardıkları mantinler azıcık kalın ve sert olmasına rağmen her tarafta rağbet görmektedir. Mantin tezgâhlarının tekâmülü için sahipleri tarafından bazı şeyler düşünüldüğü gibi hükûmet tarafından da teşvik olunmaktadırlar.

BANKALAR

1 — Ziraat Bankası : Esas dairesi hükûmet içerisinde şimdiki Umumî müfettişlik yeri idise de buranın müş-

terilere uzak buluruşu ve teşkilâta kafi gelmeyişi gözönüne alınarak şehre göre daha merkezî ve tüccarların fazla bulunacağı yer olan bağdat caddesi üzerinde esası yine kendilerine ait olan binaya nakletmişlerdir. Bina oldukça muntazam olmakla beraber ayrıca tamir de görmektedir.

Bu bankanın vilâyete tahsis edilen sermayesi 170 bin kadar bir şey olup bunun 82220 lirası merkezde işlemektedir.

2 — İşbankası : Üç yıl önce açılan bu bankada icarlı bir binada çalışmakta olup halkın ticarî inkişafına büyük hizmetler etmektedir.

3 — Diyarbekir bankası : Anonim bir şirket halinde olan bu bankanın sermayesi eiliden fazla müessislerden ve bir çok azalarından toplanmış 25,000 lira ise de bu miktarın aslı 75,000 lira olacaktır. Banka şimdilik bankacılıktan ziyade şirket işlerile uğraşmaktadır. Şirket hükûmet meydanındaki buz fabrikası ile ufak mikyastaki şehir elektrik fabrikasını idare etmektedir.

NÜMUNE ÇiFTLiĞi VE AYGIR DEPOSU

Diclenin şark kenarında Kıtırbıl denilen yerdeki münbit saha üzerinde 930 dan itibaren bir nümune çiftliği bir aygır deposu tesis edilmiştir. Aygır deposu için yapılan bina elli altmış bin lira kadar bir para sarfile meydana gelmiş ve cidden asrîdir. Nümune çiftliğinin bilhassa fidanlık kısmı her sene halka, köylere binlerce fidan tevzi etmektedir.

HALKEVİ

931 — 932 Yılında Diyarbekirde açılan Halkevinin ilk yeri şimdiki Avcılar kulübü idi. Burasının darlığı dolayısile 933 yılı içerisinde ev Dağkapıdaki Nafia bina-

sına nakledilmiştir. On dört oda iki salonu olan bu bina bir Ev teşkilâtına yine kâfi gelmediğinden yakında ayrıca büyük bir konferans salonunun yapılmasına lüzum görüldü. Keşifler yaptırıldı. Yüz bin liraya çıkacak olan bu salonun yapısına da başlandı. 1936 yılı cümhuriyet bayramına yetişeceği muhakkaktır.

Bütün şubeleri ciddiyetle çalışan Diyarbekir Halkevinin umum Türkiyedeki evlerin birincileri sırasında saymak gerektir. Bu Halkevinin kurak ve çalışma işlerinde ilbay Bay Faiz Ergunun ve Başkan Cahit Çubukçunun önemli çalışmalar görülmüştür.

ORDUEVİ

Dağkapı ile Halkevi arasında, Elaziz yolunun şarkında kurulan Ordu evinde Diyarbekirin medenî ihtiyaçlarını karşılayan müesseselerden birisidir. Korgeneral Kenanın yüksek gayretleriyle meydana gelen bu eser 600 kişiyi alabilecek kadar geniş bir salon, yanı başında bir müsafir yurdu ve bir gazinoya nefis büyük bir bahçeye maliktir. Salondaki sesli sinema hemen her gece bine yakın insanı içerisine toplamaktadır. General Kenan bu ulu eseri meydana getirdi. Fakat uzun günlerini görmeden 935 şubatında Diyarbekirde öldü. Türk ordusu için büyük bir yitik olan generalın ölümü Diyarbekirlileri de çok müteessir etti. Ölümünden iki gün sonra İstanbula naklolunan cenazesi bilerce Diyarbekirlinin göz yaşları ile teşyi olundu.

OTELLER

Hepsi Cümhuriyet devrinde açılmış olmak üzre Diyarbekirde (Diyarbekir palas, Urfa, Yıldız, istanbul, Cümhuriyet, Ankara, Yalova, Anadolu adlarını taşıyan sekiz büyük otel vardır. Bunlar içerisinde yalova oteli gerek

mevkii, gerek binası, gerekse bakım ve mobilyası itibarile birinciliği kazanır.

10000 küsur lira ile sanatlar mektebinde tesis olunacak Atelye binası ile 25 bin lir keşifli Nafia binası ihaleleri 9 Mayıs 935 te bitmiş olduğundan 936 içerisinde mevcut müesseselerimiz içerisine karışmış bulunacaktır.

İSTASYON BİNASI

Cümhuriyet hükûmetimizin Diyarbekire bağışladığı hediyenin en büyüğü Fevzi paşa hattının buraya kadar uzatılması olmuştur. Hattın açılma töreni 935 tarihinde yüzlerce saylav ve komşu illerden gelen misafirler huzurile yapılmıştır.

istasyon kurağı yeni yapılan yol uğraklarındaki kurakların hepsinden fazla mükemmel bulunuşu Diyarbekirin şark Anadolumuzun kuvvetli bir merkezi olduğuna en büyük bir delildir.

UMUMI MÜTALAA

Tarihin vermiş olduğu bilgilere göre Diyarbekir tarihten pek çok eski bir zamanda Türkler tarafından bir Türk şehri olarak kurulmuş Milatten 600 yıl evvel Komuk Türk devletinin inkırazından sonra sirasile Asürlülerin, İranlıların, Rumların ve pek kısa zamanlar da Arapların elinde kalmıştır.

Diyarbekir Türkten başka soyların elinde bulunduğu zamanlarda bile halk daima Türklüğünü muhafaza etmiştir.

Esasen islâmiyetin zuhurundan evvelki zamana ait eserler şehrin etrafını çeviren ve şehrin havasını bozmaktan başka bir şeye hizmeti olmıyan bir sur ile bu sur içerisinde bugün camie çevrilmiş iki kilise bozuntusundan başka bir şey yoktur.

Evvelce bahsedildiği gibi bu surların Eti Türkleri tarafından kurulmuş olduğunu ve kendisine sahip olanlar tarafından tamir göre göre bugünkü şekli almış olduğunu, en büyük inşa ve tamirlerin de hep Türk ve islâm melikleri zamanında yapıldığını baş taraflarda söylemiştik. Biri içkale içerisindeki kilise Rumlara ait olup Araplar tarafından camie çevrilmiş ise de bunun millî eser denebilecek orijinal bir kıymeti haiz olmayıp alelade basit binadan ibarettir.

Bir çok kereler şehir Rumlardan Acemlere geçmiş fakat acemler şehri tamir edecekleri yerde daima tahrip etmişlerdir. Diyarbekirin tamiri hususunda acemlerden ancak (Uzun elli Şapur) bir miktar çalışmıştır.

Hele Ermeniliğe ait şehrin hiç bir tarafında bir tek eser bulunmıyacağını katiyetle söyliyebilirim.

Araplar devrine gelince, esasen Araplar Devlet halinde bu havaliye islâmiyetten sonra gelmişlerdir. İlk gelen islâm hükûmeti hülefayi raşidinden Hazreti Ömer hükûmeti olmuştur. Az zaman sonra Diyarbekir Emevilere intikal etmiş isede Emeviler Diyarbekirin umranı cihetini düşünmemişlerdir. En nihayet Abbasîlere intikal etmiş ise de tarih Abbas ogulları devletini Arap devri diye gösteremez. Çünkü bu devleti asıl kuran Horasanlı (Ebumüslim) adlı bir Türk olduğu gibi bu devletin muhafizi en parlak devirlerini yaşatanlarınının da hep Türk askerleri, Türk kumandan ve emirleri ve siyaset adamları olmuştur. Esasen Abbas oğulları devri her vilâyette çıkmış melikler devri olup bu meliklerde hep Türkler den ibaret idi. Abbas halifelerinin bu melikler üzerinde hiç bir tesirleri yoktu. Bilakis onları azıl ve nasbedenler hep bu Türk emirleri idi Bu itibarla Abbasiler hükûmetini hakikatte bir Türk hükûmeti diye göstermekmekte pek haklı olabiliriz.

Bu devir içinde Şii Buveyh oğulları Bağdat üzerindeki nufuzlarına dayanarak Şeyban ve Hamdan oğulları

gibi eşkıya bozuntularına 100 yıl kadar yataklık etmiş ise de 1000 tarihlerine doğru doğu taraflarında kurulan büyük Selçuk ve Türk devleti inkişaf ederek batıya doğru ilerlemiş, Diyarbekiri kendi ülkesine katmıştıştır. Diyarbekir Selçuk devletine geçtikten sonra bu Türk şehrine artık yabancı bir soy ayak basmamıştır.

Diyarbekir surlarının bazı yerlerinde bilhassa kapılar üzerinde görünen Arapça yazılar katiyen Arapların değil Yenal ve Artık oğulları devletleri zamanında doğrudan doğruya Türk Melikleri tarafından devrin düşüncesine tabaan, Arapça olarak yazdırılmıştır. Bu hakikatine dereceye kadar doğru olduğunu anlamak için o yazıları teker teker okumak kâfi gelir zannederim.

Cengiz ahfadından gelen İlhaniler ve bunu takip eden Çobaniler, İlkaniler Timürler en nihayet Karakoyunlular Akkoyunlular bu memleket ve bu havali halkını hep Türk olarak bulundurmuşlardır. En son Osmanlı padişahlarından Yavuz bile bu memleketi harben değil sulhan ve ahalisinin dehaleti üzerine Anedolu ülkesine katmıştır. Çünkü Diyarbekir Yavuzun emrine geçmezden evvel Kızılbaş Şah İsmailin elinde idi. Şah İsmail Türk olmasına rağmen Kızılbaşlıkla Türkün necip dinini, Acem milletçiliği ile Türkün temiz kanını kirletmek istiyordu.

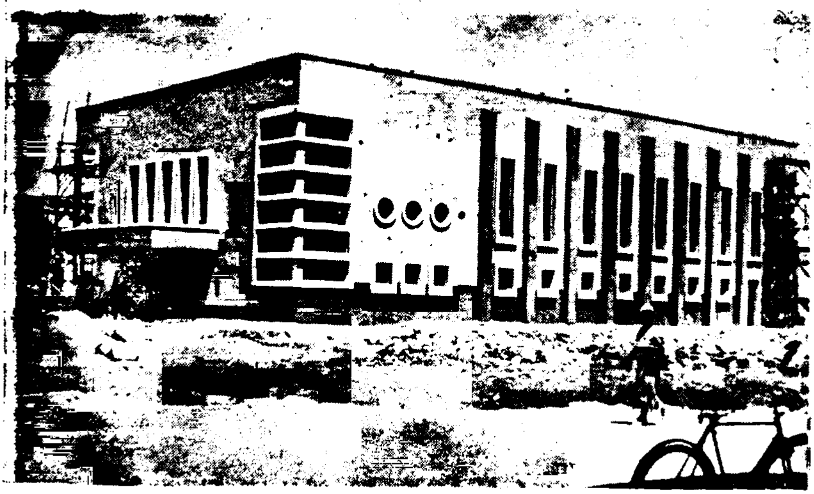
Türkün kahraman ve milletsever Yavuzu bunu gördü. Bü hale tahammül edemedi, Askerinin önüne düştü. Çaldırana geldi. İmanlı hamlelerle ismaili ezdi. Kızılbaşlığı meydandan kaldırdı.

Yavuzun yaptığı galibiyetler neticesinde Osmanlı ülkesine dahil olan Diyarbekirin hakikî umranı işte bu tarihten yani 1513 tarihinden sonra başlamıştır.

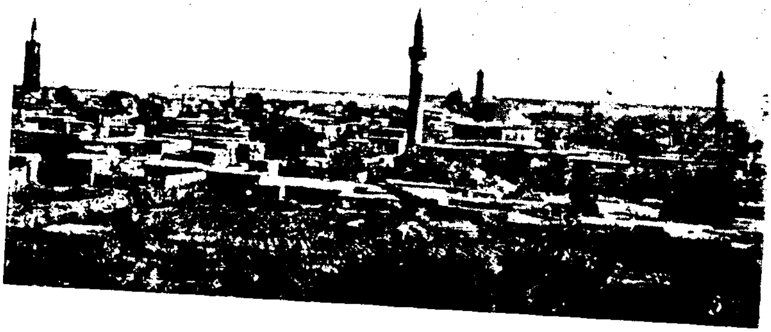
Hulâsa, Diyarbekirin bugün bir Türk şehri olduğunu ispat edecek, şehir dahilinde yüzlerce değil binlerce vesikalar vardır. Bunları görmemek, görüp tetkik etmemek, tetkik edip te aksini iddia etmek bence, Türke karşı büyük bir infial hissile hareket etmek olacaktır. Bu in-

fial hissini taşıyacak fertler olsa bile ilim ve fennin hakikat dürbini onun bu infialını derhal kıracak. Diyarbekirin şimdiye kadar olduğu gibi şimniden sonra da her vakit için bir Türk şehri olarak kalacağını gösterecektir.

—SON—

Yeni HALKEVİ Binası

Diyarbekir'in Umumî manzarası

Yedi kardaşlar Burcu

Urfa Kapısı

İçkalede Artık Oğullarına ait kemer

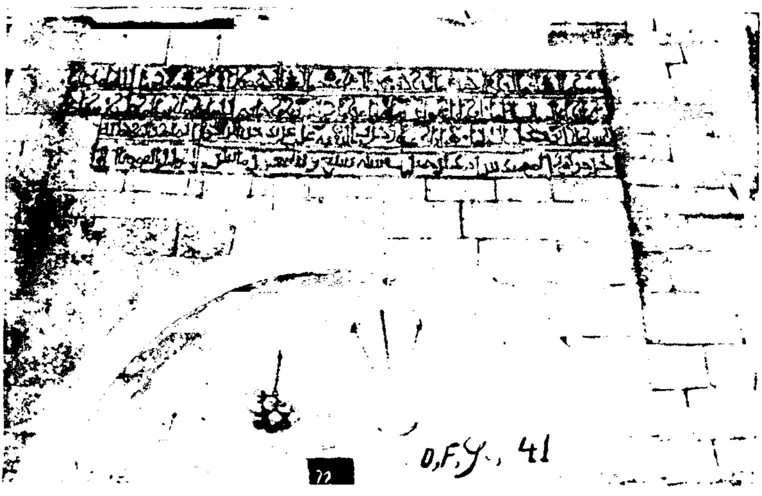
Se'a Camiinin san'atkârane
yapılmış Minaresi

Dicleden Hükûmet konağının
görünüşü

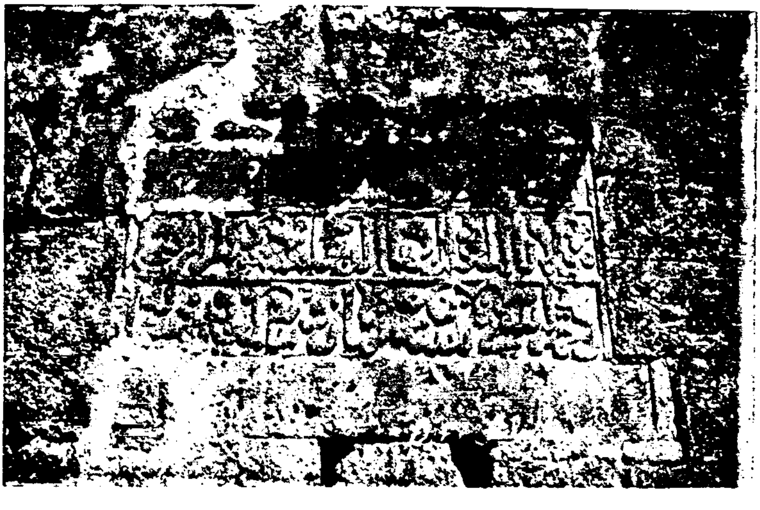
Ben ve Sen Burcu

Dağ kapısının Dış tarafı

Ulu camiin şimalindeki
Kemer Silsilesi

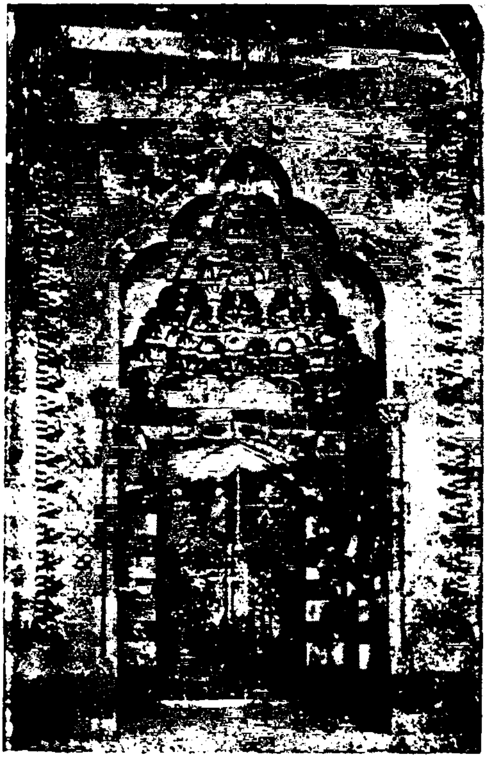
Mardin kapı şarkında 10-12 ci burclar arasında
Artık Oğullarından Melik Mesudun kitabesi

İçkaleden Şehre açılan Fettah Kapısı

Ulucami Cümle Kapısı

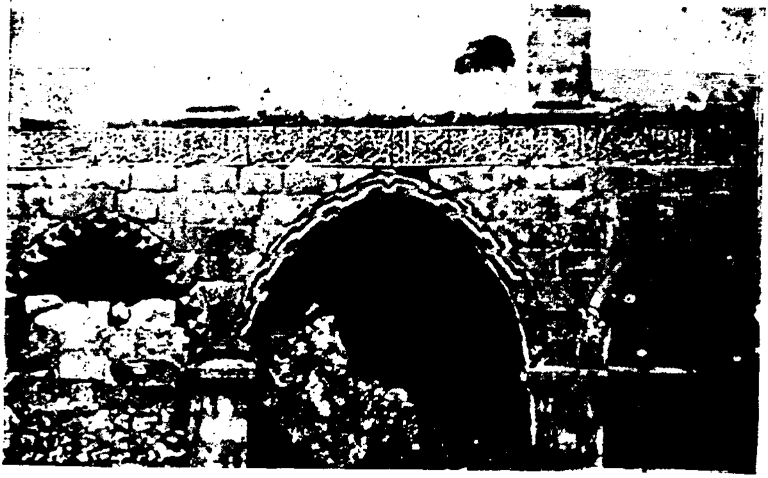
Behram Pş Camiinin
Cümle kapısı

Yeni kapıda Şeyh Oğullarına ait Kitabe

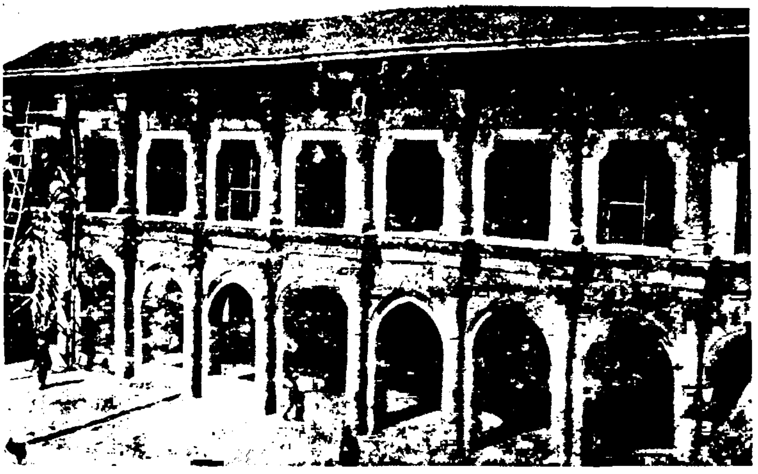
Behram Pş Camii Sol
Cemaat mahalli

Ulu Camide eski Sütunlar

Ulu Cami maksure
Cepheleri

Ulu Cami maksure Cepheleri